Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

Григорій Казьмирчук

Вибрані твори

Том 1
Декабристи в Україні

Київ – 2012

ББК 63.3(4УКР)47-4я44
УДК

К 148
Казьмирчук Г. Д. Вибрані твори. Том 1. Декабристи в Україні / Наук. ред. Ю. В. Латиш. – К., 2012. – 244 с.

ISBN 978-966-171-564-5
ISBN978-966-171-565-2(Т.1)

Рецензенти: І. Н. Войцехівська, доктор історичних наук, професор;
В. В, Ластовський, доктор історичних наук, професор

У вибраних наукових і науково-публіцистичних працях Г. Д. Казьмирчука, зібраних у 1 томі “Вибраних творів” оприлюднені краєзнавчі дослідження різних років, присвячених руху декабристів, а також ті, які довгий час знаходилися у ящиках робочого столу автора.

Матеріали розраховані на широкий загал.

Г. Д. Казьмирчук

Слово про вченого

Ім'я Григорія Дмитровича Казьмирчука добре відоме серед сучасних українських істориків. Упродовж багатьох років цей неперсічний науковець збагачує скарбницю української історичної науки новими цінними розвідками.

Він народився 9 травня 1944 р. у селі Кальнику Іллінецького району Вінницької області. Можливо, народження на цій історичній землі визначило подальший життєвий шлях науковця. Давнє містечко було засновано за литовської доби. Воно пам'ятає битви Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. На чолі кальницького полку деякий час стояв легендарний козацький герой Іван Богун. У 1820-х рр. в краї діяли декабристські товариства. У нинішньому райцентрі Іллінцях (у ті часи містечко Лінці) містилася штаб-квартира В'ятського піхотного полку, яким командував П. І. Пестель. Він жив тут з невеликими перервами з 1821 по 1825 рр.

Дитинство малого Григорія пройшло у напівголодному повоєнному селі. Батьки, Дмитро Тимофійович і Текля Григорівна, усе життя пропрацювали в колгоспі. У 1951 р. Г. Д. Казьмирчук пішов до місцевої школи, яку закінчив у 1961 р. Будучи шостою, найменшою, дитиною у багатодітній родині, рано був змушений працювати.

Г. Д. Казьмирчук, як було заведено в радянські часи, пройшов славний трудовий шлях. У 1961–1963 рр. навчався у професійно-технічному училищі № 86 в Молодогвардійську на Луганщині, після закінчення якого працював столяром будівельного управління № 5 Красноармійського житлобуду Донецької області. У 1964 р. вступив на 1-й курс Красноармійського педучилища. В листопаді того ж року був призваний до лав Радянської Армії. Після закінчення строкової служби у званні сержанта продовжив навчання в Красноармійському педучилищі, яке закінчив у 1969 р., отримавши диплом з відзнакою. Того ж року уже цілком сформована людина вступає на історичний факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка.

Під час навчання в університеті Григорій Дмитрович пройшов школу знаних істориків В. А. Жебокрицького, Ю. Ю. Кондуфора, В. Н. Котова, П. А. Лаврова, В. І. Стрельського, О. А. Бородіна, В. Є. Спицького. А найбільший вплив на формування молодого історика справив викладач історії СРСР, професор Андрій Калістратович Буцик, тонкий психолог та улюбленець студентів, який і розпізнав майбутнього історика. Його методи Г. Д. Казьмирчук перейняв і розвинув. Цінними для Г. Д. Казьмирчука виявилися поради представників старшого покоління українських науковців: Г. Я. Сергієнка, М. М. Лисенка, М. П. Савичева, І. Я. Заславського.

Науковому змужнінню історика сприяли зустрічі з відомими фахівцями з історії суспільних рухів XIX ст.: В. Я. Борщевським, Г. Ю. Гербільським, А. З. Барабоєм, М. В. Єфременковим, М. П. Ковальським, А. В. Санцевичем.

Одержавши диплом з відзнакою, у листопаді 1974 року Григорій Дмитрович вступив до аспірантури на кафедру історії СРСР дожовтневого періоду. З вересня 1977 р. Г. Д. Казьмирчук розпочав працювати на кафедрі історії СРСР дожовтневого періоду. У 1984 р. захистив кандидатську дисертацію «Перший етап визвольного руху в Росії в дослідженнях істориків Радянської України 1917-1980 рр.». У ній вперше в історичній науці зроблена спроба систематизації та узагальнюючого аналізу опублікованих у 1917–1980 рр. досліджень з найважливіших проблем дворянського етапу визвольного руху в Російській імперії. У 1997 р. Г. Д. Казьмирчук на засіданні спеціалізованої вченої ради в Київському університеті успішно захистив першу в Україні докторську дисертацію з проблем історіографії руху декабристів на тему: «Рух декабристів: Історіографія проблеми (1917 – середина 1930-х років)».

Упродовж багатьох років Григорій Дмитрович – викладач, доцент, професор кафедри історії СРСР дожовтневого періоду (історії народів Росії, історії Росії). Ним розроблені і прочитані низка нормативних та спеціальних курсів: історіографія історії СРСР, історія Росії XIX – початку XX ст., історіографія руху декабристів, російська культура у XIX ст., історична бібліографія тощо.

З 2001 р. професор Казьмирчук очолює кафедру історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Читає нормативні курси «Історія України» на гуманітарних факультетах, а також курси «Вступ до спеціальності» та «Історична бібліографія» на історичному факультеті. Г. Д. Казьмирчук є членом кількох спеціалізованих вчених рад по захисту докторських дисертацій, членом редколегії низки фахових видань історичного профілю («Проблеми історії України XIX – початку XX ст.», «Історія та історіографія в Європі», «Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія», «Наукові записки Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Історичні науки» та ін.), упродовж багатьох років редагує серію «Декабристські читання» (10 вип.) та збірники «Декабристи в Україні: дослідження й матеріали» (5 вип.). Нагороджений медаллю «20 років перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.»

А ще Григорій Дмитрович – яскрава, харизматична особистість, сповнена невгамовної творчої енергії, життєлюб і невиправний мрійник

із загостреним почуттям справедливості, справжній декабрист нашої епохи.

Наукові інтереси Г. Д. Казьмирчука достатньо широкі. Вони охоплюють різні гілки історичної науки, різні хронологічні періоди у житті нашої батьківщини та в історії Росії. Його перу належать біля 450 наукових і науково-популярних монографій, брошур, нарисів, статей, публіцистичних оглядів, навчальних видань. Але основним предметом дослідження вченого стали проблеми руху декабристів, різноманітним аспектам якого присвячено близько 200 праць історика. Проте науковий інтерес ученого не обмежується декабризмом. Соціально-економічний розвиток України, революційна діяльність М. Г. Чернишевського, історія рідного села Кальника, наукові біографії істориків Київського університету, студентський рух у XIX ст., проблеми історіографії, джерелознавства, історичної бібліографії, історичного краєзнавства, – усе це знайшло висвітлення у працях Г. Д. Казьмирчука.

Мірилом наукової значущості будь-якого вченого є його учні. Г. Д. Казьмирчук володіє унікальною здібністю розпізнавати у студентському середовищі майбутніх науковців. Під його керівництвом захищено 3 докторські і 26 кандидатських дисертацій.

Ця книга присвячена діяльності декабристів в Україні. Більшість з цих праць була написана в радянські часи, тому несуть на собі відбиток того часу, і публікувалась у виданнях, які вже стали бібліографічними раритетами. В 1980-ті рр. Г. Д. Казьмирчук мав задум написати докторське дисертаційне дослідження, яке б висвітлювало декабристський рух через призму пам’ятників та пам’ятних місць «апостолів правди» в Україні. Проте функціонери від історичної науки порадили не робити цього, і зібраний фактологічний матеріал так і не був опублікований. Деякі дослідження публікуються вперше. Серед пропонованих студій присутні як краєзнавчі розвідки, так і дослідження регіональної історії та «місць пам’яті».

Краєзнавчі дослідження складають потужний пласт у науковому доробку Г. Д. Казьмирчука. Перші краєзнавчі розвідки він опублікував, ще навчаючись в аспірантурі. Одна з них висвітлювала перебування декабристів на батьківщині історика – в Іллінцях. У листі до редакції районної газети Григорій Дмитрович висловлював сподівання, що зібраний ним матеріал «допоможе дітям більш повно уявити про героїчну сторінку минулого нашого народу. Прищепити любов і повагу до свого краю, як невід’ємної частини Батьківщини. Адже сам колись навчався в ст. Кальника, а про цю подію довідався через багато років. Газета, як колективний пропагандист допоможе ознайомити і жителів району з цією подією...».

Учений брав активну участь у всесоюзних, республіканських та обласних конференціях з історичного краєзнавства. Перебування декабристів на Вінничині стало предметом серйозного історичного аналізу Г.Д. Казьмирчука. Григорій Дмитрович регулярно брав участь у Вінницьких обласних історико-краєзнавчих конференціях. Зокрема, на четвертій конференції він виступив з доповіддю про маловідомі пам'ятні місця декабристів на Вінничині. У ній зазначається, що у науковій та популярній літературі перебування декабристів на Вінничині асоціюється лише з декількома населеними пунктами: Тульчином, Кирнасівкою, Немировом, Іллінцями. Насправді ж істориком виявлено понад 20 населених пунктів області, де жили або бували проїздом декабристи. Г. Д. Казьмирчук простежив перебування в краї декабристів І. Б. Аврамова, П. М. Лемана, С. Г. Волконського та інших. Важливою складовою наукової праці Г. Д. Казьмирчука стало укладання методичних рекомендацій, присвячених перебуванню декабристів в окремому регіоні України.

Діяльності декабриста О.П. Барятинського на Вінничині була присвячена доповідь Г. Д. Казьмирчука на одинадцятій Вінницькій обласній історико-краєзнавчій конференції. У ній коротко розглянуто формування світогляду одного з керівників Тульчинської управи Південного товариства, його стосунки з П. І. Пестелем, заходи по залученню нових членів, зокрема Ф. Ф. Вадковського та І. Ю. Поливанова тощо. На жаль, тези історико-краєзнавчих конференцій на Вінничині друкувалися в дуже куцому вигляді і не дають повного уявлення про зміст доповіді.

На особливу увагу заслуговують методичні поради і матеріали на допомогу учителям середніх шкіл з проблеми «Декабристи на Вінниччині», підготовлені Г. Д. Казьмирчуком та старшим викладачем Вінницького державного педагогічного інституту ім. М. Островського М. Ф. Лихоглядом. Пропоновані матеріали покликані були сприяти активізації інтересу у вчителів та учнів до пошуку нових матеріалів про перебування декабристів на Вінничині, закоханості в «малу історію» – історію рідного краю.

Основний пласт викладеного у брошурі матеріалу стосується пам'ятників і пам'ятних місць «апостолів свободи» на Вінниччині. Г. Д. Казьмирчук та М. Ф. Лихогляд простежили місце різних населених пунктів: Тульчина, Немирова, Лінець (сучасних Іллінців), Кирнасівки, Нової Кропивної, Клебані та інших у долі декабристів. Зокрема, автори приділили значну увагу життю та діяльності в регіоні П. І. Пестеля, О. П. Юшневського, М. С. і П. С. Бобрищевих-Пушкіних, Ф. Б. Вольфа, М. О. Крюкова, О. М. Муравйова та інших «первістків свободи». Особливе місце відводиться діяльності Тульчинської управи

Південного товариства. Дослідники констатували, що, незважаючи на величезне значення міста для декабристського руху, досі немає спеціальної розвідки, де б висвітлювалися питання про пам'ятники і пам'ятні місця декабристів на Тульчинщині.

Цю прогалину взявся заповнити Г. Д. Казьмирчук. Ще у 1987 р. він підготував брошуру «Провісники свободи на Тульчинщині», яка з об'єктивних причин так і не побачила світ. У ній на основі архівних та опублікованих джерел висвітлюється революційна діяльність декабристів, розповідається про пам'ятники та пам'ятні місця перших російських революціонерів на Тульчинщині. Окремий розділ присвячено видатним діячам Тульчинської управи О. П. Барятинському, М. В. Басаргіну та Ф. Б. Вольфу. У 2001 р. у Григорія Дмитровича виник задум підготувати фундаментальне дослідження під назвою «Пам'ятники і пам'ятні місця декабристів в Україні», до якого першим розділом мала б увійти згадана брошура. Певною мірою він реалізується в цій книзі.

«Декабристи і Волинь» – ще одна наукова проблема, яка знайшла відображення у творчому доробку Г.Д. Казьмирчука. На Волинській регіональній історико-краєзнавчій конференції, присвяченій 40-річчю перемоги над фашизмом та 900-річчю міста Луцька, яка відбулася 26–28 вересня 1985 р. декабристознавець виступив з доповіддю «Пам'ятні місця декабристів на Волині», яка у скороченому вигляді була вміщена до збірника тез конференції.

Ця тема належить до найменш вивчених аспектів проблеми «Декабристи в Україні». Григорій Дмитрович відзначає, що на Волині «жили й боролись члени "Товариства об'єднаних слов'ян". Сюди у справах руху приїжджали керівники Південного таємного товариства П. І. Пестель, С. І. Муравйов-Апостол, М. П. Бестужев-Рюмін. У Баранівці, Бердичеві, Брусилові, Вчерайшому, Житомирі, Канунах, Ліщині, Любарі, Мирополі, Млинищах, Новоград-Волинському, Острожку, Пісках, П'ятках, Провалівці, Радомишлі, Смолдиреві, Троянові, Черняхові та інших населених пунктах Волині служили в армії декабристи». Історик докладніше зупиняється на зустрічах декабристів в літніх таборах під Ліщином, діяльності Товариства об'єднаних слов'ян у Новоград-Волинському, зв'язках «споборників святої волі» з Житомиром. Наприкінці статті автор змушений визнати, що у перелічених вище населених пунктах не залишилося ніяких конкретних пам'яток, пов'язаних із життям декабристів, що можна пояснити недовговічністю дерев'яних будівель XIX ст.

Г. Д. Казьмирчук і доцент Волинського університету Л. А. Микульська підготували методичні рекомендації до лекції на тему: «Декабристи і Волинь». Позитивною стороною цієї праці є

наявність додатків, які складаються із списку тридцяти населених пунктів краю та прізвищ декабристів, котрі мешкали в них, а також з карти-схеми перебування декабристів на Волині. Підбиваючи підсумки дослідження, Г. Д. Казьмирчук і Л. А. Микульська зазначають, що необхідно міста і села краю, де бували декабристи, не лише позначити на туристичних картах, але й спорудити пам'ятні знаки. Тільки тоді населені пункти Волині набудуть статусу пам'ятних місць. Це, на думку авторів, сприятиме вихованню у підростаючого покоління почуття глибокої поваги до славного минулого. Крім того, історики радять створити у міських та сільських школах кімнати або музеї, у яких відвести цілий розділ рухові декабристів. На жаль, питання увічнення пам'яті декабристів на Волині і сьогодні висить у повітрі.

Не менш важливу роль відіграли декабристи і в історії Кіровоградщини. У 1970–1980-х рр. в області існував потужний декабристознавчий осередок. Декабристська тематика активно опрацьовувалася у вищих навчальних закладах Кіровограда, висвітлювалася на шпальтах періодики. Особливе пожвавлення у дослідженні руху декабристів на Кіровоградщині відбулося із заснуванням відомим українським істориком, державним та громадсько-політичним діячем О. О. Рафальським «Наукових записок з історії України», на сторінках яких з'являлися публікації Г. Д. Казьмирчука, О. О. Рафальського, В. М. Нагірного, А. В. Сілкіна та інших дослідників, у котрих піднімалися важливі проблеми декабризму.

Важливу роль у становленні кіровоградської течії в українському декабристознавстві відіграв Г. Д. Казьмирчук. Серед її представників чимало його учнів. Зокрема, Р. С. Вавренюк і Т. М. Соловйова захистили під керівництвом ученого кандидатські дисертації. Напередодні 160-річчя декабристської інсургенції Г. Д. Казьмирчук і доцент Кіровоградського педінституту Т. І. Бабак здійснили скрупульозну роботу по узагальненню матеріалу про перебування і діяльність декабристів на Кіровоградщині, яка матеріалізувалася у методичних рекомендаціях лектору. Історики навели вичерпний список декабристів, які мешкали або бували проїздом на Кіровоградщині, висвітлюють перебування декабристів у Кіровограді та районах області: Олександрійському (місто Олександрія, села Березівка, Червона Кам'янка, смт. Нова Прага), Олександрівському (с. Іванівка, колишня Янівка) та Новомиргородському (власне Новомиргород).

Г. Д. Казьмирчук досліджував перебування декабристів на Одещині, Миколаївщині, Сумщині. Зокрема, Г. Д. Казьмирчук і О.С . Каревін проливають світло на перебування в Сумському краї декабристів С. Г. Волконського, А. І. Борисова, І. П. та П. П. Коновніциних, М. М. Глєбова, Ф. М. Глінки, Ф. Ф. Вадковського, а

також вказують на деякі неточності у томі, присвяченому Сумській області, «Історії міст і сіл Української РСР» щодо декабристів О. Ф. Бріггена та А. З. Муравйова.

Після розвалу Радянського Союзу краєзнавчий рух в Україні прийшов у занепад. Головною проблемою стала втрата масовості. В умовах комерціалізації суспільства стає все менше подвижників історії рідного краю. Г. Д. Казьмирчук теж був змушений припинити дослідження з історичного краєзнавства, тим паче, що з відкриттям нових архівних матеріалів поставали нові проблеми у галузі історіографії декабристського руху, сам декабризм потребував переосмислення, очищення від ідеологічних нашарувань.

Проте краєзнавчі проблеми завжди залишалися у полі зору Г. Д. Казьмирчука. На відроджених «Декабристських читаннях» у грудні 2000 р., накреслюючи шляхи розвитку українського декабристознавства, історик відзначав величезний потенціал регіональної тематики руху декабристів (декабристознавчого регіонознавства), адже в Україні є близько 300 населених пунктів, пов'язаних з діяльністю декабристів. «Збільшення таких праць значно наповнить декабристознавство конкретним фактичним матеріалом про діяльність декабристів в окремих регіонах України, стануть більш зрозумілими думки декабристів про історичне минуле, побут та звичаї українського народу»[1] – резюмував історик.

В останні роки Григорій Дмитрович повернувся до дослідження історії декабризму в регіональному розрізі, написавши статті, присвячені перебуванню декабристів на Житомирщині, зв'язкам декабристів з родиною Раєвських, окремим місцям пам'яті декабристів. Таким чином, задум Г. Д. Казьмирчука про систематизацію усього пласту матеріалу про перебування декабристів в Україні частково реалізується цією книгою.

Юрій Латиш,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії для гуманітарних факультетів
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

[1] Казьмирчук Г Д. Декабристи в Україні: досягнення і перспективи вивчення // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. III. – К., 2001. – С. 18.

Декабристи в Іллінцях*

У 20-х роках XIX ст. в Іллінцях[1] містилася штаб-квартира В'ятського піхотного полку, яким командував один з видатних діячів декабристського руху П. І. Пестель. Він жив тут з невеликими перервами з 1821[2] до кінця 1825 року. В містечку проходив службу один з активних членів Тульчинської управи майор М. І. Лорер, який проживав на квартирі Л. А. Борштейна[3]. Інколи на цій квартирі зупинявся член Південного таємного товариства полковник Леман[4]. В Іллінці для зустрічі з Пестелем часто приїжджали Давидов, кн. Барятинський, Бестужев-Рюмін[5] та інші.

Діяльність декабристів у цьому містечку тісно пов'язана з будинком, в якому проживав П. І. Пестель, він не зберігся. Роки Великої вітчизняної війни 1941–1945 рр. він був зруйнований. «Руська правда» лідера південців зберігалася в шкіряному портфелі котрий лежав у шафі з книгами. Вважають, що П. І. Пестель мав чудову бібліотеку.

Документи декабристського руху, і зокрема «Русская правда» П. І. Пестеля[6], обговорення якої відбувалося неодноразово на квартирі Пестеля, положення і витяги з якої читалися цілим рядом декабристів і зокрема М. І. Лорером, В. В. Давидовим,О. П. Юшневським та ін.[7]

«Русская правда» вимагала утворення єдиної і неподільної країни[8] на основі добровільного об'єднання в складі 10 областей і 3 повітів[9]. Право відокремлення надавалось полякам, як народності, яка мала свою державність протягом декількох століть, але ігнорувалися

---

* Вперше опубліковано в газеті «Трудова слава» (смт. Іллінці, Вінницької області). – 1975. – 11 березня.

[1] В джерелах XVII–XVIII ст. селище частіше називається Лінцями, в кінці XIX ст. за ним остаточно закріплюється назва Іллінці (див.: Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька обл. – К., 1972. – С. 240).

[2] В "Історії міст і сіл УРСР" на с. 241 помилково дається інша дата, а саме 1823 р. В дійсності П. І. Пестель проживав в Іллінцях з 1821 р. (див.: Восстание декабристов. Документы. – Т. XII. – М., 1969. – С. 347).

[3] Див.: Восстание декабристов. Документы. – Т. XII. – М., 1969. – С. 24.

[4] Там само. – С. 29.

[5] Там само. – С. 28–29.

[6] Там само. – Т. VII. – М., 1958.

[7] Там само. – Т. XII. – С. 33, 47.

[8] Там само. – Т. VII. – С. 127.

[9] Там само. – С. 213 (кожна область ділилась на 5 губерній).

права народів Сибіру і Середньої Азії, як такі, які не мали своєї державності і завжди буди під пануванням більш сильніших сусідніх держав[1].

Головний зміст цього документа мав антикріпосницьку направленість. Підривалась в певній мірі економічна основа безроздільного існування кріпосників – ліквідацією землеволодіння. Земля ділилася на дві частини: суспільну, як власність всіх членів громади, так і на особисту власність. Там, де виникала потреба об'єднання землі великого власника з власністю громади, то останній надавалось право на об'єднання цих земель, але з винагородою власника[2].

За «Русской Правдой» селяни ставали вільними. Поміщики позбавлялися права продавати, міняти, відправляти на каторгу[3]. Дворянство, як стан – ліквідовувався[4]. Проголошувались громадські свободи: слова, зборів, друку та інші.

Але поряд з прогресивними сторонами «Русская Правда» мала обмежений характер, відбивала класові інтереси панівного стану. Так, поміщики, в яких було менше 5000 десятин землі, отримували приріз недостаючої кількості, а ті землевласники, які мали 10000 десятин і більше, половину віддавали суспільству, одержуючи при цьому винагороду[13а]. Надавалися деякі переваги заслуженим особам (дворянам – *Авт.*) за їхню службу[5]. Не дивлячись на те, що вимоги явно мали класову направленість, «Русская Правда» являлася тим програмним документом, який декабристи (особливо члени Південного товариства) вважали за потрібне впровадити в життя після перемоги над самодержавством. Самодержавство, як інститут політичної влади знищувався, замінявся республікою. Ось чому царська фамілія і консервативно настроєні кріпосники з такою люттю віднеслись до цього документа декабристів. Щоб зменшити значення «Русской Правды», принизити її вплив на суспільство, Микола I дав розпорядження не акцентувати уваги на документах декабристського руху, а підмінити їх думкою про те, що повстання було направлене на знищення особи імператора та членів царської фамілії. Тому таке питання ставилося всім декабристам – «ставлення їх до ідеї знищення особи імператора»[6]. Такий хід слідства давав можливість показати рух

---

[1] Там само. – С. 121.
[2] Там само. – С. 167, 183.
[3] Там само. – С. 159.
[4] Там само.
[13а] Там само. – С. 214.
[5] Там само. – Т. VII. – С. 281.
[6] Там само. – Т. XII. – С. 37, 94, 108.

рух декабристів, як явище не притаманне Росії[1], щоб приховати справжні лозунги декабристів, як наприклад, повалення самодержавства, ліквідація кріпосного права, зменшення строку служби солдатам в армії та інші.

[1] Декабристы и тайные общества в России. – М., 1906. – С. 109 (Манифест Николая I от 13 июля 1826 г.).

Перший збройний виступ проти царизму (до 150-річчя повстання декабристів)*

Формуванню самосвідомості народних мас в першій чверті XIX століття сприяли важливі суспільно-політичні події. Патріотичне піднесення усіх прошарків населення викликала героїчна боротьба проти французьких загарбників. Селяни, сподіваючись, що за участь в боротьбі проти загарбників їх буде звільнено від панщини, одностайно відгукнулися на заклик записуватись до ополчення. «В 1812 р., — писав К. Маркс, — коли селян закликали записуватись в ополчення (міліцію), їм хоч і неофіційно, але за мовчазною згодою імператора, обіцяли звільнення від кріпосної залежності їв нагороду за їх патріотизм...». Успішно завершилась визвольна війна, але народні сподівання «на звільнення від кріпацтва не здійснилися. Все залишилося по-старому. Селяни шукали виходу з тяжкого становища в переселенні на нові місця та у місцевих повстаннях. Про це яскраво свідчать дані зростання кількості повстань в країні до 124 в 1811—1820 рр. проти 83 за 1801—1810 рр. Але масовим селянський рух ще не став. «Кріпосна Росія забита і нерухома. Протестує мізерна меншість дворян, безсилих без підтримки народів», — писав В. І. Ленін.

Політикою уряду були незадоволені і передові представники дворянської молоді, зокрема офіцери, які побували за кордоном і мали «нагоду ознайомитись з революційними ідеями, що шумували на Заході. Вони замислювались над тим, яким чином змінити огидну кріпосницьку і самодержавну російську дійсність, як створити політичний лад, який забезпечив би «загальне благоденство».

Тому не дивно, що центрами розвитку передової суспільної думки, направленої на ліквідацію кріпосного права і самодержавства, стали міста, де були розміщені військові частини. До них належали Петербург, Москва, Київ, Васильків. Такі центри були і на Вінниччині: Тульчин, Лінці, Немирів. В цілому раді сіл проживали декабристи по обов'язку своєї служби, наприклад, в с. Кирнасовці, Даньківці, були проїздом в Липковцях.

Зокрема, Тульчин став політичним центром Південного таємного товариства, утвореного навесні 1821 р. після розпуску «Союзу благоденства». Організатором і одним із керівників його був П. І. Пестель, командир В'ятського піхотного полку, розквартированого в м. Лінцях і навколишніх селах. Та й 1-й батальйон полку розміщувався в с. Даньківці. В Тульчині жили або приїжджали сюди у

---

* Вперше опубліковано у газеті «Радянське життя». – 1975. – 3 липня.

службових справах С. Г. Волконський, О. П. Юшневський, князь О. П. Барятинський, М. Ф. Заїкін, В. П. Івашов, О. В. Поджіо та інші.

З 1821 по 1825 рік в Лінцях проживав П. І. Пестель. Наймав квартиру міщанина Л. А. Борштейна. Майор М. І. Лорер — близький друг і соратник, одна з довірених осіб П. І. Пестеля.

Значна група декабристів проживала в Немирові. Це в основному молоді офіцери, які проводили опис місцевості Подільської губернії, такі як П. С. і М. С. Бобріщеви-Пушкіни, О. О. Крюков, полковник Леман та інші.

Склад Південного таємного товариства був різноманітний. З 37 обвинувачених після поразки декабристського руху, було 3 генерали, 14 полковників і підполковників, решта молодші офіцери.

Це були «... люди 14 грудня, фаланга героїв... Це якісь богатирі, ковані з чистої сталі з голови до ніг, воїни-сподвижники», які вперше із зброєю в руках виступили проти існуючого самодержавного ладу і розгнузданого поміщицького свавілля. Метою їхньої боротьби було: звільнення селян, встановлення республіки, зменшення строку служби для солдат до 15 років та інші.

Офіцери-декабристи своїм гуманним ставленням до солдатів, безправних перед законами самовладдя, привертали їх на свою сторону. Цьому сприяли і розмови декабристів про необхідність зменшення терміну служби та інші. Але не всі декабристи поділяли цю точку зору. Так, підполковник О. В. Єнтальцев твердив, що для підняття своєї роти на боротьбу досить і наказу. Декабристи вважали за необхідне поширювати письменність серед солдат, для цього організовувались так звані ланкастерські школи.

Така діяльність, закономірно, викликала подив у реакційної частини офіцерства, змушувала їх посилити контроль за декабристами. Робились спроби заслати до організації агентів з боку уряду та деяких високопоставлених осіб. Так, гр. Вітт, командуючий поселеннями на півдні країни, виявив «бажання» вступити до товариства з метою його викриття. Але одержав відмову. Однак йому пощастило через херсонського поміщика Бошняка одержати відомості про існування таємної організації. Це був не єдиний донос, через який уряд отримав відомості про існуваніня таємного товариства. Капітан Майборода — офіцер В’ятського полку, був прийнятий в товариство П. І. Пестелем, розтратив державні гроші і щоб не відповідати за це перед командиром полку, виказав декабристську організацію. А 25 червня 1825 року Шервуд направив урядові третій донос.

Маючи ці відомості, Олександр І наказав заарештувати Пестеля та інших керівників організації. Це було початком поразки декабристського руху в цілому. Повстання на Сенатській площі 14 грудня 1825 р.

і Чернігівського полку на Україні було найвищою точкою розвитку декабризму. Після цього декабристський рух зірвався в прірву і з глухим рокотом зник з політичної арени.

Після поразки повстання до слідства було притягнуто 579 чоловік. Ця цифра далеко не повна. Судовий процес над декабристами привернув увагу всіх прошарків населення Росії. Було висловлено ряд суджень. Правлячі кола підтримували і всебічно «пропагували» думки Миколи I, який характеризував декабристський рух, як рух «найзліших змовників», а декабристів — «недолюдками». Ці думки були «науково» обгрунтовані в книзі Корфа «Восшествие на престол императора Николая I».

Але правда про декабристський рух долала всякі перешкоди, О. С. Пушкін, О. І. Герцен відстоювали і захищали погляди декабристів. Високо цінували їх революційну боротьбу. Розбуджений декабристами, Герцен порушив рабське мовчання, підняв традиції декабристів, розвивав далі їх ідеї.

З великою теплотою поставився до декабриста І. О. Аненкова, який повертався з Сибіру, Т. Г. Шевченко. Під час зустрічі 16 жовтня 1857 р. великий Кобзар назвав його «первозваним нашим апостолем», перед яким він «благоговіє».

В. І. Ленін дав єдино вірну оцінку декабристського руху в таких працях, як «Гонителі земства і анібали лібералізму», «Політична криза і провал опортуністичної тактики», «Пам'яті Герцена», «Доповідь про революцію 1905 року» та інших. Потрібно сказати, що інтерес Леніна до декабристів був сталим протягом сімнадцяти років, від виходу першого номера газети «Искра» в грудні 1900 р., епіграфом до якої були взяті слова О. І. Одоєвського «Из искры возгорится пламя», і до січня 1917 р., коли Ілліч зробив у цюріхському Народному будинку «Доповідь про революцію 1905 року».

Оцінюючії перший збройний виступ проти самодержавства, В. І. Ленін розглядав його з точки зору єдності історичного процесу, високо оцінив республіканські традиції декабристів, науково обгрунтував хронологічні рамки розвитку революційного руху в країні. Ленін вказав і на помилки декабристів, які не дозволили успішно завершити повстання. Головною причиною поразки декабристського руху було те, що з ними не було народу. «Вузьке коло цих революціонерів. Страшенно далекі вони від народу. Але їхня справа не загинула».

В. І. Ленін назвав декабристів «нашою національною гордістю». Людство щиро вшановує пам'ять перших російських революціонерів.

Де писалась «Руська правда»*

Серед могучих дубових гаїв при злитті річок Соба, Собка і В'язовиці розкинулось з трьома церквами і одним костьолом в першій чверті XIX століття містечко Іллінці — одне з помість князя Ієроніма Сангушка, в якому проживало біля шести тисяч мешканців. Волинський воєвода Сангушко володів ще рядом сіл, які входили в Іллінецьке помістя. Серед них: Борисівка, Павлівка, Красненьке, Неменка, Тягун, Лиса Гора та Уланівка. Жителі містечка та навколишніх сіл працювали на 5 заводах: пивоварному, винокурному, цегельному, черепичному і лісопильному. Важка праця кріпосного робочого ладу інколи супроводжувалась піснями солдатів В'ятського піхотного полку. Іллінці — його зимова квартира.

Тут проживав протягом чотирьох років полковник П. І. Пестель.

Південне товариство, яке він очолював, розгорнуло активну організаційну роботу по залученню у члени офіцерів другої армії і доручило керівникам скласти його програму. Передбачалось, що її будуть писати кілька членів: Пестель, С. Муравйов-Апостол та інші. Життя внесло свої корективи. Написав програму товариства П. Пестель, яка з 1824 року стала називатися «Русской правдой». Цьому передувала складна, напружена праця її автора і ряд дискусій. На них обговорювались основні положення документа, висловлювались критичні зауваження. Особливо гостро проходили дискусії на щорічних з'їздах членів товариства, що проходили в Києві, але писав «Руську правду» Пестель в Іллінцях. Він давав читати деякі положення друзям по боротьбі, вислуховував їхні думки, робив помітки на аркушах і по закінченні ховав її в два зелені портфелі. «Руська правда» читалась рядом членів товариства: Давидовим, С. Волконським, С. Муравйовим-Апостолом, М. Лорером та іншими.

Останній був вимушений признатися під час слідства: «Мені полковник Пестель давав читати «Руську правду», написану ним, вона не була закінчена і я читав деякі її статті... Нею пишались більшість членів товариства».

«Руська правда» П. І. Пестеля — концентрований виклад основних вимог декабристів (повалення самодержавства, ліквідація кріпосного права, встановлення республіки та інші), які товариство бажало запровадити в життя після перемоги. Це твір генія. Недаром всі, хто зустрічався і розмовляв з Пестелем, були вражені його розумом, ерудицією, умінням обґрунтовувати свої оригінальні положення. О. С. Пушкін, зустрівшись з Пестелем в Кишеневі 9 квітня 1821 року,

---

* Вперше опубліковано у газеті «Трудова слава». – 1975. – 9 жовтня.

залишив такий запис: «Ранок провів з Пестелем. Вчена людина в повному розумінні цього слова. Ми з ним мали розмову метафізичну, політичну, моральну і інші. Він один з найоригінальніших умів, яких я знаю».

Високо цінували обдарованість Пестеля і члени товариства М. Бобрищев-Пушкін, М. В. Басаргін, В. М. Лихарев та інші. С. Г. Волконський, керівник Кам'янської управи Південного товариства, в своїх «Записках» занотував: «П. І. Пестель, людина неповторного розуму, освіти, і в серці якого панували високі і палкі почуття патріотизму».

На думку Пестеля, до боротьби було все готово.

Про це пізніше розповів слідчому комітету М. О. Крюков. Він у 1825 році розмовляв з Пестелем про це під час військових маневрів біля с. Жорнища. Останній прохав Крюкова переказати членам, які служили в квартирмейстерській частині, М. Бобрищеву-Пушкіну, братам Заїкіним та іншим «підготувати їм армійські мундири для участі у військовому повстанні. Але знайшовся Іуда...».

25 листопада 1825 року через генерала Рота був направлений рапорт капітаном Майбородою на ім'я імператора Олександра І. В ньому писалось, що в 2-й армії є товариство, яке бажає провести перетворення в країні. І поспішає... донести. В рапорті він благав уряд прислати в с. Балабанівку представника, якому «розповість більш детально і покаже місце, де переховується «Руська правда». В Балабанівці розміщалась рота, командиром якої був Майборода. Це було невеличке містечко, в якому проживало біля двох тисяч жителів. В давнину воно називалось м. Угорське. Під час татаро-монгольської навали було спалене. Тільки в XVI столітті ця місцевість заселяється російським дворянським родом Балабанів, які дали назву сучасному селу. Олександр І раптово помер, і справу боротьби з декабристами очолив начальник штабу барон І. І. Дібич.

За його розпорядженням 13 грудня 1825 року і був арештований командир В’ятського полку. Напередодні свого арешту Пестель наказом по полку призначив майора М. І. Лорера командиром першого батальйону. Цей факт, як і багато інших, свідчать про те, що Пестель піклувався, щоб члени товариства в потрібний момент командували підрозділами. Тим більш, що 1 січня 1826 року В’ятський полк заступав в караул при головній квартирі 2-ї армії. Це допомогло б швидше арештувати командуючого армії генерала Вітгенштейна та його штаб, так мала розпочатись військова революція.

Село Даньківка — зимова квартира першого батальйону, розташоване на лівому березі річки Соб. В ньому проживало 450 жителів. Власником його був Гаврило Чарнамонов. Лорер не прийняв

батальйону. Невдовзі був арештований і відправлений у м. Тульчин, де проводились попередні допити всіх членів Південного товариства.

Слідчими були генерал-ад'ютанти Чернишов і Кисельов, останній — начальник штабу 2-ї армії. Перш за все, генералів цікавило, де Пестель заховав свою «Руську правду». Це питання ставили всім, але результати були невтішні. Про що доповіли графу Вітгенштейну: «Тайні папери при всіх пошуках знайти не змогли»... Два зелені портфелі, покриті товстим шаром пилу, лежали в книжному шкафу на квартирі Пестеля, але... були порожні.

Так розпочалось трагічне життя членів Південного товариства, яке для більшості закінчилось сибірським засланням...

Радянські люди шанують пам'ять про перших революціонерів Росії, які віддали своє життя за пробудження свідомості народу. Іскра, запалена декабристами, розгорілась в полум'я всенародної боротьби, яке дощенту спалніо химерну будівлю дому Романових. Ось чому В. І. Ленін називав декабристів національною гордістю російського народу.

Безмежна відданість революції*

В революційно-визвольній історії нашої країни є чимало подій, які за своїм значенням і наслідками відіграли значну роль у дальшому житті всіх народів Росії. До такої знаменної події з повним правом можна віднести повстання декабристів — перший збройний виступ проти царизму. Для радянських людей вивчення цієї події має велике пізнавальне і виховне значення.

В. І. Ленін приділяв велику увагу вивченню діяльності перших революціонерів Росії, які відкрили в історії нашого народу перший період революційної боротьби за звільнення людей праці від рабства й сваволі. «У 1825 році, — писав він, — Росія вперше бачила революційний рух проти царизму, і цей рух був представлений майже виключно дворянами». «Дворянськими революціонерами» назвав їх В. І. Ленін, підкреслюючи цим одночасно і їх революційний характер, і класову обмеженість.

Лехабристи піднялися на боротьбу за звільнення селянства від кріпацтва, але діяли без його участі, і в цьому була головна причина поразки повстання. «Вузьке коло цих революціонерів. Страшно далекі вони від народу. Але їх справа не загинула», вказував В. І. Ленін у своїй статті «Пам'яті Герцена».

Основною організаційною формою руху були таємні товариства. У 1816 році група молодих офіцерів — Олександр Муравйов, С. П. Трубеиький, І. Д. Якушкін, Сергій і Матвій Муравйови-Апостоли, М. Муравйов — організували таємне політичне товариство «Союз порятунку». Пізніше до нього вступили П. І. Пестель, М. С. Лунін та інші. Всього товариство об'єднувало близько тридцяти осіб.

Але ця таємна організація не відповідала тим завданням, які ставили перед собою члени «Союзу порятунку», що викликало пошуки більш дійових форм боротьби. Це привело до виникнення нової організації — «Союзу благоденства», яка об'єднувала до 200 чоловік. Програма союзу з метою конспірації складалася з двох частин. Перша, яку знали і підтримували всі члени, передбачала освітні й благодійні заходи. Щодо другої, таємної частини, з якою були обізнані тільки організатори товариства, то вона вимагала ліквідації кріпосного права і самодержавства, встановлення конституційної монархії. Але в січні 1820 року на нараді вищого органу товариства — Корінній управі, що проходила в Петербурзі, — перемогла думка П. І. Пестеля, з якої видно, шо Росія повинна стати республікою. Серед активних членів «Союзу благоденства» — Олександр, Михайло і Матвій Муравйови-

---

* Вперше опубліковано у газеті «Молода гвардія». – 1975. – 15 жовтня.

Апостоли, П. І. Пестель, І. Д. Якушкін, І. Г. Бурцов, М. С. Лунін, Є. П. Оболенський, І. І. Пущін, М. І. Фонвізін та інші.

У 1821 році на з'їзді Корінної управи, шо відбувся у Москві, було прийняте рішення про розпуск «Союзу благоденства». Рішення це прийняли з метою полегшення умов створення нового, більш ціленаправленого й законспірованого таємного товариства. Це було обумовлене цілим рядом причин. Однією з них була та, що в керівництві «Союзу благоденства» укріпилося переконання в необхідності військового перевороту, план якого готувався. Друга, не менш важлива причина, полягала в необхідності очищення товариства від ненадійних елементів. Весною 1821 року на півдні України в районі розташування 2-ї армії, штаб якої знаходився в м. Тульчині, виникло Південне таємне товариство, програмним документом якого була «Руська правда», написана П. І. Пестелем. На його думку, зразу ж після революційного перевороту Росія проголошувалась республікою, кріпосне право знищувалось, селяни звільнялися з-під влади поміщиків. Головним засобом досягнення цих цілей була військова революція. Серед учасників товариства головну роль відігравав П. І. Пестель. Його найближчими помічниками стали С. І. Муравйов-Апостол, О. П. Юшневський, С. Г. Волконський, В. Л.Давидов. М. П. Бестужев-Рюмін, О. П. Барятинський, М. І. Лорер.

Незабаром у Петербурзі виникло Північне товариство, яке утворилось на основі «Союзу благоденства». На чолі товариства стояли Микита Муравйов, М. С. Лунін, С. П. Трубецький, Є. П. Оболенський. М. Муравйов розробив проект програми товариства, який відомий в історичній науці під назвою «Конституції Муравйова». Цей проект передбачав, що Росія після революційного перевороту залишається конституційною монархією, де влада імператора обмежується парламентом. Селяни одержують невеликі наділи. Більша частина землі залишається в руках поміщиків і держави. Гарантувалися громадянські свободи слова, друку, зборів тощо.

Діяльність таємних декабристських товариств закінчилася повстанням на Сенатській площі в Петербурзі 14 грудня 1825 року, повстанням Чернігівського полку на Україні, що розпочалося 29 грудня 1825 роху і закінчилося 3 січня 1826 року. Ці повстання були розгромлені царськими військами.

До слідства і суду царська охранка притягнула 579 чоловік. Однак ці дані не відтворюють всього революційного руху. Багатьом членам таємних організацій вдалося сховатиси від жандармів Миколи І, який лицемірно заявив, що не ставить перед собою мети покарати всіх учасників повстання, а бажає знящити тільки найбільш

активне ядро таємних товариств, його лицемірство було викрите рішенням суду, який засудив до страти п'ятьох членів товариства. Це були Пестель, Муравйов-Апостол, Бестужев-Рюмін, Рилєєв і Каховський. 120 учасників революційного руху були заслані в Сибір на каторгу або поселення. Багатьох вислали у віддалені міста під нагляд поліції чи в Кавказьку діючу армію, де вони загинули віл хвороб або в сутичках з горцями.

В. І. Ленін, підкреслюючи значення революційної боротьби декабристів, справа яких була продовжена Герценом і революціонерами-різночинцями, писав, шо «безмежна відданість революції і звернення з революційною проповіддю до народу не гине навіть тоді, коли цілі десятиріччя відділяють сівбу від жнив».

Навіки в народній пам'яті*

За кілька днів до початку повстання декабристів у Петербурзі члени Південного товариства довідались, що уряд знає про їхнє існування. Тому керівник Тульчинської управи, командир В'ятського піхотного полку полковник П. І. Пестель вирішив будь-що врятувати «Руську правду» — програмний документ декабристів. Денщик Пестеля Савенко зашив її в полотно і переправив до Тульчина. Там члени товариства брати Бобріщеви-Пушкіни закопали пакунок з «Руською правдою» в полі, поблизу села Кирнасівка...

Лише після поразки повстання царські власті розшукали Конституцію декабристів.

Нині на місці, де зберігався пакунок, споруджено пам'ятний знак з граніту. На ньому викарбовано: «На цьому місці члени Південного товариства декабристів у 1825 році зберігали пакет Конституції Росії — -«Руську правду».

Звідси рукою подати до лісової сторожки, в якій зустрічалися декабристи. Тут нині краєзнавчий музей. На громадських засадах його очолює завуч середньої школи села Кирнасівки Є. М. Цнмбалюк.

На Україні є чимало місць, пов'язаних з життям і діяльністю декабристів. Адже до складу Південного товариства, яке виникло 1821 року, входило три управи: Тульчинська, Васильківська і Кам'янська. Їх очолювали П. І. Пестель, С. І. Муравйов-Апостол, М. П. Бестужев-Рюмін, В. Л. Давидов і С. Г. Волконський.

Зокрема, в Тульчині до наших днів зберігся будинок Пестеля. Тут часто збиралися члени Тульчинської управи. Вони обговорювали важливі практичнічні і тактичні питання Діяльності товариства, дискутували з багатьох положень «Руської правди». В таких сходках найчастіше брали участь О. П. Юшневський, І. Б. Абрамов, брати М. С. і П. С. Бобріщеви-Пушкіни, М. П. Бестужев-Рюмін та інші.

Кам'янка на Черкащині — родовий маєток Давидових. Тут проживав один із керівників Кам'янської управи В. Л. Давидов. Давно вже немає великого панського будинку, флігеля для гостей, більярдного будиночка, де збиралися декабристи. На цьому місці росте великий сад. Проте зберігся «зелений будинок» — місне, де члени товариства визначали магістральні напрямки революційної боротьби. Нещодавно реставровано грот у колишньому саду Давидових.

Одне з чільних місць у декабристському русі належить Києву. Зокрема, в своєму революційному плані військового походу на Москву

---

* Вперше опубліковано у газеті «Сільські вісті». – 1975. – 13 грудня.

й Петербург Пестель Києві відводив роль важливого стратегічного центру. В місті скликалися шорічні з'їзди членів Південного товариства. Проходили вони в період контрактових ярмарків, у приміщенні, яке збереглося й понині (вулиця Межигірська, 1). А по вулиці Кірова, 1, стоїть невеличкий будинок героя Вітчизняної війни 1812 року генерала М. М. Раєвського. 1925 року на ньому встановлено меморіальну дошку з барельєфами-портретами страчених декабристів і написом: «Тут збиралися декабристи в 1822—1825 рр».

У Василькові Київської області перебував зимовий штаб Чернігівського піхотного полку, в одному з будинків жив підполковник С. Муравйов-Апостол. Сюди часто приїжджав М. Бестужев-Рюмін. Їхніми спільними зусиллями й було підготовлено повстання Чернігівського полку. На жаль, воно зазнало поразки, оскільки полк був ізольований від інших військових частин, відірваний від народних мас.

Чимало місць, пов'язаних з рухом декабристів на Україні, є на Чернігівщині. Так, у селі Вороньки жили активний член Південного товариства С. Г. Волконський з дружиною. В місцевому краєзнавчому музеї є багато експонатів, які розповідають про життя і революційну діяльність декабристів, про їхні зв'язки з членами товариства, що проживали в інших українських містах і селах.

У фондах музею зберігається ряд цікавих матеріалів, пов'язаних з рухом декабристів. Серед них спогади колишніх жителів села, які знали декабристів. Зокрема, Г. С. Лаховенко згадував, що С. Г. Волконський часто говорив селянам: прийде час, і на нашій землі настане інше життя, переможе мирна праця.

Бували декабристи і в ряді сіл Вінницької області. Так, у селі Даньків перебував перший батальйон В’ятського піхотного полку. За наказом П. Пестеля батальйон мав прийняти декабрист, майор Лорер, але його було заарештовано.

Свято оберігають пам'ять про декабристів жителі Новограда-Волинського та Ліщина області. Тут квартирували члени Товариства об'єднаних слов ям, які у вересні 1825 року приєдналися до Південного товариства. Є тут багато місць, які нагадують сьогоднішнім жителям про революційні події, які розгорнулися 150 років тому.

Минуло багато часу. Іскра боротьби, запалена декабристами, розгорілась у всенародне вогнище Великої Жовтневої соціалістичної революції, яка змела самодержавство, встановила владу народу.

Шануючи пам'ять*

Грудень 1825 року. Засніженими шляхами Київщини під малиновий бубонців тягнуться купецькі каравани. Вони прямують до міста на щорічний Контрактовий ярмарок. Київ готується до його відкриття... Готувалися до поїздки на свій черговий з'їзд і члени Південного таємного товариства декабристів. За встановленою традицією з'їзд мав відбутися у київському будинку контрактів, побудованому в 1811 році за проектом англійського архітектора В. Гесті на Подолі (нині – вулиця Межигірська). Тут, серед ярмаркового гармидеру, легше було залишитися непоміченими. Ховаючись від нагляду поліції, «перші благовістителі свободи» вирішували важливі питання політичного життя товариства, розглядали численні плани військових перетворень, обговорювали основні положення програми таємного товариства і майбутнього устрою країни.

Проте IV з'їзд, а якому планувалося вирішити ряд важливих питань з приводу військового перевороту, запланованого на 1826-й рік, не відбувся. Завадили цьому події 14 грудня 1825 року, які згодом сколихнули всю Росію. Відлуння цих подій докотилося й до Києва, але вже тоді, коли цар Микола I люто розправився з повсталими військами і членами Північного таємного товариства.

Незважаючи на це, декабрист С. Муравйов-Апостол терміново виїхав з Києва, щоб підняти солдатів Чернігівського піхотного полку на боротьбу з існуючим самодержавним ладом. Разом з М. Бестужевим-Рюміним він склав у м. Василькові два важливі документи, що містили програму повстання – «Православний катехізис» та відозву. Мешканці сіл і міст Київщини, через які проходив повсталий полк (29.XII.1825 – 3.I.1826), радо вітали своїх визволителів. Але керівники повстання не залучили до подій народні маси. Ізольований від інших військових частин повсталий полк зазнав поразки.

Проте, відкритий збройний виступ декабристів не пройшов безслідно, він справив величезний вплив на формування суспільно-політичної думки й визвольного руху в Росії. «Вузьке коло цих революціонерів. Страшенно далекі вони від народу. Але їхня справа не загинула. Декабристи розбудили Герцена. Герцен розгорнув революційну агітацію... Рабське мовчання було порушене», – писав згодом засновник Комуністичної партії і вождь світового пролетаріату Володимир Ілліч Ленін.

---

* Вперше опубліковано у газеті «Київський університет». – 1975. – 19 грудня.

Посилюється переслідування декабристів у Києві. Для спостереженням за місцевим населенням до міста надсилаються таємні агенти. Тут, 31 грудня 1825 року, прапорщик Мозалевський, унтер-офіцер Харитонов та рядові Прокоф'єв і Сафронов розкидали по місту кілька примірників відомого «Катехізиса» С. Муравйова-Апостола. Тут довгий час жили і діяли члени таємних революційних організацій. Вони часто збиралися у будинку героя Вітчизняної війни1812 року М. Раєвського. Доньки генерала Раєвського були одружені з декабристами: старша – Катерина – з М. Орловим, менша Марія – з С. Волконським. Обидві пари вінчалися в церкві Спаса на Берестові. У цьому будинку бував і друг декабристів, співець свободи О. С. Пушкін.

Будинок генерала Раєвського зберігся до наших днів. Щоправда, після перебудови він значно змінив свій первісний вигляд. На честь сторічного ювілею грудневого повстання у 1925 році на ньому було встановлено меморіальну дошку з барелєфами-портретами і написом «тут збиралися декабристи у 1822–1825 рр.»

Зберігся і будинок по вулиці Володимирській, 3 у якому в 1824–25 рр. мешкав князь С. Трубецький. Саме через нього проводилися переговори про об'єднання Північного і південного таємних товариств для спільних дій. Стіни цього будинку – німі свідки палких дискусій з цілого ряду тактичних питань декабристського руху. Найактивнішу участь в них брали С. Муравйов-Апостол, М. Бестужєв-Рюмін, С. Волконський, В. Давидов та інші декабристи.

В Києві були й інші архітектурні споруди – свідки героїчних подій, вписаних декабристами в історію нашого народу, – які, на жаль, не збереглися. Так, на нинішній Московській вулиці, неподалік від Києво-Печерської лаври, знаходився двохповерховий дерев'яний будинок – монастирський «Зелений готель». У його номерах часто зустрічалися декабристи, які приїздили до Києва. Зупинявся у ньому і письменник О. С. Грибоєдов. Він мав ряд зустрічей з декабристами. брав участь у їхніх дискусіях. У київській в'язниці (Косий капонір) по дорозі в Сибір деякий час перебували учасники повстання Чернігівського піхотного полку Соловйов, Мозалевський, Сухинов, Бистрицький та інші.

Шевченко і декабристи*

Дев'ятого березня 1814 року народизся великий український поет, революціонер-демократ Т. Г. Шевченко. Він прожив коротке, але насичене значними подіями життя борця за кращу долю рідного народу. Діяльність Шевченка завжди викликала лють і ненависть самодержця Росії, любов і повагу тих, хто сміливо ставав на двобій з огидним ладом кріпосників. Життя й діяльність Кобзаря завжди користувалися великою увагою дослідників, які в своїх працях висвітлюють його антисамодержавну і антикріпосницьку боротьбу. Наприкінці 1980 року на полицях книгарень нашої республіки з'явилася нова книга «Декабристи і Шевченко» про ідейні зв'язки дворянських революціонерів Росії і поета-борця Т. Г. Шевченка, його особисті стосунки з деякими декабристами. Автор праці відомий дослідник суспільно-політичного руху на Україні першої половини XIX ст., зокрема, досліджень про декабристів, доктор історичних наук Г. Я. Сергієнко.

Т. Г. Шевченкові виповнилося одинадцять років, коли 121 декабриста царський уряд відправив на заслання в далекий Сибір та на Кавказ. Так цар Микола I розправився з передовими людьми того часу, що боролися за щастя Батьківщини, яку вони палко любили і за яку проливали кров у боях Вітчизняної війни 1812 року. Проте цар не міг заслати на каторгу чи запроторити в каземати вільне революційне слово «апостолів свободи», як назвав декабристів Т. Г. Шевченко, котре протягом багатьох років кликало до бою не одне покоління борців.

Син кріпака і сам кріпак, Т. Г. Шевченко дуже добре знав жахливе рабське становище українського селянина, тому в своїх віршах виступав проти панської сваволі, висміював пихатість дворян і закликав народ до боротьби.

Т. Г. Шевченко захоплювався сміливим виступом революціонерів-декабристів проти самодержавства, подвигом людей, які віддали своє життя за краще майбутнє народу. Живучи в Петербурзі, місті, де відбулося одне з повстань декабристів, перебуваючи в Яготині та інших містах і селах України, де діяли члени Південного товариства, Т. Г. Шевченко мав можливість слухати й бачити сучасників декабристів, близьких друзів та рідних. А до того ж віце-президентом Академії мистецтв був колишній голова Корінної управи Союзу благоденства Ф. П. Толстой, що брав активну участь у визволенні

---

* Вперше опубліковано у газеті «Київський університет». – 1981. – 9 березня.

молодого поета з неволі, допомагав йому в навчанні, а пізніше підтримував у скрутну хвилину, порушивши клопотання про звільнення Т. Г. Шевченка із заслання. А ще Кобзареві багато розповідали про декабристів княжна Варвара Рєпніна, племінниця декабриста Сергія Волконського, яка найбільш відверто симпатизувала декабристам.

Дослідник послідовно, на основі великого фактичного матеріалу, розкриває тісні контакти поета з декабристами або з колом осіб, близьких до них. Ученому вдалося з величезного матеріалу про зв'язки Т. Г. Шевченка з декабристами вибрати найсуттєвіші факти і вдало побудувати цільну розповідь про діяльність Кобзаря, показати його прихильником ідей декабристів, продовжувачем їхньої справи. Безперечно, що у порівнянні з декабристами поет зробив значний крок у боротьбі проти самодержавства. Він — прихильник селянської революції, а декабристи виступали за повалення самодержавства без участі народу. У дворянських революціонерів були обмежені плани щодо розв’язання аграрного питання, а Кобзар виступав за те, щоб земля належала селянам.

Ґрунтовне дослідження матеріалів дозволило Г. Я. Сергієнку встановити, що Т. Г. Шевченко особисто зустрічався з дев’ятьма декабристами: Ф. П. Толстим, О. В. Капністом, О. М. Муравйовим, І. О. Анненковим, О. Д. Улибишевим, С. Г. Волконським, А. А. Бистрицьким, В. І. Штейнгейлем, Ф. М. Глінкою, а також знав про діяльність і долю ще щонайменше тридцяти учасників таємних організацій.

Виявлені матеріали про зв'язки Т. Г. Шевченка з декабристами дають підстави вважати, що поет мав постійний інтерес до дворянських революціонерів. Та й декабристи, які зустрічалися з ним, проймалися повагою до українського Прометея.

Безперечно, що ця праця Г. Я. Сергієнка займе належне місце в радянському шевченкознавстві, розкриє читачам багато невідомого з життя та діяльності великого сина України, сприятиме формуванню молодого покоління на основі революційних традицій народів нашої неосяжної Батьківщини.

Декабристи на Київщині*

13 липня 1826 року на кронверку Петропавлівської фортеці було повішено п'ятьох декабристів, які здійснили, на думку государя, якнайтяжчий злочин проти престолу. Діяльність трьох із них – Павла Івановича Пестеля, Сергія Івановича Муравйова-Апостола та Михайла Павловича Бестужева-Рюміна – пов'язана переважно з Україною.

Напередодні грудневого повстання 1825 р. в багатьох містах і селах України (насамперед там, де квартирували військові частини) були люди, так чи інакше пов'язані з Південним товариством або Товариством об'єднаних слов'ян. Багато є таких місць і на Київщині, яка волею історії стала ареною дій повсталого Чернігівського піхотного полку.

Це повстання – яскрава перлина декабристського руху. Тут було все: ризик і безумство хоробрих, шляхетність і зрада, мужність і боягузтво. Повстання викликало страх і гнів одних, надію других, відчай – третіх. І сьогодні села й містечка Київщини бережно або й не дуже зберігають пам'ять про дивних романтиків, які рвалися до майбуття, випереджаючи час, про людей, чий шлях проліг крізь них на шибеницю, каторгу або на заслання, а далі – в історію.

Ходімо й ми услід за повсталим полком зимовою Україною, зустрінемо Новий 1826 рік. А розпочнеться наш шлях у Трилісах. Сьогодні це – село Фастівського району Київської області. А в ті часи було містечком. Після героїчної оборони Триліс від польських військ під час Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. воно знелюдніло, але вже у XVIII ст. в ньому налічувалося 138 мазанок. Там розташовані були прикордонні митницеві склепи (склади – по-сучасному). З 1775 р. Триліси належали польському магнатові Ксаверію Браницькому. Після приєднання Правобережжя до Росії Триліси увійшли до Васильківського повіту Київської губернії. Під час декабристського руху тут квартирувала 5-та мушкетерська рота Чернігівського піхотного полку, якою командував поручик, член Товариства об'єднаних слов'ян Анастасій Дмитрович Кузьмін.

Уранці 28 грудня 1825 р. брати Сергій Іванович і Матвій Іванович Муравйови-Апостоли, а також М. П. Бестужев-Рюмін прибули до Триліс. Що привело їх сюди? Приїхавши до Житомира, Муравйови-Апостоли довідалися про дві події: провал повстання на Сенатській площі та наказ, за яким командир Чернігівського полку Гебель має заарештувати Сергія Івановича, який служив у цьому полку командиром другого батальйону. Рятуючись від переслідування,

* Публікується вперше.

Муравйови-Апостоли і Бестужев-Рюмін через Любар, де розташовувався очолюваний Артамоном Захаровичем Муравйовим Охтирський гусарський полк, поїхали до Триліс. Вони зупинилися на квартирі Кузьміна, який у цей час перебував у Василькові. Близько полудня 23 грудня Бестужев-Рюмін виїхав до Алексопольського та Кременчуцького полків агітувати за повстання. Увечері того ж дня С. І. Муравйов-Апостол послав до Василькова рядового 5-ої мушкетерської роти Савицького з запискою до Кузьміна, в якій запрошував його, командира 2-ої мушкетерської роти штабс-капітана Чернігівського полку Веніаміна Миколайовича Соловйова та командира 3-ої мушкетерської роти поручика Михайла Олексійовича Щепилла приїхати до Триліс. Слід зауважити, що всі офіцери, яких викликав до себе Сергій Муравйов-Апостол, були членами Товариства об'єднаних слов'ян.

Муравйови-Апостоли розраховували, що зможуть деякий час перебувати в Трилісах. Однак в ніч з 28 на 29 грудня туди прибули підполковник Гебель і жандармський поручик Ланг, які розшукували їх і Бестужева-Рюміна. Випадково зайшовши на квартиру А. Д. Кузьміна і знайшовши там Муравйових-Апостолів, Гебель і Ланг заарештували їх. Але, не знаючи про записку, надіслану у Васильків, командир Чернігівського полку не вжив достатніх заходів перестороги. А тому, коли на світанку 29 грудня у Триліси приїхали А. Д. Кузьмін, В. М. Соловйов, М. О. Щепилло та поручик Олександрійського гусарського полку, член Товариства об'єднаних слов'ян Іван Іванович Сухинов, їм не довелося докладати великих зусиль, щоб звільнити заарештованих. Щепилло хотів убити Ланга, багнетом поранив підполковника Гебеля. Важко пораненому Гебелю вдалося втекти. Його привіз у розташування 1-ої гренадерської роти капітана Козлова у село Снітинків рядовий роти Кузьміна Максим Іванов.

Отже, шляхи до відступу були відрізані. Звільнення заарештованих і замах на Гебеля, власне кажучи, і стали початком повстання Чернігівського полку.

Із Триліс Сергій Муравйов-Апостол послав розжалуваного з полковників рядового Башмакова в Охтирський і Олександрійський полки, щоб підняти і їх на повстання. Але Башмаков доручення не виконав.

Того ж дня (29 грудня) С. І. Муравйов-Апостол, В. М. Соловйов та М. О. Щепилло виїхали в Ковалівку, звідки Соловйову і Щепилло було наказано повернутися у свої роти і привести їх у Васильків. М. І. Муравйов-Апостол, Кузьмін і Сухинов залишити Триліси дещо пізніше. Кузьмін мав зібрати 5-ту мушкетерську роту і йти у Ковалівку.

Однак груднем 1825 року події, пов'язані з Трилісами, не обмежуються. В ніч з 2 на 3 січня 1826 р., коли повсталий Чернігівський полк перебував у Пологах і з'ясувалося, що з'єднатися з 17-м єгерським полком неможливо, було вирішено йти на зближення з частинами, де служили члени Товариства об'єднаних слов'ян.

3 січня 1826 р. Чернігівський полк практично без опору був нейтралізований урядовими військами неподалік Триліс. Сюди ж були доставлені взяті в полон офіцери-декабристи і 859 нижніх чинів. У корчмі в Трилісах застрелився поранений А. Д. Кузьмін. Загиблі декабристи М. О. Щепилло, І. І. Муравйов-Апостол, А Д. Кузьмін та солдати І. Акусов, М. Юрій, Ю. Юрій, С. Іванов, І. Єпіфанов, Є. Михайлов поховані у братській могилі. В 1965 р. на честь 140-річчя повстання Чернігівського полку в селі встановлено пам'ятник.

Очолювана Кузьміним 5-та мушкетерська рота 29 грудня 1825 р. залишила Триліси і, поминувши села Королівку, Кашинці та Поляниченці, того ж самого дня прибула в Ковалівку.

Із пройдених на шляху між Трилісами й Ковалівкою сіл Поляниченці слід виділити окремо. Вперше це село (нині – Фастівського району) згадується в історичних документах 1637 року. Серед інших воно входить до німих свідків драматичної розв'язки повстання. Неподалік Поляниченців повсталих підстерігав загін полку принца Оранського з артилерією. Сюди ж, в Поляниченці, 3 січня 1826 року після поразки Чернігівського полку прийшов один з найактивніших учасників повстання, член Товариства об'єднаних слов'ян І. І. Сухинов. Тут він переховувався в льоху одного з місцевих селян, потім, переодягнувшись у селянський одяг, пішов на Гребінки.

Повернімося, проте, у Ковалівку, куди прибула 5-та мушкетерська рота. Село Ковалівка (Васильківський район) посідає важливе місце в нашій розповіді. Воно засноване у XVI ст. Під час руху декабристів у Ковалівці квартирувала 2-а гренадерська рота Чернігівського піхотного полку. Прибувши до Ковалівки і зупинившись на квартирі командира роти поручика Василя Миколайовича Петіна, Сергій Муравйов-Апостол з допомогою фельдфебеля та унтер-офіцерів зібрав гренадерів і звернувся до них з закликом підтримати повстанців. Треба відзначити, що 2-а гренадерська рота (так само, як і 5-а мушкетерська) входила до очолюваного Муравйовим-Апостолом 2-го батальйону. Солдати, які любили свого командира, приєдналися до повстання. Командир роти Петін також перейшов на бік повсталих, проте, не досить щиро. Саме він, з'явившись 3 січня 1826 р. у Києві, заявить, що втік від Муравйова-Апостола.

Через годину після прибуття в Ковалівку Соловйову і Щепилло було наказано виїхати у розташування своїх рот (2-а і 3-я

мушкетерські) і привести їх у Васильків. У ніч з 29 на 30 грудня Сергій Муравйов-Апостол спалив частину паперів із свого архіву, відібраних у Гебеля у Трилісах. З Ковалівки був посланий у Білу Церкву унтер-офіцер Какауров, щоб повідомити підпоручику 17-го єгерського полку Олександру Федоровичу Вадковському, який служив там, про події, що сталися, і передати листа С. І. Муравйова-Апостола, в якому той висловлював надію на допомогу 17-го полку, просив Вадковського приїхати у Васильків.

Уранці 30 грудня 2-а гренадерська і 5-а мушкетерська роти залишили Ковалівку. Але їм доведеться ще повернутися сюди. 3 січня 1826 р. прямуючи із Пологів на зближення з 8-ю артилерійською бригадою, де служило багато членів Товариства об'єднаних слов'ян, Чернігівський полк зупинився в Ковалівці на 2-годинний привал. Солдатам видали їжу і горілку. Офіцерів-декабристів запросив на обід керуючий місцевим маєтком Петровський. О першій годині по полудню повсталі виступили з села. Неподалік Ковалівки їх зустріли урядові війська під командуванням генерала Гейсмара. Ось що згадує М. П. Бестужев-Рюмін: "На 4-й день походу на Білу Церкву між Ковалівкою і Королівкою на рівнині вони (Чернігівський полк) зустріли ворожу кінноту і артилерію генерал-майора Гейсмара. Після кількох пострілів вони здалися не бажаючи кровопролиття. Муравйов (Сергій) був поранений у голову. Він наказав здатися, не бажаючи міжусобної війни"[1].

30 грудня повсталі роти мали пройти шлях до Василькова через Середину Слободу, Мар'янівку та Митницю.

Середина Слобода (нині – Вінницькі Стави) і Мар'янівка (обидва села – Васильківського району) двічі зустрічали Чернігівський полк. 2-а гренадерська і 5-а мушкетерська роти прибули сюди 30 грудня. В Серединій Слободі до повсталих приєдналося відділення 2-ї гренадерської роти, яке привів унтер-офіцер Прокопій Нікітін. 2 січня 1826 р. вже близько тисячі повсталих під командуванням Сергія Муравйова-Апостола пройшли через Мар'янівку і Середину Слободу дорогою з Мотовилівки на Білу Церкву. На честь цього у Мар'янівці встановлено меморіальну дошку з таким написом: "30 грудня 1825 року 2 та 5 роти Чернігівського полку пройшли через с. Мар'янівку на Васильків, щоб взяти участь у повстанні".

Кілька слів відносно Василькова. Після приєднання Правобережної України до Росії він, незважаючи на те, що в 1797 р. став центром повіту і дістав герб, значної економічної ролі не відігравав. Вулиці були невимощені, кам'яними – переважно

[1] Восстание декабристов. – Т. 9. – С. 30, 196, 205.

адміністративні будівлі… У Василькові на той час було тільки дві школи: приходська та для дітей навколишніх сіл. Однак саме цьому місту долею було визначено стати центром повстання декабристів на Півдні.

Після виникнення у березні 1821 р. Південного товариства, крім головної Тульчинської управи, були створені ще Кам'янська і Васильківська.

Васильківська управа була створена в 1823 р. за рішенням членів таємного товариства, які зібралися в Києві. Очолив управу один з найактивніших діячів руху, командир 2-го батальйону Чернігівського піхотного полку Сергій Іванович Муравйов-Апостол. В будинку, де він жив, по вулиці Київській (тепер – Декабристів) збиралися члени управи.

У Василькові розташований був штаб Чернігівського полку, цілий ряд офіцерів якого належали до Південного товариства та Товариства з'єднаних слов'ян. У справах сюди до Сергія Муравйова-Апостола дуже часто приїжджав підпоручик Полтавського піхотного полку Михайло Павлович Бестужев-Рюмін, який теж став одним із лідерів Васильківської управи.

Члени Васильківської управи не раз розробляли плани якнайактивніших дій. Так, на початку грудня 1824 р. С. Муравйов-Апостол і Бестужев-Рюмін просили бригадного командира 19-ї піхотної дивізії генерал-майора Сергія Григоровича Волконського, який заїхав до Муравйова у Васильків, передати члену Польського таємного товариства Анастасію Степановичу Гродецькому, який мешкав у Києві, листа для передачі у Варшаву. Лист керівників Васильківської управи містив вимогу замаху на великого князя Костянтина Павловича. Проте, знаючи зміст листа, С. Г. Волконський, порадившись із керівником Південного товариства, командиром В'ятського піхотного полку Павлом Івановичем Пестелем, прийняв рішення його не передавати.

За одним із планів, прийнятому в Білій Церкві, повстання намічалося на літо 1825 р. У лютому того ж року після київської наради членів Південного товариства П. І. Пестель, командир Алексопольського піхотного полку Іван Семенович Повало-Швейковський та генерал-інтендант 2-ї армії Олексій Петрович Юшневський приїжджали у Васильків, щоб повідомити керівникам місцевої управи про скасування білоцерківського плану. Під час наради, що відбувалася на квартирі Муравйова-Апостола, Пестель запропонував розпочати повстання влітку 1826 р.

Далеко не всі змовники підтвердили на ділі під час повстання висловлені до цього здавалося б палкі прагнення до рішучих дій. Так, наприклад, у листопаді 1825 р. до Василькова приїжджав командир

Охтирського гусарського полку Артамон Захарович Муравйов. У бесідах з керівниками Васильківської управи він наполягав на негайному виступі. С. І. Муравйов-Апостол і М. П. Бестужев-Рюмін ледь умовили його не робити цього. Що це було? Лицемірство? Переоцінка власних можливостей? Факт той, що під час повстання Артамон Муравйов не взяв у ньому ніякої участі.

У листопаді 1825 р. П. І. Пестель через декабриста Крюкова отримав повідомлення від ад'ютанта головнокомандувача 2-ї армії штабс-ротмістра Олександра Петровича Барятинського про якусь заклопотаність у головному штабі. Пестель вирішив, що це пов'язано з доносом про таємне товариство і негайно послав у Васильків поручика Миколу Олександровича Крюкова, який мав повідомити С. І. Муравйову-Апостолу про обставини, що склалися, і довідатися, коли Васильківська управа зможе почати виступ. (Насправді ж події у Головному штабі були пов'язані зі смертю імператора Олександра І).

27 листопада Сергій і Матвій Муравйови-Апостоли і Бестужев-Рюмін повернулися з маєтку Муравйових у Васильків. Того ж самого дня відбулась нарада, в якій взяв участь посланець Пестеля Крюков. Було вирішено готуватися до повстання навесні 1826 р. під час збору військ під Білою Церквою. Керівники Васильківської управи не вірили у можливість викриття змови, чого так побоювався Пестель. Однак, на випадок початку арештів членів таємного товариства, повстання мало початися раніше. Муравйови-Апостоли і Бестужев-Рюмін передали з М. Крюковим послання Пестелю. З ним же було відправлено в Тульчин копію листа активних членів Товариства об'єднаних слов'ян, які служили у 8-й артилерійській бригаді. Крюков повідомив Пестелю про те, що підготовка до повстання триває у Василькові успішно.

30 листопада на квартирі С. Муравйова-Апостола зупинився проїздом, повертаючись у Петербург, член Південного товариства штабс-капітан гвардійського генерального штабу Олександр Йосипович Корнилович. Є дані, які свідчать про те, що Корнилович хотів підштовхнути Північне товариство до виступу. Сергій Муравйов-Апостол розповів йому про переговори з Польським патріотичним товариством, про плани усунення великого князя Костянтина Павловича, показав чернетку листа, що його мали передати через Гродецького до Варшави у грудні 1824 р. Пробувши три дні у Василькові, Корнилович виїхав до Петербурга.

Після смерті Олександра І події розвивалися швидко. За доносом, зробленим 25 листопада 1825 р. на височайше ім'я через генерал-губернатора Рота членом Південного товариства капітаном В'ятського піхотного полку Аркадієм Івановичем Майбородою, 13

грудня в Тульчині було заарештовано Павла Івановича Пестеля. 14 грудня у Петербурзі придушене повстання Північного товариства.

Як розвивалися події у Василькові?

21 грудня сюди прибув Бестужев-Рюмін. На його прохання Сергій і Матвій Муравйови-Апостоли поїхали в Житомир до генерал-лейтенанта Рота клопотатися про надання Бестужеву-Рюміну відпустки у зв'язку зі смертю матері. Сам Бестужев-Рюмін залишився у Василькові. 26 грудня о 3-й годині ночі командир Чернігівського піхотного полку Густав Іванович Гебель дістав наказ про арешт Сергія Муравйова-Апостола та його брата. Разом з жандармськими офіцерами (поручиком Несмєяновим і прапорщиком Скоковим), які привезли цей наказ, він з'явився на квартиру керівника Васильківської управи. Тут Гебель застав тільки Бестужева-Рюміна і розжалуваного в рядові колишнього полковника артилерії Флегонта Мироновича Башмакова. Забравши всі папери С. І. Муравйова-Апостола, Гебель з жандармами кинувся навздогін. Вирішивши попередити товаришів, терміново виїхав і М. П. Бестужев-Рюмін.

У ніч з 26 на 27 грудня у Васильків прибув член Товариства об'єднаних слов'ян підпоручик 8-ї артилерійської бригади Яків Максимович Андрієвич. Він повідомив членам товариства Кузьміну Соловйову, Сухинову і Щепиллі про події на Сенатській площі. Слов'яни виробили план, за яким після початку повстання необхідно було йти на Київ, де Андрієвич з жовтня 1825 р. служив при Арсеналі.

У ніч на 29 грудня рядовий роти Кузьміна Савицький привіз записку із Триліс від С. Муравйова-Апостола. Офіцери поспішили на заклик свого командира і звільнили в Трилісах братів Муравйових.

Про події, що сталися в розташуванні 5-ої мушкетерської роти, досить швидко стало відомо у штабі Чернігівського полку. Майор Трухін, прийнявши командування полком, вжив негайних заходів: подвоїв міську варту, послав офіцерів у Германівку, Плесецьке і Бугаївку з наказом привести 2-у, 3-ю і 4-у мущкетерські роти у Васильків. Крім того, він заарештував і посадив на головну полкову гаупвахту прибулих 29 грудня Соловйова і Щепилла. 30 грудня у Васильків прибули 3-я і 4-та роти.

4-та рота квартирувала в селі Плисецьке. Це село (Васильківський район) лежить за 20 кілометрів від районного центру. В 1950 р. тут було відкрито давньоруське городище IX–XII ст., крайній західний пункт оборонної лінії укріплень на річці Стугні. В XV–XVII ст. на місці городища було збудовано замок, навколо якого розкинулося Плесецьке. Командував 4-ою мушкетерською ротою штабс-капітан Карло Климентійович Маєвський.

Місцем розташування 3-ї роти було село Бугаївка (нині – Велика Бугаївка, Васильківський район). Це рота Михайла Олексійовича Щепилла. За нею 30 грудня прибув підпоручик Василь Якович Кондирєв.

Слід сказати, що обидві роти (так само, як 6-та мушкетерська, що вже перебувала у Василькові) практично без будь-якого вагання приєдналися до повстання.

О третій годині пополудні 30 грудня у Васильків вступив авангард повсталих 5-ої мушкетерської і 2-ої гренадерської рот на чолі з Іваном Сухиновим. В'їхавши до міста, Сухинов заарештував майора Трухіна. Сили повсталих поповнилися за рахунок рот, що квартирували у Василькові. Сюди на запрошення С. І. Муравйова-Апостола приїхав підпоручик 17-го єгерського полку Олександр Федорович Вадковський, який обіцяв допомогу свого полку.

У Василькові сформувалася Військова рада, до якої увійшли офіцери з таємного товариства: Сергій і Матвій Муравйови-Апостоли, Бестужев-Рюмін, Кузьмін, Соловйов, Сухинов, Щепилло та брат Муравйових-Апостолів Іполит, який приїхав до них. Як уже згадувалося, ще до початку повстання офіцери Чернігівського полку – члени Товариства об'єднаних слов'ян – виробили план походу на Київ. Певною мірою їм вдалося переконати Сергія Муравйова-Апостола в його необхідності. Сергій Муравйов посилає до Києва прапорщика Чернігівського полку Олександра Євтихійовича Мозалевського, який приєднався до повстання. До завдання прапорщика входило вивчити обстановку в Києві, передати листи і, по змозі, приєднати до повстання військові частини Київського гарнізону. Мозалевського у цій поїздці супроводжували унтер-офіцер Харитонов, рядові Прокоф'єв, Сафронов та Федоров.

Як один із варіантів подальших подій розглядався у Василькові план походу на Житомир, де розташовувався штаб 2-ї армії, та об'єднання на Волині з частинами, де відбували службу більшість членів Товариства об'єднаних слов'ян.

Повстанці готувалися до походу. Всю ніч серед солдатів велася агітація. 31 грудня в розташування 1-ї гренадерської і 1-ї мушкетерської рот був посланий полковий квартирмейстер підпоручик Антон Станіславович Войнилович. Він мав передати наказ Муравйова-Апостола про збір у Мотовилівці.

Солдати постачалися (зокрема і за рахунок місцевого населення) всім необхідним. У свідченнях, даних Слідчій комісії, найбільше скарг було на те, що повсталі солдати забирали горілку, продовольство, одяг. Багато селянського одягу було обміняно на

солдатський. Іван Сухинов з кількома солдатами захопили прапори Чернігівського піхотного полку та полковий ящик.

За наказом Сергія Муравйова-Апостола 31 грудня о 12 годині дня повсталі роти у повній похідній амуніції зібралися на Соборній площі Василькова. Унтер-офіцери Лазикін і Корчагін у супроводі гренадерів під командуванням Петіна і Сухинова винесли прапори. С. І. Муравйов-Апостол звернувся до солдатів з промовою. На його прохання полковий священик Данило Федорович Кейзер прочитав складений Сергієм Муравйовим-Апостолом "Православний катехізис" і відправив молебень.

Повсталий полк виступив із Василькова.

Після виходу п'яти рот 31 грудня підпоручик Андрій Андрійович Бистрицький привів у місто другу мушкетерську роту. Ця рота розташовувалася у містечку Германівка (сучасний Обухівський район). Її командиром був член Товариства об'єднаних слов'ян Веніамін Миколайович Соловйов.

Бистрицький виїхав у другу мушкетерську роту ще 30 грудня за наказом майора Трухіна. Вранці 31 грудня рота вийшла із Германівки. Довідавшись у Василькові про останні події від залишеного тут С. Муравйовим-Апостолом для зв'язку розжалуваного в рядові Дмитра Грохольського, Бистрицький повів роту услід за Чернігівським піхотним полком.

У зв'язку з подіями у Василькові не можна не згадати і про те, що тут у серпні 1826 р. перебували під арештом Модзалевський, Соловйов і Сухинов. Саме тут 23 серпня на площі під шибеницею, на якій було прибито дошку з іменами загиблих (Кузьміна, Іполита Муравйова-Апостола та Щепилла), над ними було здійснено громадянську страту.

Давайте-но спробуємо поглянути на місто Васильків часів декабристів.

У той період Васильків уже був значним містом. А заснований він був наприкінці X ст. Володимиром Святославовичем. Аж до першої половини XIX ст. тут зберігся вал княжого дитинця та вал посадо-торгово-ремісного поселення. Все це бачили декабристи, все це бачимо і ми. Це, а також Змієві вали та вали фортеці XVI–XVIII ст. свідчать про те, що Васильків з давніх-давен посідав значне місце в оборонній мережі Києва і був заставою-фортецею з X по XVIII ст. Найдавніша пам'ятка архітектури в місті – Собор Атонія і Феодосія 1758 р. Відвідували декабристи і Микільську церкву, збудовану 1792 р. На Соборній площі зберігся будинок Присутствених місць, зведених за типовим проектом архітектора Захарова. Подібні присутствені місця були споруджені в Таращі та Ставищі (Київська область). У камері

Присутствених місць після розгрому повстання було ув'язнено декабристів Сухинова, Модзалевського та Соловйова. Нині в цьому будинку розташований Музей декабристів (вул. Луначарського, 1). На фасаді встановлено дві меморіальні дошки, що нагадують про дату спорудження (1817 р.) та про те, що в ньому в 1821 р. містився штаб Чернігівського піхотного полку. Але, на жаль, цей факт і досі не має точного підтвердження, оскільки відомо, що будинок Управи знаходився поряд, але він не зберігся. Не збереглися також і будинок, де жили С. І. Муравйов-Апостол та М. П. Бестужев-Рюмін, будинок офіцерського зібрання, полкова капличка та ін.

Місто Васильків – одне з небагатьох міст нашої країни, де безпосередньо жили і діяли члени таємних товариств, збереглися пам'ятні місця часів декабризму. Не все, звичайно, збереглося, але те, що залишилося, необхідно охороняти і зберігати для нащадків.

На честь первістків Свободи колишню Соборну площу названо площею Декабристів. Саме тут було зачитано перед повсталим полком "Православний катехізис". На площі у 1976 р. встановлено пам'ятний знак до 150-річчя повстання декабристів. На насипному пагорбі з гранітними сходами встановлено чотирикутну глибу з граніту. На її лицевій стороні – барельєф у профіль п'яти декабристів, які очолили повстання. Нижче – слова В. І. Леніна: "Їхня справа не загинула". На торці каменя – карта-схема руху Чернігівського полку (висота – 3,4 м). Автори – скульптор М. К. Вронський, архітектор – В. Т. Гнєздилов.

Ввечері 31 грудня 5 рот повсталого Чернігівського полку на чолі з С. І. Муравйовим-Апостолом, прямуючи через Велику і Малу Салтанівки (села Васильківського району), дісталися Мотовилівки. Наздоганяючи їх, цей шлях пройшла і 2-а мушкетерська рота, яку вів А. А. Бистрицький. В той час Мотовилівка (тепер – Велика Мотовилівка Фастівського району) була невеликим селом Васильківського повіту. Тут містився штаб 1-ї мушкетерської роти Чернігівського піхотного полку, якою командував капітан Вульферт. У Мотовилівці, що розкинулася на шляху до Брусилова, який повстанці обрали місцем збірного пункту частин для подальшого походу на Житомир та Київ, С. І. Муравйов-Апостол сподівався приєднати до повсталих 1-шу гренадерську і 1-шу мушкетерську роти. 1-шу гренадерську роту привів у Мотовилівку із Снітинки (сьогодні – Велика Снітинка Фастівського району) її командир капітан Козлов. За свідченням І. Горбачевського, автора "Записок", С. Муравйов-Апостол перед строєм солдатів цих рот сказав такі слова: "Я сподіваюсь, що ви не покинете своїх товаришів і готові або вмерти, або перемогти разом з нами; проте, якщо ви відчуваєте себе нездатними поділити наші труди, я не силую вас іти за полком: це залежить від вашої волі".

“Солдати мовчали, і жоден з них не виявив згоди підкорятися своєму підполковнику”[1]. Слід відзначити, що 1-а гренадерська і 1-а мушкетерська роти входили у 1-й батальйон Чернігівського полку, а С. І. Муравйов-Апостол командував 2-м. Але було б не зовсім правильно твердити, що обидві роти цілковито відмовилися від участі у виступі. Близько 20 % від складу 1-ї гренадерської роти (переважно музиканти та нестроєві) і приблизно 50 % 1-ї мушкетерської роти пішли за С. І. Муравйовим-Апостолом.

Багато подробиць подій у Мотовилівці ми знаємо із записок, залишених її власником, поміщиком Руликовським. Місцеві селяни дуже тепло зустрічали повсталих і висловлювали готовність йти разом з ними.

1 січня 1826 р. була зроблена зовсім непотрібна днівка. Марно чекав С. І. Муравйов-Апостол посланого в Київ Модзалевського, приєднання частин, очолюваних членами Південного товариства. Єдиним поповненням, якого він дочекався, була приведена 1 січня А. А. Бистрицьким 2-а мушкетерська рота. Бистрицький приєднав роту до повсталих. Вона перейшла під керівництво свого командира штабс-капітана Соловйова. Того ж самого дня повернувся із Бишева невеликий загін на чолі з командиром 4-ї мушкетерської роти штабс-капітаном Маєвським. На цьому треба зупинитися трошки докладніше.

У містечко Бишів (тепер – село Макарівського району) ще 31 грудня з Василькова, щоб розвідати і підготувати квартири, було послано 30 солдатів під командою Маєвського. Справа в тому, що Бишів лежав на шляху до Брусилова. Переночувавши в Бишеві, 1 січня 1826 року Карло Маєвський у розмові з командиром розквартированої тут роти Кременчуцького піхотного полку поручиком Прживалинським розповів про повстання, свою участь у ньому і навіть зробив слабку і невдалу спробу здатися. Того ж самого дня Маєвський послав нарочних у Мотовилівку, які, повернувшись, привезли йому записку Михайла Щепилла, де був переданий наказ Сергія Муравйова-Апостола приєднатися до полку. Маєвський виконав цей наказ, проте сам незабаром зрадив повсталих і втік. Судячи із спогадів поміщика Руликовського, у Мотовилівці селянам була зачитана якась відозва (певно, “Православний катехізис” або написане С. І. Муравйовим-Апостолом разом з Бестужевим-Рюміним “Звернення до народу”).

Вранці 2-го січня Сергій Муравйов-Апостол звернувся до солдатів, вишикуваних у стрій. Він закликав їх не звертати увагу на втечу деяких офіцерів, які раніше приєдналися до повстання. Тут, у Мотовилівці, було прийняте рішення змінити маршрут і йти до Білої

[1] Мемуары декабристов. – М., 1988. – С. 260.

Церкви. (Повсталі сподівалися на підтримку 17-го єгерського полку, розквартированого там, в якому служив член Південного товариства О. Ф. Вадковський, який не раз приїжджав до С. І. Муравйова-Апостола у Васильків). Шлях із Мотовилівки на Білу Церкву лежав через Мар'янівку, Середину Слободу і Пологи. До сьогоднішнього дня в Мотовилівці збереглися вали, які оточували маєток Руликовського, а також частина склепу родової усипальниці, що протягом багатьох років використовувалася зовсім не за призначенням.

Надвечір 2 січня 1826 р. повсталий полк увійшов у село Пологи (Васильківський район), засноване у XVII ст. козаками. Про події в Пологах, що за 15 верст від Білої Церкви, згадував М. П. Бестужев-Рюмін: "На третій день походу на Білу Церкву ми прибули з Мотовилівки в Пологи, де більшість офіцерів (і Петін зокрема) нас залишили. 2-го січня ми ночували в Пологах"[1].

Отаборившися у Пологах, С. І. Муравйов-Апостол виставив варту; її очолили члени Товариства об'єднаних слов'ян Кузьмін, Соловйов, Сухинов, Щепилло. У селі від місцевих селян повсталі довідалися про те, що 17-й єгерський полк залишив Білу Церкву. Щоб перевірити цю чутку, було послано дві групи розвідки у Білу Церкву (поручика Сухинова з кількома солдатами та переодягненого у селянський одяг рядового 3-ї мушкетерської роти Віталія Фітіоліна). Результати розвідки виявилися невтішними. Тоді було прийнято рішення йти у бік Житомира на зближення з частинами, де служили більшість членів Товариства об'єднаних слов'ян. Вранці 3 січня Чернігівський полк вийшов із Пологів і рушив на Триліси. Залишаючи разом із повсталими Пологи, слід нагадати, що 6 січня 1826 р. засідатель Васильківського нижчого земського суду Рубашевський знайшов у сина священика чиновника 12-го класу Левицького примірник "Православного катехізису", залишений Сергієм Муравйовим-Апостолом після ночівлі в будинку церковного старости.

Яку роль у декабристському русі відігравала Біла Церква? Куди повсталий Чернігівський полк прямував з Мотовилівки 2 січня?

Після другого розподілу Польщі в 1793 р. Біла Церква разом зі всім Правобережжям відійшла до Росії. Розташоване на вигідних торгових шляхах, місто втягувалося у загальноросійський ринок. Ширше почали розвиватися ремесло і торгівля, містобудування. Руками кріпаків у 1793–1799 рр. був закладений великий ландшафтний парк "Олександрія", названий так на честь його господині графині Браницької, племінниці фаворита цариці Катерини Георгія Потьомкіна. Браницькі зводять у Білій Церкві Зимовий та Літній палаци в

[1] Восстание декабристов. – Т. 9. – С. 36, 206, 240, 266.

дорійському стилі, палац у Києві (нині будинок Спілки письменників УРСР). На 1814 р. у Білій Церкві збудовано торгові ряди на 85 крамниць. У стилі класицизму споруджено католицький костьол, а також Преображенський собор на зразком Одеського кафедрального. Під час Вітчизняної війни 1812 р. у місті було сформовано Білоцерківський козацький полк з 1248 чоловік, який у жовтні 1812 р. захищав Брест-Литовський і нагороджений за бойові заслуги срібними сурмами.

У першій половині XIX ст. економічний і культурний розвиток Білої Церкви стримувався тим, що вона була приватною власністю. Вся земля і підприємства, які переробляли переважно сільськогосподарську продукцію, належали графові Браницькому.

Біла Церква – одне з міст в Україні, пов'язаних з діяльністю декабристів. Тут у 1824–185 рр. декабристи обговорювали майбутню конституцію Росії – "Русскую правду" і плани знищення царя. Вони мали намір здійснити вбивство царя Олександра I під час огляду частин третього корпусу. Керівники повсталого Чернігівського полку сподівалися з'єднатися з 17-м єгерським полком, що квартирував у Білій Церкві. Дві його роти на чолі з підпоручиком О. Ф. Вадковським малі підтримати повсталих. Але змову було викрито, і Вадковського заарештовано. Ненадійний полк командування перекинуло у Сквиру. Довідавшись, що 17-й єгерський полк виведено з Білої Церкви, С. І. Муравйов-Апостол поверну до села Устинівки, де в бою зазнав поразки. Повстання Чернігівського полку залишило глибокий слід у свідомості селян. Окремі групи кріпаків Білоцерківщини приєдналися до повсталих. Крім того, коли С. Муравйов-Апостол підійшов до Білої Церкви, на нього там чекали 4000 кріпаків, колишніх козаків. У 1826–1827 рр. багато закріпачених козаків пішло в Задунайську Січ та інші далекі місця.

Та повернімося до самої Білої Церкви. З нею, як уже згадувалося, пов'язано три події: тут планувалося заарештувати і розстріляти царя, похід на Білу Церкву повсталого полку на чолі з С. І. Муравйовим-Апостолом і, нарешті, саме тут засідала комісія Військового суду після поразки повстання. Складалася вона з 8 чоловік, очолював її генерал Антропов, при штабі 1-ї Армії. Працювала комісія практично протягом усього 1826 р. Розглядала вона слідчі справи повсталих солдатів Чернігівського полку та співучасників. Так, майор Пензенського піхотного полку Спиридов звинувачувався у підбурюванні нижніх чинів колишнього Семенівського полку та 1-ї гренадерської роти Саратовського полку. У цій справі притягнуто до відповідальності 110 нижніх чинів Семенівського та інших полків. Лишається тільки поспівчувати їхній майбутній важкій солдатській долі.

Полковник Саратовського піхотного полку І. С. Павало-Швейковський, за власним бажанням, брав участь у змові проти царя і був засуджений до страти шляхом відрубання голови, що згодом було замінено йому довічною каторгою.

Уже згадуваний нами восьмої артилерійської бригади першої батарейної роти підпоручик Андрієвич 14 січня був заарештований у Києві за підозрою, що 26 грудня він приїжджав у Васильків до С. І. Муравйова-Апостола, і був доставлений зі всіма своїми паперами до Білої Церкви на суд. Туди ж було відправлено капітана Пензенського піхотного полку Тютчева та поручиків Громницького і Лісовського, які готували полк до повстання. У Білій Церкві жила і дружина генерал-майора Михайла Орлова.

Але, на нашу думку, найцікавішими є свідчення у цій справі керівників повстання – підпоручика Полтавського піхотного полку М. П. Бестужева-Рюміна та підполковника С. І. Муравйова-Апостола. За свідченням першого у Білій Церкві планувалося царевбивство переодягненими в солдатський одяг членами Товариства і офіцерами, розжалуваними у рядові. Як свідчив офіцер Маріупольського гусарського полку Ракшанін, який конвоював Бестужева-Рюміна від містечка Триліс до Білої Церкви, в Трилісах Бестужев переписував вільнолюбні вірші О. С. Пушкіна.

За свідченням Муравйова-Апостола і Бестужева-Рюміна, Пестель запропонував офіцерам квартирмейстерської частини (членам Товариства) пошити армійські мундири і заарештувати государя в Білій Церкві під час огляду військ. Бестужев-Рюмін вербував штабс-капітана Поджіо арештувати государя, але той відмовився. Члени товариства помилково вважали, що огляд 3-го корпусу відбудеться першої ж ночі після приїзду царя. Тоді кілька офіцерів у солдатських мундирах і увірвуться до кімнати, заарештують або уб’ють государя, а також візьмуть під варту генералів Рота і Толя. Проте цар у Білу Церкву не приїхав. Серед змовників виникли незгоди. Ми вже згадували про невдале вербування Поджіо. С. І. Муравйов-Апостол, Швейковський, Тізенгаузен пропонували підняти табір і йти на Київ та Москву. А Муравйов-Апостол після прибуття повсталих до Києва мав виїхати до Петербурга для координації спільних дій з Північним товариством. Керівництво Чернігівським полком мав взяти на себе Бестужев-Рюмін. Проте були і інші міркування. Ось як висловився І. П. Жуков (за свідченням Бестужева-Рюміна): “Знаю, що для успіху нам потрібна смерть государя, проте, якщо випаде жереб

мені бути виконавцем жахливого вироку, то я сам накладу на себе руки”[1].

Не всі члени таємного товариства бажали царевбивства і навіть сам С. І. Муравйов-Апостол хотів тільки запропонувати государеві прийняти конституцію. Вбивство відстоював тільки сам П. І. Пестель.

Тут, у Білій Церкві, ще в 1824 р., до таємного товариства були прийняті офіцери Охтирського гусарського полку Арсеньев, Семичев і Франк. Під час повстання у Василькові корпусний командир генерал Рот перебував у Білій Церкві і розробляв плани придушення заколоту. І заходів було вжито…

Рот вивів із міста 17-й єгерський полк та дві роти Кременчуцького полку, знаючи, що Муравйов-Апостол іде на Білу Церкву, щоб з’єднатися з ними. Їх він кинув під Паволоч, під командуванням принца Оранського, який стояв там із своїм полком і ротою кінної артилерії. За деякими даними, Муравйов-Апостол хотів реквізувати для повстання велику суму грошей у графині Браницької. А тим часом скарбниця Чернігівського полку була вміло доставлена генералу Роту унтер-офіцером Каблуковим. Генерал-майор Тихановський наказав послати в Білу Церкву 4 гармати у зв’язку із заколотом Чернігівського полку.

Могутньою зброєю проти існуючого ладу і закликом до боротьби були вірші О. С. Пушкіна. Їх знайшли у Трилісах, а вірші Шимкова (прапорщика Саратовського полку) було знайдено Білій Церкві під кінець змальовуваних подій, до якого ми і підійшли.

Із пам’ятних місць, пов’язаних з діяльністю декабристів у Білій Церкві, слід згадати про пам’ятний знак, встановлений у міському парку «Олександрія» в 1977 р. на честь відвідання парку декабристами П. І. Пестелем, С. І. Муравйовим-Апостолом, М. П. Бестужевим-Рюміним у 1824 р. На жаль, це й усе, що нагадує про декабристів у Білій Церкві.

Збереглися, проте місця, прямо не пов’язані з іменами декабристів, але які, безперечно, вони відвідували – свідки тої бурхливої епохи. Це Спасо-Преображенський собор, будинок Дворянського зібрання, торгові ряди, костел на Замковій горі (на тому самому місці, де, за переказами, стояла біла церква, що дала назву місту), знаменитий парк «Олександрія» та Зимовий палац у ньому. Тут, безперечно, багато разів бував С. Г. Волконський, оскільки його дружина Марія Миколаївна Раєвська доводилася племінницею графині Браницькій, і саме в неї залишила сина, від’їжджаючи у Сибір до засланого чоловіка. На жаль, не зберігся Літній палац і Танцювальний

[1] Восстание декабристов. – Т. 17. – С. 38.

павільйон в «Олександрії», зруйновані вже в пореволюційний час. Але й ті, що лишилися, перебувають у дуже поганому стані.

Повернімося, проте, до повсталого Чернігівського полку, що прямує до Триліс. Зробивши 2-годинний привал у Ковалівці, о першій годині пополудні чернігівці вийшли назустріч поразці. Урядові війська на чолі з генералом Гейсмаром зустріли їх неподалік Устинівки (нині – Васильківський район). Після кількох пострілів картеччю з боку вірних імператорові частин бунтівний полк здався. Загинув на полі бою Михайло Олексійович Щепилло, застрелився поранений у ліву руку Іполит Іванович Муравйов-Апостол, загинуло шестеро солдатів Чернігівського полку. Так трагічно закінчилося це повстання, це суперечливе, непевне, романтичне поривання до свободи.

Кожне селище, що так чи інакше має відношення до декабристського руху, цікаве по-своєму. Ось, наприклад, містечко Ржищів (сьогодні – селище міського типу Кагарлицького району). Після приєднання у 1793 р. Правобережної України до Росії Ржищів увійшов до складу Київської губернії. У першій половині XIX ст. містечко набуло значення як торговий центр. Цьому сприяло розширення судноплавства на Дніпрі і заснування міської пристані. У Ржищеві відбувались ярмарки, розвивалася промисловість. Саме в період декабристського руху (з 1823 р.) у Ржищеві містився штаб Полтавського піхотного полку, яким командував Василь Карлович Тізенгаузен. У 1824 р. до нього двічі приїжджав Сергій Муравйов-Апостол (вдруге – з братом Матвієм). Слід відзначити, що обидва вони служили деякий час у Полтавському полку під керівництвом Тізенгаузена: Сергій Іванович – з листопада 1820 р. по травень 1822 р., Матвій Іванович – з березня 1822 р. по січень 1823 р. Під час другого приїзду Василя Карловича і прийняли до Південного товариства. Є незаперечні факти, що С. Муравйов-Апостол ставав навіть на коліна перед Тізенгаузеном, умовляючи не лишати їх своєї допомоги.

У грудні 1824 р. або в січні 1825 р., під час чергового приїзду у Ржищів, братам Муравйовим-Апостолам довелося умовляти Тізенгаузена залишитися командиром Полтавського полку, оскільки полковник подавав рапорт про переведення його з 3-го корпусу.

Із Ржищевим пов’язана діяльність декабристів М. П. Бестужева-Рюміна, Я. Я. Драгоманова (дядька М. П. Драгоманова), Є. Н. Троцького, С. П. Трусова, О. В. Усовського, які служили в Полтавському полку. Не зайве нагадати, що поблизу Ржищева жив поміщик Залинський, член головної думи Польського товариства. Згодом про це розповів у своїх свідченнях заарештований генерал-майор Михайло Орлов. Це дуже важливо у зв’язку з тим, що, за

свідченням Сергія Григоровича Волконського, Михайло Бестужев-Рюмін у Ржищеві контактував з представниками польських таємних товариств (їх було кілька).

Бровари. Що ти там не говори – під Києвом Бровари…

Після скасування полкового устрою Української держави містечко увійшло до Київського намісництва. У 1802 р. Бровари стали волосним центром Остерського повіту Чернігівської губернії. Містечко було розташоване на важливому торговому шляху з Москви на Київ і саме тому у 90-х рр. XVIII ст. в центрі його було споруджено заїжджий двір і відкрито кілька торговельних крамничок. Тричі на рік тут відбувалися великі ярмарки. Населення займалося хліборобством, ремеслами, безземельні селяни ходили на заробітки в міста на південь України, в Таврію. Під час декабристських подій у Броварах днював Полтавський полк, до якого був приписаний М. П. Бестужев-Рюмін. Через станцію Бровари проїжджав не раз князь Трубецькой, відвідуючи Малоросію, щоб скоординувати діяльність Північного та Південного товариств. Містечко фігурує і в наказах Київського губернатора Ковальова, виданих проти повсталих. Ось, наприклад, батальйону Муромського піхотного полку наказано було йти до Броварів і бути в повній бойовій готовності. Але згодом, коли стало відомо, що Муравйов пішов з полком у бік Бишева, батальйон Муромського полку був 31 грудня 1825 р. переведений із Броварів до м. Білогородки.

Перші письмові згадки про село Семиполки (нині – Броварського району) належать до 1628 р. Для нас воно становить інтерес тим, що восени 1825 р. через нього проходив Полтавський полк під командуванням Василя Карловича Тізенгаузена. Як відомо, крім самого командира полку, в ньому служили ще кілька офіцерів, які брали участь у декабристському русі.

Серед інших населений пунктів відзначимо також село Галайки (Тетіївського району), де розміщувалася частина артільника Макара Єременка, посильного члена Південного товариства, штабс-капітана Азовського піхотного полку Івана Федоровича Фохта, і село Черепин, де бував сам Фохт, маючи намір встановити тут зв’язок з Павлом Івановичем Пестелем. 1 січня 1826 р. в Черепині відбувався допит перших затриманих у справі Чернігівського полку: артільника Єрмоленка (Єременка), портупей-прапорщика Хацкевича та інших.

Звернемо увагу також і на село Трушки (Білоцерківський район). Під час повстання Чернігівського полку тут знаходилася 1-ша карабінерна рота 17-го єгерського полку, в якій служив підпоручик Дмитро Олександрович Молчанов, який проходив у слідчій справі декабристів. Під час слідства учасник повстання прапорщик

Мозалевський твердив, що бачив 30 грудня 1825 р. у Василькові у Сергія Муравйова-Апостола Вадковського і Молчанова. Насправді ж, 30 і 31 грудня Молчанов перебував у Трушках. За його власними свідченнями, Вадковський, виїжджаючи 30 грудня "із селища Трушків у Васильків, читав йому, Молчанову, записку про те, що таємне товариство їх відкрито, але в чому суть цього товариства, з якого часу і для чого воно існувало, ніким не був він, Молчанов, інформований"[1].

Відомості, пов'язані з містечком Ставище, свідчать про підготовчий період декабристського повстання, про посильних, які координували дії таємних товариств і гуртків Росії. Через Ставище їхав в Умань до князя Сергія Григоровича Волконського штабс-капітан Фохт. Тут він зустрічався з полковником Георгієм Олександровичем Кончияловим, членом Південного товариства, командиром Харківського драгунського полку, штаб якого містився у Ставищі. Згодом Фохт побував тут ще двічі: влітку і в перших числах грудня 1825 р. Відомо також, що 8 січня 1826 р. в Ставищі полковник Кончиялов був заарештований генералом Крейцем.

Після приєднання Правобережної України до Росії місто Фастів (нині – районний центр) увійшло до Васильківського повіту Київської губернії. Деякий час воно було власністю єпископа Пивницького.

Увечері 30 грудня 1825 р. через Фастів проїжджав член Товариства об'єднаних слов'ян, підпоручик 8-ої артилерійської бригади Яків Максимович Андрієвич. Він прямував із Любара, де зустрічався з командиром Охтирського гусарського полку Артамоном Захаровичем Муравйовим, у Васильків – до Сергія Івановича Муравйова-Апостола. У Фастові він довідався про повстання Чернігівського полку. Тим часом генерал-лейтенант Рот з п'ятьма ескадронами і шістьма гарматами прямував через Фастів, щоб відрізати повсталому полку шлях до відступу.

На місці, де в наш час розташований райцентр Київської області Тараща, до XVIII ст. було вільне урочище. Заснував Таращу полковник Бліндовський, якому польський король Август II віддав ці землі в нагороду за заслуги у війні зі шведами в 1709 р. Розвиток ремесла і торгівлі сприяв зростанню населення. У 1789 р. в Таращі (разом з околицями) налічувалося 234 двори. У 1791 р. король Станіслав Август пожалував Таращі магдебурзьке право. Після приєднання до Росії Таращанське староство увійшло до П'ятигірського повіту Київської губернії, а в 1800 р. повітовий центр перенесли з П'ятигір до Таращі і повіт був перейменований у Таращанський. Тут у декабристський період розташовувався штаб 9-ї артилерійської бригади, де служили

[1] Восстание декабристов. – Т. 6. – С. 172.

члени Товариства об'єднаних слов'ян підполковник Олександр Карлович Берстель, підпоручик Аполлон Васильович і прапорщик Олексій Васильович Веденяпіни, підпоручик Олександр Семенович Пестов, підпоручики Микола Ілліч Тихонов та Ілля Михайлович Чорноглазов, які знали про існування товариства (і були притягнуті у цій справі до відповідальності).

3 травня 1825 р. до Таращі приїхав Аполлон Васильович Веденяпін. Він привіз підпоручику Пестову пакет від одного із засновників Товариства об'єднаних слов'ян, підпоручика 8-ї артилерійської бригади Петра Івановича Борисова. (В пакеті були правила Товариства об'єднаних слов'ян, текст присяги). У розмові з Веденяпіним Пестов розповів про товариство, назвав його членів, пояснив значення масонських знаків. Так Аполлон Васильович вступив до лав змовників.

З 1802 р. Переяслав став повітовим містом Полтавської губернії. У 1806 р. там налічувалося 2 цегельні заводи, 8 водяних млинів і 30 вітряків. У місті діяла Духовна семінарія. Для нас Переяслав цікавий тим, що місцевим повітовим маршалом протягом 18 років (з 1809 по 1826 рр.) був член таємних товариств Василь Лукич Лукашевич. Уродженець Переяслава – поручик Полтавського піхотного полку, член Товариства об'єднаних слов'ян Олексій Васильович Усовський. Його мати мала в цьому місті будинок і кілька душ кріпаків.

Кагарлик (сьогодні – райцентр Київської області) з 1765 р. став містечком Київського повіту Київської губернії. В липні 1825 р. Полтавський піхотний полк 9-ї піхотної дивізії, яким командував член Південного товариства Василь Карлович Тізенгаузен був зібраний у Кагарлику для навчань. У полку служили М. П. Бестужев-Рюмін, Я. Я. Драгоманов, Є. Н. Троцький, С. П. Трусов, О. В. Усовський, Михайло Бестужев-Рюмін, зайнятий справами таємного товариства, на цих навчаннях у Кагарлику не був.

Село Гребінки (нині – селище Васильківського району) було засноване на початку XVII ст. Воно знаходиться неподалік від місця поразки Чернігівського полку. Іван Іванович Сухинов, член Товариства об'єднаних слов'ян, поручик Олександрійського полку, якому вдалося втекти після поразки, о 10-й годині вечора прийшов із села Поляниченці в Гребінки. Тут він кілька днів переховувався у знайомого поляка. З 31 грудня 1825 р. в Гребінках перебував командир 6-ї мушкетерської роти Чернігівського полку, член Товариства об'єднаних слов'ян капітан Андрій Федорович Фурман. 1 січня 1826 р. сюди ж прибув розжалуваний із полковників рядовий Флегонт Миронович Башмаков, який не виконав наказу Сергія Муравйова-Апостола. Жив він тут спочатку у майора Лебедєва, а потім у капітана Фурмана. 5

січня 1826 р. Фурман і Башмаков були заарештовані у Гребінках васильківським земським справником.

Після 1793 р. Сквира (нині – центр однойменного району Київської області) була казенним містом, що мало магдебурзьке право. В 1795 р. Сквира стала повітовим містом Брацлавського намісництва, а з 1796 р. – Київської губернії. З тих пір почалося її швидке зростання. За ревізією 1797 р. у місті налічувалося близько 2 тисяч осіб. Основним заняттям мешканців були дрібні промисли і торгівля. Тут розвивалися ткацьке, ковальське та інші ремесла. 16 разів на рік збиралися ярмарки. Під час Вітчизняної війни 1812 р. в повіті було сформовано 1-й Київський козацький полк, до якого вступило 277 місцевих козаків, а в ополчення – 231 ратник. У першій половині XIX ст. тут діяли 3 цегельні, 3 тютюнові підприємства та дрібні броварні, значно зросли ремісничі промисли. У 1812 р. кількість населення міста перевалила за три з половиною тисячі.

Під час руху декабристів у Сквирському повіті стояла 2-а бригада 3-ї гусарської дивізії, багато офіцерів якої підтримували зв’язки з таємними товариствами. Безпосередньо у Сквирі розташовувався штаб Білоруського гусарського полку принца Оранського. В ньому відбували службу член Південного товариства штабс-ротмістр Іван Петрович Жуков, юнкер Микола Федорович Лосєв, на якого, згідно із свідченнями Бестужева-Рюміна, розраховували, готуючи замах на імператора Олександра I (сам Лосєв про ці плани не знав і членом таємних товариств не був), поручик Поздєєв, який знав про існування товариства і вважався напівприйнятим; штабс-ротмістр Михайло Миколайович Паскевич, якого притягли до відповідальності, оскільки він знав про існування Південного товариства.

Саме у Сквиру було виведено з Білої Церкви 17-й єгерський полк, на допомогу якого так розраховував під час повстання Сергій Мкравйов-Апостол. Документи свідчать, що через Сквиру проїжджав штабс-ротмістр Ушаков, який повідомив генерал-лейтенанту Роту про події у Василькові. Між Сквирою і Білою Церквою стояв загін генерала Тихановського, що був ще однією ланкою для цілковитого оточення повсталих.

У донесенні Сквирського городничого Клостермана Київському губернаторові від 5 січня 1826 р. розповідається про заходи, вжиті Ротом проти повстанців, і про присягу Миколі I у Сквирі.

У 1757 р. імператриця Єлизавета Петрівна подарувала місто Яготин з довколишніми селами графові К. Г. Розумовському, генерал-фельдмаршалу, останньому гетьману України, рідному братові свого чоловіка Олекси Розумовського. З цього часу в Яготині будуються промислові об’єкти і височайші резиденції. Основне виробництво –

суконне – на кріпосних мануфактурах. Більшість населення Яготина становили кріпаки. У 1820 р. яготинський маєток з 1322 душами перейшов у власність князя М. Г. Рєпніна-Волконського, як придане його дружини Варвари Розумовської, онучки Кирила Розумовського. Сам Рєпнін, малоросійський генерал-губернатор з 1816 р. по 1835 р., був високоосвіченою людиною. За свої погляди і зв'язок з братом декабристом Сергієм Григоровичем Волконським він після подій 1825 р. потрапив у немилість. У листопаді 1843 р. у супроводі колишнього члена таємних товариств Олексія Васильовича Капніста у Яготин до Рєпніних приїжджав Тарас Григорович Шевченко. Дочці М. Г. Репніна-Волконського, племінниці декабриста С. Г. Волконського Варварі Миколаївні Рєпніній присвятив Т. Г. Шевченко написану в Яготині поему "Тризна". У цій поемі чимало рядків, породжених духом, що витав у той час в Яготинському маєтку.

Счастливое братство! Единство любви
Почтили вы свято на грешной земле;
Сходитеся, други, как ныне сошлись,
Схолитеся долго и песнею новой
Воспойте свободу на рабской земле!
……
Благословен! Ты божью волю
Короткой жизнью освятил;
В юдоли рабства радость воли
Безмолвно ты провозгласил.

14 січня 1752 р. гетьман К. Розумовський своїм універсалом передав Бориспіль з довколишніми землями у вічне володіння своїй рідній сестрі та її чоловікові бунчужному товаришеві Ю. Дарагану. У 1802 р. Бориспіль став волосним центром Переяславського повіту Полтавської губернії. У першій половині XIX ст. місто опинилося у сфері діяльності таємної організації – Малоросійського товариства, очолюваного уродженцем Борисполя Василем Лукичем Лукашевичем. Після кількох років служби в Колегії закордонних справ та Міністерства внутрішніх справ він пішов у відставку із 1807 р. оселився в Борисполі. Ще у 1818 р. його було прийнято у Союз благоденства. Одночасно він вступив до київської масонської ложі Об'єднаних слов'ян. Одне з нелегальних засідань ложі і відбулося в його маєтку в Борисполі. 27 січня 1826 р. В. Л. Лукашевича було заарештовано під Борисполем і 3 лютого ув'язнено в Петропавлівській фортеці. За височайшим повелінням у вересні 1826 р. Василя Лукича було відправлено на

мешкання у власний маєток у Борисполі під нагляд малоросійського генерал-губернатора.

З 1784 р. містечко Тетіїв (нині – райцентр Київської області) було центром великого феодального господарства магната Ледоховського. Після приєднання до Росії у 1793 р. містечко входить у П'ятигірський повіт, а з 22 листопада 1800 р. стає волосним центром Таращанського повіту Київської губернії. Власник Тетієва – Даровський – побудував там цукроварню. Велику роль відігравала торгівля. Проводилися недільні ярмарки. У 1825 р. в Тетієві містився штаб Азовського піхотного полку, в якому служив член Південного товариства штабс-капітан Іван Федорович Фохт. Звідси він надсилав записку Павлу Івановичу Пестелю через майора Дрентельна. Сюди ж привіз Дрентельн і відповідь Пестеля Фохту. У маєтку місцевого поміщика барона Таубе під Тетієвом Фохт познайомився з командиром Харківського драгунського полку Георгієм Олександровичем Канчияловим. Тут же бував майор Азовського полку Білозір, який притягався у справі декабристів.

У середині 1825 р., перебуваючи після закінчення Кременчуцького ліцею в Тетієві, в маєтку князів Сангушків, українсько-польський поет Тимко (Томаш) Падура написав на замовлення керівників Васильківської управи Південного товариства Сергія Муравйова-Апостола та Михайла Бестужева-Рюміна бойову агітаційну пісню українською мовою "Рухавка". У першій її реакції це був заклик до боротьби з царатом, "Рухавка" Томаша Падури – єдиний твір такого типу.

Рух декабристів – видатне явище російської і української історії, спільне для доль Росії і України. Сьогодні, в часи відродження духовності й національної самосвідомості слід пам'ятати про це.

Не тільки гордість за славне минуле народу охоплює дослідника, відвідуючи пам'ятні місця декабристів на Київщині, але й біль за виявлену нами часто-густо неповагу, бездумність. Далеко не у всіх пунктах, пов'язаних з декабристським рухом, хоч щось нагадує про це. Відсутнє елементарне – пам'ятні знаки, меморіальні дошки. А ті далеко не чисельні пам'ятки епохи, які дійшли до наших днів, часто забуті, недоглянуті і можуть бути втрачені безповоротно, як це сталось вже у 80-ті роки з будинком Сергія Івановича Муравйова-Апостола у Василькові.

Загальний тривожний стан з культурою в нашій країні, як у дзеркалі, відбивається в пам'ятках декабристських часів на Київщині. Не вистачає не тільки коштів, але й уваги. Справа не в самій лише пам'яті про минуле, а й в турботі про майбутнє. Чи можливе духовне відродження народу без усвідомлення народного коріння? Чи можна

виховати високодуховних громадян із дітей, які бачать недбале ставлення до минулого рідного села, міста?

Міста й села Київщини, чиє каміння й дороги пам’ятають декабристів, усе ще чекають на дослідників-істориків і краєзнавців. Чекають на дослідників не до кінця розкриті долі цих гордих духом людей. Чекають небайдужих незнайдені, непоновлені, недоглянуті пам’ятки того героїчного часу.

ДЕКАБРИСТИ НА ВІННИЧЧИНІ*

У грудні 1990 р. в нашій країні відзначатиметься 165-річчя повстання декабристів. «В 1825 році Росія вперше бачила революційний рух проти царизму, – зазначав В. І. Ленін, – і цей рух був представлений майже виключно дворянами»[1]. Саме вони, благовістителі свободи, як назвав декабристів Т. Г. Шевченко, започаткували визвольний рух в Росії, сміливо вступивши у відкритий бій з самодержавством за скасування кріпосного права, за майбуття рідної Вітчизни.

Першим російським революціонерам присвячена велика література. Тільки за останні десять років опубліковано близько двох тисяч книг, брошур, статей[2]. Однак серед них ще мало краєзнавчих праць. Одні, в зв'язку з малим тиражем, стали бібліографічною рідкістю, інші – досить таки фрагментарно розповідають про матеріальні пам'ятки декабризму в країні.

Заслуговують на увагу матеріали краєзнавців області, які публікуються на сторінках газет та журналів. Учителі-історики Вінниччини широко використовують краєзнавчий матеріал на уроках історії, заохочують учнів до творчої самостійної пошукової роботи. «Істричне краєзнавство міцно ввійшло в загальноосвітню школу і є важливим засобом підвищення рівня знань учнів, формування в них марксистсько-ленінського світогляду», – пише З. П. Москалевський[3]. Історико-краєзнавчу роботу учнів Дашівської середньої школи вчитель О. М. Сметанюк розглядає як дієвий засіб «формування в учнів активної життєвої позиції», вихованню «радянського патріотизму»[4]. Про використання експонатів музею декабристів у Тульчині у вивченні

---

* Вперше опубліковано окремою брошурою: Казьмирчук Г Д. В помощь лектору методические рекомендации по теме: "Декабристы на Винничине". – Винница: Знання, 1986.

[1] Ленін В. І. Доповідь про революцію 1905 року / Повн. зібр. тв. – Т. 3. – С. 298.

[2] Казьмирчук Г. Д. Движение декабристов: Юбилейная литература 1975–1977 гг. – К., 1979. – 131 с.; Казьмирчук Г. Д., Шлапак Ю. М. Декабристы: Библиографический указатель литературы. 1975–1980 гг. – К., 1982. – 65 с.

[3] Москалевський З. П. Історико-краєзнавча робота в Козятинській середній школі № 9 // Тези доповідей Шостої Вінницької обласної Історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1988. – С. 100.

[4] Сметанюк О. М. Історико-краєзнавча робота в Дашівській середній школі Іллінецького району // Там само. – С. 101.

теми «Декабристи на Україні» розповідав учасникам Четвертої Вінницької Історико-краєзнавчої конференції учителів А. М. Рудницький[1].

Пропоновані нами матеріали сприятимуть активізації інтересу у вчителів і учнів до пошуку нових, матеріалів про перебування декабристів на Вінниччині, закоханості в «малу Історію» – історію рідного краю.

Учителям і пропагандистам області слід звернути увагу на вивчення опублікованих документів. Джерелом для вивчення цього питання є слідчі справи членів Південного товариства П. І. Пестеля, О. П. Юшневського, С. І. Муравйова-Апостола, М. П. Бестужева-Рюміна[2] та ін. декабристів. Вагомі свідчення знаходимо у мемуарах дворянських революціонерів М. В. Басаргіна, М. І. Лорера, О. М. Муравйова, В. Ф. Раєвського, виданих в серії «Полярная звезда». Про маловідомі факти перебування у с. Погребище, Літині, Летичеві, Махнівці (Комсомольське) у своїх «Записках» згадує декабрист О. М. Муравйов. Якщо раніше тільки припускалося, що декабристи не раз бували у м. Вінниці, то тепер, завдяки запискам О. М. Муравйова, можна твердити, що «споборники святої волі» не раз відвідували місто, в тому числі й автор записок, який проводив «спостереження й знімання» місцевості. Ряд даних про своє перебування у Лінцях (Іллінцях) згадує у своїх спогадах один із перших революціонерів-демократів В. Ф. Раєвський. Він разом із членом Союзу благоденства – полковником А. Г. Непеніним служив у 32 Єгерському полку що квартирував у районі м. Лінці[3].

Діяльність декабристів на Вінниччині історики розпочали досліджувати ще в перші роки становлення радянської історичної науки. Декабристознавці М. М. Покровський, М. В. Нечкіна, Д. І. Багалій, В. М. Базилевич вивчали історію Тульчинської управи Союзу Благоденства, Південного товариства, підкреслюючи, що більшість

---

[1] Рудницький А. М. Використання місцевого матеріалу під час вивчення теми «Декабристи на Україні» у 8-му класі Шпиківської середньої школи Тульчинського району // Тези доповідей Четвертої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1986. – С. 89.

[2] Восстание декабристов. Материалы (Далі – ВД). – Т. 1. – М. – Л., 1925.

[3] Раевский В. Ф. Материалы о жизни и революционной деятельности: В 2-х т. – Иркутск, 1980. – Т. 1. – С. 62; Лорер Н. И. Записки декабриста. – Иркутск, 1984. – С. 85–76; Муравьев А. Н. Сочинения и письма. – Иркутск, 1986. – С. 67–69; Басаргин Н. В. Воспоминания, рассказы, статьи. – Иркутск, 1988. – С. 63–71.

членів їх часто бували у м. Тульчині, Лінцях[1]. Докладно описує події на Вінниччині С. Чернов, який розповів про долю «Русской правды», її переховування молодими офіцерами у Немирові, Тульчині, Кирнасівці[2].

Інтерес до конкретного вивчення діяльності декабристів на Поділлі посилився у другій половині 30-х – першій половині 50-х років. Концентровано це питання висвітлюється .у двотомній монографії М. В. Нечкіної та в працях М. М. Лисенка. В них не тільки називаються конкретні населені пункти, а й висвітлюється діяльність членів товариства: зустрічі декабристів у тульчинському будинку П. І. Пестеля, поїздки в села Махнівка, Жорнища, Балабанівка, Липовець[3] тощо.

На сучасному етапі розвитку радянського декабристознавства разом з науковими працями Г. Я. Сергієнка, Л. О. Медведської вийшли у світ краєзнавчі дослідження Т. В. Підласка «Тульчин» (Одеса, 1976), Д. В. Малакова «По Брацлавщине» (М., 1982), Г. Д. Казьмирчука «Декабристы на Винничине» (Вінниця, 1986), де конкретно висвітлюється не тільки діяльність декабристів в тому чи іншому населеному пункті, але й на фоні історико-краєзнавчого матеріалу, змальовується обстановка, в якій жили перші революціонери Росії[4].

Однак є всі підстави вважати, що ряд сюжетів цієї проблеми потребує додаткового вивчення.

Сучасна територія Вінниччини у першій чверті XIX ст. входила до складу Київської та Подільської губерній. У той час тут жили й діяли перші революціонери Росії. За неповними підрахунками декабристи проживали або були проїздом у 25 населених пунктах сучасної Вінницької області: Тульчин, Іллінці, Немирів, Липовці, Гайсин,

---

[1] Багалій Д. Декабристи на Україні. – ДВУ, 1926. – 56 с.; Базилевич В. М. Декабристы: Очерки I-III. – К., 1926. – 48 с.; Покровский М. Н. Декабристы: Сб. статей. – М. – Л., 1927. – 94 с., и др.

[2] Чернов С. У истоков русского освободительного движения. – Саратов, 1960. – 424 с.

[3] Лисенко М. М. Декабристи на Україні. – К., 1964; Нечинна М. В. Движение декабристов: В 2-х т. – М., 1955. – Т. 1. – 481 с.; Т. 2. – 505 с. та ін.

[4] Медведська Л. О. Павло Іванович Пестель. – К., 1964. – 157 с.; Сергієнко Г. Я. Декабристи та їх революційні традиції на Україні. – К., 1975. – 1983 с.; Підласко Т. В. Тульчин: Путівник. – Одеса, 1976. – С. 9–13; Малаков Д. В. По Брацлавщине. (От Винницы до Тульчина). – М., 1982. – 174 с.; Казьмирчук Г. Д. Декабристы на Винничине. – Винница, 1986. – 33 с. и др.

Ладижин, Летичів, Дашів, Кирнасівка, Жорншце, Вінниця, Нижня Кропивна, Махнівка та ін.

Дальший пошук дозволить виявити й інші села Вінниччини, пов'язані з діяльністю декабристів[1].

У формулярному списку декабриста І. Б. Аврамова читаємо: «1819 року, травня 1 дня, командирований на зйомку Подільської ГУбернії», за що влітку 1822 р. був нагороджений орденом св. Анни 4-го ступеню. Збереглися «Маршрути поручика Аврамова по Київській губернії», які свідчать – автор детально оглянув і змалював широку до 3-х сажнів дорогу від м. Дашева до с. Онoратки (Гонoратки). При цьому побував декабрист у с. Польове, Купчинцях, Яструбинцях на перехресті доріг із Липовець на Фронтівку та Дашева на Онотарку. Більш детально він описує дорогу від с. Онoратки до м. Животова (Новоживотів). Була складена не тільки карта-схема ставків, а й подана схема села Животівки та м. Животова. Завдяки цій карті можна стверджувати, що біля дороги на с. Ружечну ще в першій чверті XIX ст. розташовувався цегельний завод. Досить детально на карті відображені відводи доріг до сіл Оратівка, Фронтівка, Осична, Балабанівка, Антонівка, Казмирівка (Прибережна), П'ятигори, Лукашово[2].

Описом Подільської губернії займалися й інші декабристи «… Я отправился в Липовец, Винницу, потом в Литии, Летичев... города и местечки Волынской и Подольской губерний, в которых производил также наблюдения и съемки»[3], – писав О. М. Муравйов.

Декабристи переконувались, що землеробство – основне заняття 11 31371 селянина Подільської губернії. Це переважно селяни-кріпаки, які вирощували збіжжя, розводили коней та овець, мали у власних господарствах вулики, займалися місцевими промислами. Своїм тяглом і на своїх харчах селяни двічі на тиждень працювали на поміщицьких ланах[4]. Кожний рік віддавали поміщикові одну вівцю, один вулик, птицю, яйця, збирали для нього гриби та ягоди, молотили хліб, виконували інші повинності. Крім того, платили грошовий чинш:

---

[1] Казьмирчук Г. Д. Проблема «Декабристи на Поділлі» в радянській Історіографії // Тези доповідей Восьмої Вінницької історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1989. – С. 35.

[2] Центральний державний воєнно-історичний архів Російської Федерації (Далі – ЦДВІА). – Ф. 422. – Оп. 1. – 1824. – Спр. 1132. – Арк. 1, 2.

[3] Муравьев А. Н. Сочинения и письма. – С. 80.

[4] Казьмирчук Г. Д. Декабристы на Винничине. – С. 7.

піший – 2 крб., плуговий – 6 крб. від дому[1]. Врожайність була дуже низькою. Наприклад, у 1819 р. селяни Брацлавського повіту висівали 18742 чверті жита, 6822 пшениці, 8072 ячменю, 10557 вівса, а збирали відповідно: жита 71278, пшениці 34966, ячменю 21775, вівса 31717 чвертей[2]. Урожайність становила від «сам-2,5» для ячменю до «сам-5» для пшениці. За неповними даними, в середньому на кожного жителя чоловічої статі припадало більше як 6,5 десятин землі. У повіті займалися випасом худоби, розведенням бджіл, рибальством. Бджолині вулики були як у господарствах селян так і чиншової шляхти: від 10 до 500. Найбільше вуликів було у поміщиків, де кількість бджолиних сімей сягала більш як 1000[3]. Бджільництво дає прибуток «один раз на чотири роки». Мед і віск продавалися на місцевих ярмарках, великими партіями вивозили до Одеси, а також до Австрії[4].

Більшість мешканців повіту становило кріпосне селянство. 77112 поміщицьких селян виконували всю сільськогосподарську роботу: орали, сіяли, косили, молотили хліб, збирали ягоди й гриби, а взимку жінки пряли й виготовляли домотканне полотно. Крім повинностей на користь поміщика, селяни виконували не менш роботи державного плану. «Будування шляхів, по яких не можна було проїхати, – писав декабрист І. Д. Якушкін, – було повсюдно спустошливим для селян; їх зганяли і іноді дуже здалеку на якийсь місяць»[5]. Про сваволю поміщиків не раз згадували під час слідства декабристи. «Несправедливість, – свідчив член Товариства об'єднаних слав'ян П. І. Борисов, – насильство і гніт поміщиків, яких зазнавали селяни, породжували в мене завжди відповідні почуття і зміцнювали в моєму умі ліберальні думки»[6].

У цей час в економіці губернії відбуваються певні зрушення, що свідчить про розвиток капіталістичних відносин. Сільське господарство дедалі більше втягується у товарно-грошові відносини. Помітним явищем була й спеціалізація: у Гайсинському та Ямпільському повітах випасали табуни коней, а у Могилівському й Балтському – вирощували

---

[1] ІР НБУ. – Ф. 1. – Спр. 1657. – Арк. 41.
[2] Рудлецький В. Опис Поділля // ІР НБУ. – Ф. 1. – Спр. 17441. – Арк. 16.
[3] Экстер. Топографическое описание Подольской губернии // ІР НБУ. – Ф. 1. – Спр. 1657. – Арк. 13.
[4] ГАРФ. – Ф. 128. – Оп. 11. – Спр. 105. – Арк. 12 зв.
[5] Записки, статьи, письма декабриста Й. Д. Якушкина (далее. – Записки). – М., 1951. – С. 22.
[6] Борисов П. И. Из показаний // Избранные социально-политические и философские произведения декабристов (далі. – Избранные): В 3-х т. – Т. III. – М., 1951. – С. 62.

виноград, який ішов на виробництво вин, оцту, горілки. У селянських та поміщицьких господарствах займалися розведенням коней на продаж. Так, у 1804 р. від 10687 племінних кобил отримали 3054 голів молодняка, з яких 1397 продали, а в 1810 р. із 124338 коней було продано 35763[1].

Інтенсивно розвивається мануфактурне виробництво. У 1804 р. в губернії було 55 підприємств. Переважна більшість із них належала поміщикам, які використовували підневільну працю селян. Із 6 мануфактур, що виробляли полотно й сукно, Тульчинська належала графу Станіславу, Ладижинська Северину, а Дашківська Володимиру Потоцьким. У губернії діяло 4 капелюшних, 6 шкіряних, 3 мідноливарних, 4 поташних, 3 селітряних мануфактур[2]. У 1810 р. кількість мануфактур зменшилася до 50. На деяких із них використовувалася вільнонаймана праця. Граф Володимир Потоцький у м. Дашеві відкрив дві мануфактури, що виробляли полотно й сукно. На них діяли 13 машин і станків. Пізніше граф ці мануфактури здав у оренду галицькому купцю Г. Юнішу[3]. На суконній мануфактурі, яка належала графові Станіславу Феліксу (Шесному), в рік виробляли 800 половинок, тобто більше, як 260 м сукна і байки середньої доброти і різних кольорів. На мануфактурах графа В. Потоцького виробляли досить тонкі полотняні скатерки і серветки. Швидше за все, ці мануфактури перестали діяти ще до 1819 р., оскільки не внесені В. Рудлецьким, землеміром Подільської губернії, до свого «Опису Поділля»[4]. Липовецький поміщик Струтинський здавав в оренду свої 8 млинів міщанам м. Липовця[5].

У Тульчині, як і в інших містечках губернії, працювало багато поодиноких ремісників і невеликих майстерень, дрібних крамничок. Майже в кожному містечку були ґуральні, де вироблялася горілка та вина для «споживання в господарствах». На продаж вивозилося дуже мало. «Відро волоського вина коштувало 1 крб. 50 коп.»[6].

Мануфактурні товари, як і сільськогосподарські продукти, вироби ремісників продавалися на місцевому ринку, певна їх частина скуповувалася купцями Київської та Волинської губерній. Тульчин був центром транзитної іноземної торгівлі. Сюди привозили товари з

---

[1] ГАРФ. – Ф. 1281. – Оп. 11. – Спр. 105. – Арк. 13 зв., 254.
[2] Там само. – Арк. 14–15.
[3] Там само. – Ф. 1290. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 339–340.
[4] Рудлецький В. Опис Поділля // ІР НБУ. – Ф.1. – Спр. 17441. – Арк. 14–15 зв.
[5] ІР НБУ. – Ф. 1. – Спр. 808. – арк. 13 зв.
[6] ГАРФ. – Ф. 1281. – Оп. 11. – Спр. 105. – Арк. 10 зв.

Туреччини та Австрії. У містечку знаходилася іноземна контора, яка була посередником у торгівлі між іноземними та місцевими купцями[1].

У губернії була розвинута широка сітка місцевих торгів та базарів. Так, у Липовцях двічі на тиждень – по понеділках та п'ятницях збиралися торги, на яких селяни повіту продавали «хліб та інші продукти», а ремісники дерев'яний та глиняний посуд. Регулярно ярмарки проводилися по містечках та повітових містах, де продавалися коні, вівці, збіжжя. Наприклад, у Брацлавському повіті нараховувалось одне місто, 6 містечок та більше як 160 селищ та сіл, де проживало 91302 мешканці[2]. Через Подільську губернію проходили чотири головних і декілька другорядних доріг, на яких розміщувалися поштові станції, як то, в Кирнасівці, Жорнищах, Махнівці, Н. Кропивній та ін.

Тульчин першої половини XIX ст. – досить великий транспортний вузол. Тут знаходилася поштова станція, яка утримувалася «обивателями по контракту». Станція мала 16 коней[3].

Важка кріпацька праця, знущання поміщиків штовхало селян на боротьбу. Втечі, вбивства поміщиків та їх жорстоких слуг, підпали маєтків та сільськогосподарського збіжжя, повстання – ось далеко не повний перелік форм боротьби селян з поміщиками. У Державному архіві Вінницької області зберігається чимало документів, які свідчать про непокору селян владі. Олексій Асаула, Купріян Огородник та інші селяни с. Уланова відмовилися виконувати волю свого поміщика. Селянин Яковлев підпалив будинок, багато було селян-втікачів[4]. Поміщики часто звертаються до місцевих властей з проханням виділити військові команди для придушення селянських повстань, там більш, що у багатьох селах та містечках Вінниччини стояли військові підрозділи.

Таким чином, наведені факти свідчать, що у першій чверті XIX ст., у Подільській губернії йшов процес розкладу кріпосницької системи господарювання. Поміщицьке та селянське господарство втягувалися у товарно-грошові відносини. Поступово у мануфактурному виробництві використовується вільнонаймана праця, більш продуктивна, ніж підневільна. Мануфактури часто здаються в оренду, виникають купецькі підприємства. Ці процеси бачили майбутні

---

[1] Экстер. Топографическое описание Подольской губернии. – Арк. 14–15 зв.

[2] Рудлецький В. Опис Поділля. – Арк.16.

[3] Там само. – Арк. 18–19 зв.

[4] Державний архів Вінницької області (Далі. – ДАВО). – Ф. 222. – Оп. 1. 1808. – Спр. 155. – Арк. 1–16; Спр. 423. – Арк. 1–76 та ін.

декабристи, які проживали на території Вінниччини. Найбільша кількість їх завжди збиралася у м. Тульчині.

Тульчин – боєць. Тульчин – герой. Тульчин – борець. Скільки чудових і справедливих епітетів можна використати, висвітлюючи героїчне минуле Тульчина та його околиць. Ці теплі слова про місто на Поділлі ще не повністю розкривають його історичне минуле. Щодо цього, Тульчину повезло мало. Відомо, що вперше місто згадується як фортеця від нападу татарських і турецьких орд ще в XVI ст. під назвою Нестервар. За легендою, першими поселенцями тут були Нестор і Варвара і від їхніх імен і пішла назва поселення. Сучасна назва міста Тульчин закріпилася з першої половини XIX ст. Походження цієї назви дослідники трактують по-різному. Ю. Кругляк вважає, що вона виникла від кореня слова «тулитися» або від прізвища «Тулець»[1]. В. А. Никонов припускає зв'язок назви із тюркським словом «тьолкьо» (лисиця)[2], Т. В. Підласко, що воно походить з тюркської або фінської мов[3]. Варто було б дослідити, чи не було тут неподалік ще за часів Київської Русі, або трохи пізніше майстерні, де виготовлялися тули (сагайдаки)[4]. Таку саму назву у Галицькій землі засвідчує Словник, староукраїнської мови XIV–XV ст. вважаючи слово «Тульчин» прикметником («... под Галичем чагрово ... тул(и)ино дворище»)[5].

У Тульчині розміщувався штаб 2-ї армії, головнокомандуючим якої був граф П. Х. Вітгенштейн. Тут служило багато молодих офіцерів, більшість із них брали участь у Вітчизняній війні 1812 р., а також у закордонних походах 1813–1815 рр. «Ми були дітьми 1812 року»[6], – писав М. І. Муравйов-Апостол. Їх передові погляди формувалися під впливом знайомства з життям і філософською думкою Західної Європи, співставлення з російською кріпосною дійсністю, передових думок О. М. Радіщева, творів О. С. Пушкіна.

Передова офіцерська молодь об'єднується в таємні організації: члени яких приходять до розуміння необхідності скасування кріпосного права і знищення самодержавства. Уряд пильно стежить за розвитком передової думки в Росії і забороняє діяльність будь-яких організацій зокрема і масонських лож, зобов'язує всіх офіцерів та чиновників дати підписку про неучасть у ложах.

---

[1] Кругляк Ю. Ім'я вашого міста. – К., 1978. – С. 129–130.
[2] Никонов В. А. Краткий топонимический словарь. – М., 1966.
[3] Підласко Т. Тульчин: Путівник. – Одеса, 1976. – С. 4.
[4] Тлумачний словник української мови. – Т. Х. – С. 316.
[5] Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. – К., 1978. – С. 449.
[6] Из воспоминаний Матвея Муравйова-Апостола // Декабристы рассказывают... – М., 1975. – С. 39.

Поки визрівали радикальні вимоги декабризму минуло близько 10 років існування таємних організацій провісників свободи. За цей час одні учасники відійшли від політичної боротьби (І. Бурцов, М. Комаров), а на їхнє місце прийшло молоде покоління, якому судилося відіграти значну роль в історії Тульчина та навколишніх сіл. Час не залишив нам конкретних даних про пам'ятники і пам'ятні місця декабристів на Тульчинщині (за винятком м. Тульчина, Кирнасівки і Клебані). Деякі матеріали про життя й діяльність дворянських революціонерів взято із слідчих справ, їх спогадів та листів. Вони дають підставу твердити, що декабристи бували в більшості навколишніх сіл та містечок. Наприклад, брати М. С. та П. С. Бобрищеви-Пушкіни, І. Б. Аврамов та інші випускники Московської школи колоновожатих займалися описом Подільської губернії, в навколишніх селах квартирували військові підрозділи 2-ї армії: Часто відбувалися військові маневри, що обумовлювало присутність тут декабристів.

Багато пам'ятників і пам'ятних місць збереглося у Тульчинському районі. Близький друг багатьох декабристів, великий російський поет О. С. Пушкін у незакінченій X главі «Євгенія Онегіна» писав:

И над холмами Тульчина,
где Витгенштейновы дружины
Днепром обмытые равнины
И степи Буга облегли,
Дела иные уж пошли.
Там Пестель – для тиранов
И рать... набирал[1].

Досі немає спеціальної розвідки, де б висвітлювалося питання про пам'ятники і пам'ятні місця декабристів на Тульчинщині. У фундаментальній праці академіка М. В. Нечкіної констатується, що Україна представлена багатьма декабристами. І далі перераховуються місця, де проживав той чи інший декабрист[2]. «Зберігся будинок, – пишуть автори, – у праці з історії міст і сіл Вінницької області, – у якому мешкав П. І. Пестель»[3]. «Зберігся будинок, – говориться в одному довіднику, – в якому спинявся Пестель»[4]. Заслуговують на увагу також також праці Т. В. Підласка, опубліковані тільки у місцевій газеті, що

[1] Пушкин А. С. Собр. соч.: В 10-ти т. – М., 1981. – Т. IV. – С. 180.
[2] Нечкина М. В. Движение декабристов: В 2-х т. – Т. І. – М., 1972. – С. 83.
[3] Історія міст і сіл Української РСР: Вінницька область. – К., 1972. – С. 630.
[4] Пам'ятні місця Вінниччини. 2-е доп. вид. – Одеса, 1968. – С. 89.

обмежує ознайомлення з цим матеріалом широкого читацького загалу. Про декабристів у Тульчині розповідають також путівники Т. В. Підласка, О. І. Копайгородської та М. І. Недобій[1].

Найбільше матеріальних пам'ятників декабристського часу збереглося, звичайно, у Тульчині, де органи місцевої влади приділяють багато уваги збереженню та реставрації цих унікальних споруд. Серед них на перше місце слід поставити будинок П. І. Пестеля – ідеолога декабризму, керівника Південного товариства. Будинок збудований наприкінці XVIII ст. в стилі російського присадибного класицизму. Автор проекту невідомий[2]. Будинок кам'яний, з колонами, двоповерховий. Покрівля залізна...[3] – говориться у паспорті історичного пам'ятника, який зберігається у Державному архіві Вінницької області. Правда, у документах, що зберігаються у товаристві охорони пам'яток м. Тульчина, подано інші дані, зокрема і про час побудови будинку П. І. Пестеля: «Побудований на початку XIX ст.» Будинок для свого часу був великим 10,5 метра у довжину, 18,2 м у ширину. Розмір мезоніну – 9 х 7 м. Фасад прикрашали колонії невеликого портика, які під час перебудови були знищені. В будинку 12 кімнат. На ньому в 1952 р. встановлена меморіальна дошка, на якій викарбувало текст: «У цьому будинку з 1818 по 1825 рр., жив Павло Іванович Постель». Стіни цього будинку були свідками палких дискусій. Тут зустрічалися видатні діячі декабристського руху. У березні 1821 р. відбулося засідання членів Тульчинської управи Союзу благоденства, які не погодилися з рішенням Московського з'їзду про саморозпуск союзу.

Із доповіді Слідчої комісії Миколі І від 30 травня 1826 р.: «Вже в 1821 році, як свідчить ротмістр Івашев, скоро після відновлення Союзу на півдні, в одному зібранні, де були Пестель, Юшневський, Аврамов, Івашев ..., члени проголосили урочисто, що метою їхньою є зміна існуючого в державі ладу, щоб то не стало, передбачалося не тільки скасування престолу, а й винищення всіх осіб, які б могли тому перешкодити»[4]. Це стверджував і М. О. Крюков, говорячи, що було ухвалене рішення «Про руйнування існуючого порядку, щоб то не стало»[5].

---

[1] Копайгородська О. І., Недобой М. І. Тульчинський краєзнавчий музей: Путівник. – Одеса, 1969. – 52 с.; Підласко Т. Тульчин: Путівник. – Одеса, 1976. – 47 с.; Його ж. Немеркнучий слід // Зоря комунізму. – 1980. – 23, 25, 30 вересня; 1, 4, 7, 11, 14 жовтня.

[2] ДАВО. – Ф. Р. 4981. – Оп. 1. – Спр. 43. – Арк. 1.

[3] Там само. – Арк. 1 зв.

[4] Восстание декабристов. Материалы (Далі. – ВД). – Т. XVII. – С. 38.

[5] ВД. – Т. III. – С. 50.

На початку 1822 р. С. І. Муравйов-Апостол у Києві зустрівся з П. І. Пестелем і дізнався, що Тульчинська управа «не визнала ліквідації товариства» (Союз благоденства. – *Авт.*)[1]. Так виникло Південне товариство, хоч П. І. Пестель вважав, що «Нового ж товариства не створювалось, бо не можна вважати за нове товариство те, що було продовженням і виправленням попереднього Союзу благоденства»[2].

Бурхливо обговорювалися плани військової революції, положення програмних документів, тактичні заходи, особливо розгорілися дебати навколо положень «Русской правды» і, безперечно з питань скасування кріпосного права[*]. «Рабство має бути рішуче знищене, і дворянство повинно неодмінно зректися мерзенної переваги володіти іншими людьми», – твердив П. І. Пестель[3]. Народ російський не може бути власністю якоїсь особи, або сім'ї. «Навпаки – уряд належить народові»[4], «Русская правда» стверджувала, що «всі люди в державі мають однакове право на всі вигоди, що державою надаються, і всі мають рівні обов'язки»[5]. А тому існуючі стани в країні і, і, насамперед дворянство, мусять бути знищеними, а також і «звання дворянства повинно бути скасоване»[6]. В «Русской правде» досить радикально, як на той час розв'язувалося аграрне і національне питання. В. І. Ленін високо цінував «Русскую правду». Він закликав глибоко вивчати «давно забуті республіканські ідеї декабристів»[7], вперше в Росії викладені в конституційному проекті П. І. Пестелем.

На зборах у будинку П. І. Пестеля неодноразово йшлося і про методи революційних дій. Більшість декабристів схилялася до необхідності використання військового уряду. О. П. Барятинський свідчить, що члени Південного товариства вирішили «все це зробити з допомогою військ»[8]. План військового виступу вимагав оперативного командування військовими частинами. Тому П. І. Пестель призначив М. І. Лорера командувати першим батальйоном В'ятського полку, що

---

[1] Муравйов-Апостол С. И. Показания // Избранные... Т. 2. – С. 200–201.
[2] Пестель П. И. Из показаний // Избранные... – Т. 2. – С. 178.
[*] Див. детальніше: Доля «Русской правды» П. І. Пестеля // Казьмирчук Г. Д. «…Все, що посіяне, зійде…». – К., 1988. – С. 12.
[3] Русская правда // Избранные... – Т. 2. – С. 101.
[4] Там само. – С. 80.
[5] Там само. – С. 99.
[6] Там само. – С. 105.
[7] Ленін В. І. Аграрна програма Російської соціал-демократії // Повн. зібр. тв. – Т. 6. – С. 300.
[8] ВД. – Т. Х. – С. 266.

квартирував у Даньківці. О. П. Барятинський, який служив при штабі, наполегливо просив, щоб йому доручили створення навчального кавалерійського ескадрону.

В своєму будинку, П. І. Пестель 13–14 лютого 1821 р. зустрівся з О. С. Пушкіним. Згодом, 9 квітня під враженням неодноразових зустрічей з П. І. Пестелем великий російський поет запише: «Ранок провів з Пестелем; розумний чоловік в істинному значенні цього слова. Ми з ним мали розмову метафізичну, політичну, моральну і т. п. Він один із найоригінальніших умів, яких я знаю...»[1]. Про світлий розум П. І. Пестеля не раз згадували М. І. Лорер, М. В. Басаргін. «Маючи чудовий розум, дар слова і особливо дар ясно й логічно викладати свої думки, він – писав М. В. Басаргін про П. І. Пестеля, – мав великий вплив на своїх товаришів, по службі і на тих, з ким він був у близьких стосунках...»[2]. Член Північного товариства І. Д. Якушкін у своїх «Записках» досить правильно оцінював роль П. І. Пестеля в період, коли декабристський рух переживав кризу: «У Тульчині члени таємного товариства ... щодня спілкувалися між собою і тим самим не давати занепадати духом один одному. А втім було досить уже одного Пестеля, щоб безперервно надихати всіх тульчинських членів»[3]. Безпосередній начальник П. І. Пестеля М. Рудзевич, командуючий корпусом писав із Херсона у 1822 р. П. І. Пестелю. «Я знав уже, що вам присвоєне звання полковника... серйозно радію, що ви залишилися служити під моїм начальством, де я можу, засвідчити вам істинну мою любов й ту повагу, яку бережу завжди в душі моїй по достоїнствам вашим ...»[4]. У записці про таємне товариство П. Д. Кисельова, начальника штабу 2-ї армії, читаємо: «Пестеля вважав за людину розумну, але аморальну, жартома за схожістю обличчя його називали Макіавеллі, і в години дозвілля любив його товариство, але ніколи не помічав вільнодумства»[5].

П. І. Пестель був душею Південного товариства. Його радикальні погляди лякали декого із поміркованих декабристів. Інші з недовірою

---

[1] Пушкин А. С. Собрание сочинений: В 10-и т. – Т. IX. – М., 1981. – С. 14.

[2] Якушкин Е. Е. Неизданная рукопись декабриста Н.В. Басаргина // Каторга и ссылка. – 1925. – № 8. – С. 169.

[3] Записки. – С. 36.

[4] Архив Н. К. Шильдера // Рукописный отдел Публичной государственной библиотеки им. Е. М. Салтыкова-Щедрина. – Картон 18, № 2, – Л. 55.

[5] Институт русской литературы, ф. 143 (П. Д. Киселев), ёд. хр. 29.6,139; Мемуары декабристов: Южное общество. – С. 281.

ставилися до лідера декабристського руху. У грудні 1824 р. до Києва, на посаду чергового офіцера 4-го корпусу, прибув С. П. Трубецькой, один з керівників Північного товариства. «Я мав усе право жахатися цієї людини» (Пестеля. – *Авт.*), – писав С. П. Трубецькой[1]. Його увага була спрямована на те, щоб «перешкодити розповсюдженню правил Південного товариства в полках 4-го корпусу, згуртувати старих членів (Союзу благоденства. – *Авт.*) і дати їм засоби до дії на раніше прийнятих засадах і одвернути членів Південного товариства від думок Пестеля»[2]. Спроби були марними: С. П. Трубецькой нічого не досяг з чим і повернувся в Петербург.

У 1975 р. коли громадськість Країни Рад широко відзначала 150-річчя з дня повстання декабристів, у будинку П. І. Пестеля відкрили музей декабристів. В експозиції переважно фотокопії слідчих документів, портрети видатних діячів Південного товариства, картини, фотографії, бюст керівника товариства П. І. Пестеля.

Біля входу в музей дві меморіальні дошки. На одній викарбувано напис: «Здесь в марте 1821 года было создано Южное общество декабристов», на Другій – «В этом доме в 1818–1825 годах жил руководитель Южного общества декабристов Павел Иванович Пестель 24.VI.1793 – 13.VIII.1826 гг.». Викликає тільки подив, чому на дошці, де йдеться про час проживання П. І. Пестеля в цьому будинку вміщено хронологічні дати народження і страти? Звичайно, потрібно було зазначити роки життя декабриста в цьому будинку.

Біля музею, в обрамленні струнких сосен 3 липня у 1980 р. відкрито пам’ятник П. І. Пестелю. Автори проекту – скульптор П. Ф. Кальницький, архітектор А. С. Крейчі. На чотиригранний гранітний стовп заввишки близько півтора метра поставлено бюст П. І. Пестеля. Думка про увіковічення визначних борців проти самодержавства належала В. І. Леніну. Рада Народних Комісарів у 1918 р. схвалила рішення про спорудження пам’ятників видатним революційним діячам і мислителям. У списку були також прізвища і політичних лідерів декабристів – П. І. Пестеля і К. Ф. Рилєєва[3]. Ідея створення пам’ятника П. І. Пестелеві в Тульчині виникла ще в середині 60-х років. У 1965 р. Вінницький облвиконком на своєму засіданні прийняв рішення: відкрити «у місті Тульчині бюст декабристу

---

[1] Трубецкой С. П. Материалы о жизни и революционной деятельности. – Т. І. – Иркутск, 1983. – С. 91.
[2] Там само. – С. 229.
[3] Известия ВЦИК. – 1918. – 2 августа.

П. Пестелю»[1]. На необхідність виконання підписаної В. І. Леніним постанови не раз згадувалося в історичній літературі[2].

У Тульчині було ще одне місце, де часто збиралися декабристи – казковий палац власника міста Станіслава Потоцького, якому належало півтора мільйона десятин землі і незліченні кріпосні душі подільського краю Двірцевий ансамбль збудований за проектом відомого французького архітектора Лекруа. Будувався він цілих 30 років (з 1790 по 1820 рр.). У центрі ансамблю – двоповерховий палац з двома боковими флігелями, які з'єднувалися з палацом дугоподібними галереями. Парадний коридор між ними (120х80 м) з великим газоном по центру, відкривається на південь в бік містечка. Палац з'єднувався з костьолом, збудованим у центрі Тульчина, прямою алеєю. Дах палацу був покритий мідними пластинами, які перед великими святами начищали так, що він блищав за кілька верств. У другій половині XIX ст. мідний дах замінили залізним.

За своєю внутрішньою розкішшю він нагадував королівські хороми. Дерев'яні позолочені і оббиті заморськими шовками меблі чудово поєднувалися з картинами всесвітньо відомих митців – Рафаеля, Рубенса, Ван Дейка тощо. Одна тільки картина Рафаеля «Мадонна з Ісусом і Іоаном Хрестителем» коштувала графові 10 тисяч золотих дукатів[3]. Кімнати, а їх було близько 50, прикрашали фарфор, мозаїка, дзеркала на всю стіну. Після 1863 р. картини зникли. Є припущення, що нащадки Потоцьких вивезли їх у Польщу перед тим, як продати Тульчинський маєток Строгановим[4].

Довершував палацовий ансамбль великий парк. Безліч скульптур, штучні ставки були його окрасою. На великому острові, зв'язаному з суходолом дерев'яним місточком, з парком Потоцькі ховали своїх улюблених собак, встановлюючи надгробки з білого італійського мармуру[5].

У краєзнавчому музеї ще й досі зберігається одна з таких плит[6]. П'єр Ленро, фундатор парку, в 1703 р. назвав його «Лароше», в наш час цю назву трансформовано в «Хороше».

---

[1] ДАВО. – Ф. 2700. – Оп. 6. – Спр. 207 п. – Арк. 10.

[2] Котов В. Н., Литвин О. К., Казьмирчук Г. Д. Рух декабристів. – К., 1982. – С. 115.

[3] Малаков Д. В. По Брацлавщине (От Винницы до Тульчина). – М., 1982. – С. 145.

[4] Гольдман В. К. Памятники старины в Подолии. – Каменец-Подольский. – 1901. – С. 312-313.

[5] Ф-кій. Містечко Тульчин // Киевлянин. – 1989. – 26 ноября. – С. 3.

[6] Тульчинський краєзнавчий музей: Путівник. – Одеса, 1969. – С. 9.

У 1780 р. на місце дерев'яної, збудованої ще у XVII ст. Адамом Калиновським церкви, Станіслав Потоцький збудував Домініканський монастир. Композиційним центром монастиря став масивний хрестокупольний костьол. Його увінчував круглий барабан. До костьолу з обох боків примикали двоповерхові корпуси келії, прикрашені міжповерховим поясом. Ці прикраси чудово поєднувалися з пілястрами коринфського ордеру. Сучасники порівнювали його з храмом св. Петра у Римі. В одній із келій цього монастиря біля трьох тижнів був ув'язнений П. І. Пестель. На жаль, тепер неможливо точно вказати цей «мокрий кам'яний мішок», оскільки приміщення не раз перебудовувалося. Монастир зберігся до нашого часу, правда, в дещо зміненому вигляді.

Місцем частих зустрічей декабристів у Тульчині був штаб 2-ої армії. Будинок, в якому він містився, побудований у середині XVIII ст. Архітектор невідомий[1]. У наш час змінено його первісний вигляд. Колони знищені, добудовано другий поверх. В ті далекі часи тут вирувало військове життя. Багато хто з декабристів в службових справах заходив до старшого ад'ютанта начальника 2-ої армії М. В. Басаргіна. Особливо пам'ятні грудневі дні 1825 р. Повернувшись пізно ввечері до Тульчина, М. В. Басаргін дізнався від Вольфа про донос Майбороди, приїзд генерала О. І. Чернишова (в майбутньому члена Слідчого комітету) із Таганрога, про арешт П. І. Пестеля, О. П. Юшневського та ін. «Наступного дня, рано-вранці, – згадує він, – я прийшов до Кисельова. Дорогою зустрів князя Урусова, його ад'ютанта. Після перших привітань він повідомив мені, що ім'я моє теж є у списку членів товариства, поданому при доносі Майбороди»[2].

Надходили страшні вісті з Петербурга. На декабристів чекала нещадна розправа. І він це добре розумів. Сама доля надала Басаргіну право вибору, суд, або воля, якщо втече за кордон: «... прийшовши на службу в Головний штаб і сідаючи за свій стіл, я відчинив ящик, щоб переглянути папери, які були там. Між ними, зовсім несподівано, я знайшов паспорт для виїзду за кордон, яким я міг скористатися без будь-якого сумніву в успіху ...»[3]. Тульчин знаходився лише за 250 верст від кордону. І за одну добу, відпросившись у начальства, М. В. Басаргін зміг би, використавши знайдений паспорт, виїхати за кордон. Проте його зупинила, думка, що в такий скрутний час залишити Батьківщину і зрадити товаришів не

[1] ДАВО. – Ф. 4971. – Ол. 1. – Спр. 43. – Арк. 16.
[2] Басаргин Н. В. Записки. – С. 35.
[3] Там само. – С. 36-37.

гідно. Він відмовився «від першого помислу і, щоб позбавитися назавжди спокус, я одразу ж порвав і спалив паспорт»[1].

Спогади про своє перебування у штабі 2-ої армії залишив і С. Г. Волконський. Тут він зустрівся наприкінці грудня 1825 р. Із заарештованим П. І. Пестелем, їх коротка розмова свідчить про те, що члени таємних організацій робили спробу виробити єдину тактику під час майбутнього слідства. «Дивись, – казав П. І. Пестель С. Г. Волконському, – ні в чому не зізнавайся. Я, хоч і жили тягтимуть катуючи, ні в чому не зізнаюсь»[2].

У Тульчині проживали сподвижники П. І. Пестеля. Серед них, по праву, перше місце належить О. П. Юшневському одному з директорів Південного таємного товариства. У місті О. П. Юшневський мав власний дім, який не зберігся. У краєзнавчому музеї експонується фотографія, зроблена ще у повоєнні роки. Будівля невелика, схожа на хату заможного подільського селянина, з невеличким ґанком. Будинок О. П. Юшневського, як і дім П. І. Пестеля, стає місцем, де особливо часто збиралася передова тульчинська молодь. Про це згадує декабрист М. В. Басаргін: «Генерал-інтендадт Юшневський у якого ми всі дуже часто збиралися, був людиною з чудовою освітою і надзвичайно обізнаною»[3].

О. П. Юшневський – вихідець із дворян Подільської губернії. Його батько володів селом Хустовим Ольгопільського повіту та селом Тишівкою Київської губернії. Народився Олексій Петрович 23 березня 1786 р. в м. Могилеві-Подільському. П’ятнадцятирічним юнаком був прийнятий на службу в канцелярію Подільського цивільного губернатора І. П. Тензена, де йому доручили «займатися перекладами», оскільки добре знав малоросійське наріччя, російську, німецьку, французьку та польську мови. Навчався у Московському університеті. З 18 років працював у Колегії Закордонних справ. Глибокі знання, широка ерудиція та бездоганне виховання сприяли зростанню його авторитету. Російсько-турецька війна, що розпочалася у 1806 р., призвела до змін у службовій діяльності Юшневського. Його призначили на посаду штатного перекладача[4], а після закінчення Вітчизняної війни 1812 р. він став секретарем крайового начальника Бесарабії. У другій половині 1819 р. Юшневського переводять до

---

[1] Там само. – С. 37.

[2] Волконский С. Г. Записки. – СП(б)., 1902. – С. 348.

[3] Воспоминания Н. В. Басаргина // Мемуары декабристов: Южное общество. – С. 16.

[4] ВД. – Т. VIII. – С. 429.

Тульчина, у штаб 2-ої армії на дипломатичну роботу, згодом став генерал-інтендантом 2-ої армії.

О. П. Юшневський був людиною передових переконань, негативно ставився до кріпосництва. Одразу ж по приїзді до Тульчина О. П. Юшневський стає членом Союзу благоденства. Про це П. І. Пестель свідчить так «... світський підполковник Комаров, лікар Вольф, полковник, а нині генерал-майор Кальм, полковник, а нині обер-прокурор у Сенаті Краснокутський, а ще Юшневський ... Я цих членів називаю першопочатковими, бо вони прийняті були протягом 1819 року»[1].

О. П. Юшневський – один з найактивніших членів Тульчинської управи. Він цілком поділяючи погляди П. І. Пестеля, розгорнув діяльність із залучення нових членів, встановлення зв'язків з іншими управами Союзу благоденства. Влітку 1820 р. до таємного товариства було прийнято М. Ф. Орлова, який зупинився в Тульчині проїздом до Кишинева, де на нього «напали» М. А. Фонвізін, П. І. Пестель, О. П. Юшневський і почали його умовляти вступити до товариства. В тому ж році до Тульчина приїжджає й І. Д. Якушкін, організатор майбутнього з'їзду у Москві. «Приїхавши до Тульчина, – пише Якушкін, – ... я побував у Постеля і Юшневського, останнього Фонвізін вихваляв як людину величезного розуму»[2].

У перший період внутрішнє життя Південного товариства вирувало. Тривала глибока й копітка, робота над програмою і теоретичними розробками питань тактики. О. П. Юшневський допомагав П. І. Пестелеві у написанні «Руської правди», про що він зізнався на слідстві: «А подекуди «підправляв стать»[3]. Про це згадує у своїх записах і М. І. Лорер: «Він багато сприяв своїми порадами Пестелеві у складанні «Русской правды»[4].

На другому засіданні Південне товариство вже цілком організаційно сформувалося, П. І. Пестеля обрано головою. О. П. Юшневського – охоронцем товариства. Обидва й утворили Директорію Південного товариства, третім членом якою було затверджено М. М. Муравйова. Для обговорення положень майбутньої конституції та всіх принципових теоретичних питань, а також для розв'язання поточних справ товариства було вирішено періодично скликати з'їзди його керівних членів. О. П. Юшневський брав участь у першому, другому й третьому з'їздах, які відбувалися в Києві під час

---

[1] Там само. – Т. VIII. – С. 108.
[2] Записки... – С. 35.
[3] Лорер П. И. Записки декабриста. – М., 1930. – С. 76.
[4] Нечкіна М. В. Декабристы. – М., 1975. – С. 16.

контрактових ярмарків у січні 1822–1824 рр. На Другому з'їзді виникли запальні суперечки з приводу питання про царевбивство. Щодо нього О. П. Юшневський був послідовним прихильником П. І. Пестеля, вважаючи необхідним «зведення» не тільки царствуючого імператора, а й усієї сім'ї. Сергій Муравйов-Апостол свідчив: «Думки членів були; Пестеля, Юшневського, В. Давидова, князя Волконського: винищити всіх»[1].

На третьому з'їзді головував О. П. Юшневський. На ньому про успішні переговори південців з Польським патріотичним товариством звітував М. П. Бестужев-Рюмін. «Юшневський в те його перебування в Києві..., обійнявши Бестужева-Рюміна, дякував йому від імені Директорії за ревність у зносинах з поляками ...»[2] О. П. Юшневський разом з П. І. Пестелем виступив проти проекту С. І. Муравйова-Апостола і М. П. Бестужева-Рюміна, які пропонували почати збройний виступ навесні 1825 р. під час огляду військ 3-го корпусу під Білою Церквою. Ось, що говорив з цього приводу П. І. Пестель: «Я, Юшневський, Давидов ... дуже тоді сперечалися з ним під час київських контрактів 1825 року і цілком його (проект – *Авт.*) тоді відхилили»[3].

В останній період діяльності Південного товариства з'явилися деякі розбіжності у поглядах О. П. Юшневського і П. І. Пестеля. Юшневський став дуже обережним, а інколи й інертним. Пестель вважав необхідним замінити О. П. Юшневського на посаді директора кимось іншим.

На початку грудня 1825 р., коли стало відомо, що товариство викрито, декабристи на чолі з О. П. Юшневським хотіли знищити «Русскую правду» як документ величезної звинувачувальної сили. Це було не що інше, як відмова від рішучих дій, невіра в можливість успіху повстання. Він посилає в Кирнасівку, де зберігалася «Русская правда», спочатку І. Б. Аврамова, а згодом Ф. Б. Вольфа. Але наказ Юшневського не було виконано. Не виконали його, як не дивно, молодші офіцери, які проживали у Кирнасівці: брати М. С. і П. С. Бобрищеви-Пушкіни, М. Ф. Заїкін. Кирнасівка пам'ятає багатьох декабристів Поблизу відбувалися огляди частин Другої армії. Один із таких оглядів описує М. В. Басаргін: «Вся головна квартира чекала на моє прибуття, і всі одразу ж зібралися в Кирнасівці. Туди ми прибули близько шостої години, а о восьмій приїхав государ ... Як тепер

[1] ВД. – Т. IV. – С. 278.
[2] Там само. – Т. Х. – С. 92.
[3] Нечкина М. В. Движение декабристов. – Т. І. – С. 113.

пам'ятаю ту хвилину, коли государ вийшов до генералів і штабних офіцерів, які зібралися у вітальні поміщицькому будинку»[1].

Наприкінці 1825 р. «Русская правда» подорожує з Лінець до Немирова. М. О. Крюков, – зв'язковий між П. І. Пестелем, який перебував у Лінцях, і Тульчинською управою Південного товариства, вивіз програмний документ південців з Лінець. Коли стало відомо про доноси, П. І. Пестель не хотів в небезпечній обстановці залишати «Русскую правду» в себе. Зашивши рукопис в полотно і «перев'язавши пакет шнурком хрест-навхрест»[2], він у присутності М. І. Лорера передав «Русскую правду» М. О. Крюкову. За дорученням Пестеля Крюков залишив цей пакунок у Немирові у майора 32-го Єгерського полку Мартинова, а через деякий час його забрав М. Заїкін і привіз до Тульчина, а потім його було переправлено до Кирнасівки[3]. Про долю «Русской правды» в Кирнасівці ми дізнаємося із свідчень братів М. С. і П. С. Бобрищевих-Пушкіних та М. Ф. Заїкіна. Микола Заїкін квартирував у Кирнасівці разом з П. С. Бобрінцевим-Пушкіним, «Приїхавши в с. Кирнасівку ... я з Пушкіним-2 .., рукопис зашили в клейонку, а закопати вирішили увечері. Увечері прийшов до нас Бобрищев-Пушкін і вночі, коли всі спали глибоким сном, ми троє, я і брати Пушкіни, закопали в долівку у квартирі моїй і Бобрищева-Пушкіна-2, – пише у своїх показниках М. Ф. Заїкін. Оскільки з М. Заїкіним був ще його брат Федір, то порадившись із своїми однодумцями, Микола проінформував брата про те, що він зберігає дані «йому знайомою людиною папери».

Незабаром про це довідалося багато членів товариства, які жили в Тульчині: штаб-лікар Ф. Б. Вольф, О. П. Барятинський, свитські поручики О. І. Черкасов, М. О. Крюков і І. Б. Аврамов. Після арешту П. І. Пестеля (13 грудня 1825 р.), «коли вже товариство було викрито і всі перебували у замішанні»[4] – у Кирнасівку верхи прискакав поручик Аврамов, щоб передати Бобрищеву-Пушкіну-2-му від Юшневського: «Я приїхав сказати, що рукописи Пестелеві треба неодмінно спалити». На це М. С. Бобрищев-Пушкін відповів: «Даруйте. Як можна палити такі

---

[1] Басаргин Н. В. Записки... – С. 29.

[2] ВД. – Т. XII. – С. 418.

[3] Більш детально про це див.: Казьмирчук Г. Д. Декабристы на Винничине: В помощь лектору. – Винница, 1986. – С. 18–24; Лыхогляд Н. Ф. Декабристы на Винничине // Декабристские чтения: Материалы Межвузовской научно-практической конференции. – К., 1989. – Вып. II. – С. 74–75.

[4] ВД. – Т. XII. – С. 125.

рукописи. Умов, щоб не палили»[1]. І. Б. Аврамов погодився і відповів, що і він так вважає. Вони домовилися, що Аврамов розпустить чутку, що папери спалено. Що він і зробив у Тульчині. Але йому повірили не всі. У декого ця звістка викликала сумнів. До Кирнасівки приїжджав Ф. Б. Вольф, він прохав О. І. Черкасова «якнайшвидше спалити рукописи Пестеля». Уже будучи арештованим, М. О. Крюков «дав знати із-під арешту, щоб папери ... спалити»[2].

З кожним днем нависала загроза арешту свитських офіцерів, які проживали в Кирнасівці. Після деяких вагань, спалити чи закопати «Русскую правду», брати Бобрищеви-Пушкіни вирішили закопати її. Уночі «Русская правда» була закопала за селом Кирнасівкою. Це сталося у Другій половині грудня 1825 р.

24 грудня М. С. Бобрищев-Пушкін запросив Федора Заїкіна прогулятися за село. Проїжджаючи біля місця, де було сховано папери П. І. Пестеля, він вказав на це місце кажучи: «Може ми загинемо, то ви знайте, де вони сховані»[3].

Вдячні нащадки відзначили це місце пам’ятним знаком. У травні 1973 р. районне товариство охорони пам’ятників історії і культури встановило дві гранітні плити. На одній із них викарбували слова: «На цьому місці члени Південного товариства декабристів у 1825 р. зберігали проект Конституції Росії» – «Русскую правду». Автор пам’ятного знаку О. М. Мельник, колишній районний архітектор.

Це не єдиний свідок декабристської слави у Кирнасівці. Збереглася лісова сторожка, побудована у другій половині XVIII ст. Належала вона поміщикові Сабановському. Тут збиралися декабристи для обговорення найголовніших питань декабристського руху.

Рішенням виконкому Кирнасівської селищної Ради народних депутатів від 20 жовтня 1070 р. у лісовій сторожці відкритий краєзнавчий музей. Довгий час директором, на громадських засадах, був Е. М. Цимбалюк, завуч місцевої школи. У тому ж році тут встановленої меморіальну дошку «Тут збиралися члени Південного товариства декабристів у 1823–1825 рр.». Кирнасівській середній школі постановою Ради Міністрів СРСР від 24 лютого 1983 р. присвоєно ім’я П. І. Пестеля. Роком раніше у школі був відкритий музей П. І. Пестеля. Поряд з фотокопіями документів, портретами П. І. Пестеля почесне місце займають праці, присвячені керівникові Південного товариства. Серед них почесне місце належить дослідженню відомого декабристознавця М. В. Нечкіної «Декабристи» з дарчим написом.

---

[1] Там само. – С. 398.
[2] Там само. – С. 355-356.
[3] Там само. – С. 398.

У Кирнасівці в парку біля цукрового заводу лежить глиба сірого граніту – камінь П. І. Пестеля, її розміри: довжина 1 м 10 см, ширина – 50 см. Члени Південного товариства декабристів збиралися тут під пас полювання або прогулянки. П. І. Пестель любив відпочивати на цьому камені.

Заслуговує на увагу широко відомий будинок Краєзнавчого музею. Тут у ту далеку епоху було дворянське зібрання. В ньому в перервах між танцями молоді революціонери могли обмінятися враженнями про службу, думками, що полонили їх.

У багатьох перелічених населених пунктах до нашого часу не збереглося матеріальних пам'ятників декабристської доби. Така доля, наприклад, будинку П. І. Пестеля в Іллінцях. Він був зруйнований фашистами у роки Великої Вітчизняної війни. Не збереглися пам'ятники і у Немирові, де проживали молоді офіцери – брати М. С. і П. С. Бобрищеви-Пушкіни. І. Б. Аврамов та ін. 6 січня 1826 р. із м. Немирова до Брацлава приїжджає полковник Пермського полку П. М. Леман. Його до Південного товариства прийняв П. І. Пестель, який попередив, що за спробу донести царю «яд або кинджал скрізь найдуть тебе, цим він скував язик мій, затуманив розум – совість мучила мене, я страждав, але був слабкий – мовчав»[1]. У цей час ведеться слідство і він відсилає листа, до великого князя Костянтина Павловича, в якому, зокрема, пише вище наведені рядки. Лист був відправлений із поштової експедиції, що знаходилася у Брацлаві.

У селі Нова Кропивна бував С. Г. Волконський. У своїх «Записах» він писав: «на станції Кропивній дізнався, що Чернишов і Кисельов у Лінцях ... я, виїхав із Кропивної» порвав листа до П. І. Пестеля, в якому йшлося про справи Південного товариства. Нова Кропивна* була досить великою поштовою станцією, через яку неодноразово проїжджали П. І. Пестель. О. П. Юшневський та інші декабристи. Від неї йшов шлях на Жорнище – Липовці – Самгородок – Махнівку (Комсомольське). У Махнівці наприклад, бували О. І. Черкасов, М. Л. Загорецький, О. М. Крюков, П. І. Пестель, М.І. Лорер та інші.

Можна з переконанням стверджувати, що декабристи бували також у м. Вінниці. Мова йде про те, що біля міста у 1825 р. проходили маневри частин І-ої армії. У них брав участь і В'ятський піхотний полк, офіцери якого квартирували у Вінниці. Згодом декабрист М. О. Загорецький свідчив у Слідчій комісії: «Під час маневрів 1825 року при м. Вінниці був я посланий князем Сибірським до

---

[1] ЦДАВОВУ. – Ф. 48. – Оп. І. 1826. – Спр. 89. – Арк. 29–29 зв., 32.

* Так на карті.

полковника Пестеля для складання диспозиції ..., крім того, був у полковника Пестеля у Лінцях – завозив план м. Вінниці»[1].

Ось далеко не повний перелік нововиявлених населених пунктів Вінниччини, в яких бували у справах служби декабристи.

Про П. І. Пестеля нагадує й назва хутора. Тут раніше часто бували декабристи, в тому числі й керівник південців, який тут не тільки полював, а й обдумував програмний документ товариства.

Безперечно, слід кілька слів сказати про с. Клебань. У першій половині XIX ст. його називали містом. Тут розташовувався учбовий батальйон. У селі побувало багато декабристів, зокрема, командири полків, або ті, хто займався комплектуванням військових підрозділів. Про с. Клебань говорить у своїх «Записках» М.В. Басаргін, згадує про нього О. І. Черкасов, який зустрічався тут з декабристами І. Ф. Фохтом, М. С. Бобрищевим-Пушкіним. Про Клебань пише у своїх записках видатний діяч Південного товариства С. Г. Волконський. Під час зустрічі із заарештованим П. І. Пестелем у Тульчині. Пестель просив його знищити «Русскую правду»: «одна вона може нас погубити». Далі С. Г. Волконський відзначає: «але на нещастя, «Русскую правду» не знищили, а закопали на одному городі в селі Клебани», та факти свідчать, що «Русскую правду» закопали під Кирнасівкою.

***

Декабристський рух зазнав поразки. 13 грудня 1825 р. заарештували при в'їзді до Тульчина П. І. Пестеля. Інших членів Тульчинської управи взяли під варту пізніше. Так закінчилася діяльність дворянських революціонерів на Тульчинщині. В різні строки декабристи доставляються до Петербурга. Микола І та його прісні святкують перемогу. В Маніфесті від 17 липня 1827 р. писалося: «Справа, яку ми завжди вважали справою Росії, закінчена; злочинці зазнати гідної їм кари ...»[2].

Слідчу комісію, створили одразу ж, після розгрому повстання 14 грудня 1825 р. Заарештованих за особистими записками імператора, саджали до Петропавлівської фортеці. З січня П. І. Пестеля доставили туди: «Пестеля помістили в Алексєєвський ревелін, вивівши для того Каховського або другого кого із менш важливих»[3]. 15 січня 1826 р. до коменданта Башуцького привезли О. П. Барятинського, а потім відправили його до Петропавлівської

[1] ВД. – Т. XIII. – С. 35.
[2] Маніфест Миколи І // Санкт-Петербургские Сенатские ведомости. – 1826. – 17 июля. – С. 832.
[3] ВД. – Т. VIII. – С. 375.

фортеці у супроводі записки: «Барятинського посадити на свій розсуд»[1].

Після розіграного судового фарсу із 579 «причетних до справи» 121 були заслані в Сибір, Високоосвічені передові люди Росії стали називатися тепер «політичними злочинцями», позбавленими особистих громадських прав[2]. Декабристський рух зазнав поразки, оскільки протестувала, як зазначив В. І. Ленін, «мізерна меншість дворян, безсилих без підтримки народу. Але кращі люди з дворян допомогли розбудити народ»[3].

Значення ідей декабристів для подальшого розвитку суспільно-політичної думки в Росії величезне. Микола І поклявся не допустити більше проникнення на Україну революційних ідей. Намагався, але... «Декабристи розбудили Герцена, Герцен розгорнув революційну агітацію», – писав В. І. Ленін у роботі «Пам'яті Герцена»[4].

У російському суспільстві не тільки думали про долю декабристів, але й висловлювали своє співчуття, ганьбили сатрапів Миколи І. Таємний агент Станкевич свідчив: «Нижні чини й офіцери недостатньо жаліють Пестеля, ... говорять, що їм добре з ним було, та й чогось кращого чекали»[5]. Є й інші свідчення такого ж змісту. Так «В'ятського полку 1-ї гренадерської роти капітан Горлов говорив про нового командира В'ятського полку: «Він хоче вивести з нас дух Пестеля, але раніше з нього душа вийде, ніж з нас дух Пестеля»[6].

Боролися проти самодержавства і самі декабристи: їхні записки, листи, публіцистичні твори свідчили, що сибірський період, це продовження двобою, але іншими доступними засланим декабристам, методами. їхні прізвища, безіменні твори, діяльність дружин – усе це збуджувало громадську думку, вимагало активних дій. Ідей декабристів були підхоплені іншими поколіннями борців.

Залишені пам'ятники матеріальної культури привертають увагу до «осіб без страху»[7]. Час відсуває все далі й далі події декабристського руху. Та він назавжди залишається у пам'яті й серці людей, постійно нагадують про них пам'ятники, меморіальні дошки,

---

[1] Там само. – С. 274.
[2] ГАРФ. – Ф. 1286. – Оп. 7. 1839. – Спр. II. – Арк. 4 зв.
[3] Ленін В. І. Роль станів і класів у визвольному русі // Повне зібр. тв. – Т. 23. – С. 382–383.
[4] Красный архив. – 1926. – Т. 3. – С. 192.
[5] Там само.
[6] Мемуары декабристов: Северное общество. – М., 1981. – С. 72.
[7] Там само. – С. 272.

вже опубліковані, а також ті що ще будуть надруковані документальні матеріали про дворянських революціонерів.

Пам’ять вимагає увіковічення діяльності перших революціонерів Росії, які із зброєю в руках виступили проти повалення самодержавного ладу, за скасування кріпосництва.

Пам'ятники і пам'ятні місця декабристів на Вінниччині*

Серед численної літератури про діяльність перших революціонерів Росії – декабристів, на жаль, ще мало праць краєзнавчого характеру. Тільки в 70-х роках стали з'являтися статті, які висвітлюють пам'ятні місця декабристів у Кам'янці і Києві (брошура М. М. Карого і статті В. О. Сидоренка та М. П. Савичева). Пам'ятники і пам'ятні місця декабристів на Вінниччині ще не набули належного вивчення у радянській історичній літературі.

На території сучасної Вінницької області в 20-х роках XIX ст. квартирували частини 2-ої армії, штаб якої розміщувався у містечку Тульчині. Військові частини розміщувалися по селах і містах Поділля: в Тульчині, Лінцях (Іллінцях), Немирові, Кирнасівці, Балабанівці, Даньківці, Жорнищах, Дашеві. Проїздом майбутні декабристи були у Липовцях, Гайсині, Летичеві. У містечку Могилів-Подільському народився відомий декабрист-історик О. О. Корнілович.

У багатьох перелічених населених пунктах до нашого часу не збереглося матеріальні пам'ятники декабристської доби. Така доля, наприклад, будинку П. І. Пестеля в Іллінцях. Він був зруйнований фашистами у роки Великої Вітчизняної війни.

Багато пам'ятників пам'ятних місць збереглося у Тульчинському районі. У Тульчині декабристи часто зустрічалися у будинку П. І. Пестеля. Будинок, побудований невідомим архітектором у XVIII ст. у стилі російського садибного класицизму з колонами та мезоніном. був дуже красивий. Під час ремонту колони були знищені, і будинок втратив свою первісну красу. В цьому будинку в березні 1821 р. соратники П. І. Пестеля відхилили рішення Московського з'їзду про самоліквідацію Союзу благоденства і утворили Південне товариство. Тут було створено «Русскую правду». У 1926 р. на будинку встановлена меморіальна дошка. на якій написано: «У цьому будинку в 1818–1825 роках жив керівник Південного товариства Павло Іванович Пестель». У 1975 р. тут відкрили музей декабристів.

Ще одне приміщення м. Тульчина пов'язане з долею П. І. Пестеля. Це домініканський монастир. Побудований графом Потоцьким за проектом англійських архітекторів. він нагадував храм св. Петра у Римі. Сюди 13 грудня 1825 р. після арешту ув'язнили

---

* Вперше опубліковано: Матеріали до Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР. – Вип. 1. – К., 1984. – С. 65–67.

П. І. Пестеля. Тепер монастир перебудовано. У ньому зараз розміщуються культурні та громадські організації міста.

В селі Кирнасівці зберігалася лісова сторожка, де часто збиралися декабристи на таємні розмови. В стіні сторожки вмонтовано дошку з словами: «Тут збиралися члени Південного товариства в 1823–1825 рр.» Тепер тут музейна кімната декабристів.

За Кирнасівкою у 1825 р. під час арештів декабристів брати М. С. і П. С. Бобрищеви-Пушкіни, та М. Ф. Заїкін закопали «Русскую правду», розпустивши чутки про її знищення. Слідчий комітет зумів зібрати відомості про те, що програмний документ Південного товариства зберігся. «Русскую правду» викопали і відправили до Петербурга. На місці її зберігання встановлено пам'ятний знак з написом: «На цьому місці члени Південного товариства декабристів у 1825 році зберігали проект конституції Росії – "Русская правда"».

Трудящі Вінниччини свято шанують пам'ять про декабристів. Їхніми іменами названі вулиці міст і сіл. Їм'ям Пестеля назвали хутір біля Тульчина.

Маловідомі пам'ятні місця декабристів на Вінниччині*

В історії Вінниччини першої чверті XIX ст. рух декабристів посідає визначне місце. Виявлено понад 20 населених пунктів області, в яких жили або бували проїздом декабристи. Деякі з них маловідомі. Як правило, у науковій та популярній літературі йдеться про Тульчин, Кирнасівку, Немирів, Іллінці. Дальший пошук дозволяє говорити і про інші населені пункти Вінниччини, пов'язані з діяльністю декабристів.

У формулярному списку декабриста І. Б. Аврамова сказано, що він у 1819 р. був відряджений для знімання Подільської губернії. У 1824 р. описувати Київську губернію. Побував у селах Купченцях, Яструбенцях тепер Іллінецького району та інших місцях. Склав плани села Животівки та м. Животова.

6 січня 1826 р. з Немирова до Брацлава приїхав полковник Пермського полку декабрист П. М. Леман. У селі Новій Кропивній бував декабрист С. Г. Волконський. Нова Кропивна була тоді досить великою поштовою станцією, через яку неодноразово проїжджали П. І. Пестель, О. П. Юшневський та інші декабристи. У Махнівці бували О. І. Черкасов, М. О. Загорецький, О. М. Крюков та П. і. Пестель.

Можна з переконаністю стверджувати, що декабристи бували також у Вінниці. Біля міста у 1825 р. проводилися маневри частин І-ї російської армії. В них брав участь і В'ятський піхотний полк, офіцери якого квартирували у Вінниці.

---

* Вперше опубліковано: Тези доповідей четвертої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. 4 вересня 1988 р. – Вінниця, 1988. – С. 72.

Пам'ятники і пам'ятні місця декабристів на Вінниччині в радянській історіографії*

Радянському декабристознавству 70 років. За цей час досягнуто значних успіхів у вивчені руху декабристів на Україні. Популярністю користується краєзнавчий аспект цієї проблеми. Всі, хто писав про декабристів, торкалися їх місцеперебування на Вінниччині. Роботу з даного питання можна умовно поділити на чотири групи.

До першої належать архівні матеріали, що опубліковані у виданні документів «Восстание декабристов». У VI, VII, XI, XII, XIII, XIV, XVII томах мовиться про міста і села Вінниччини, де у свій час перебували декабристи. Це – Тульчин, Іллінці, Жорнище, Балабанівка, Комсомольське, Вінниця та ін. Про своє життя в цих населених пунктах згадують у своїх записках і спогадах М. В. Басаргін, М. І. Лорер, М. І. Муравйов, І. Д. Якушкін та ін.

Другу групу складають наукові дослідження. До них належать «Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область» (К.,1972) і «Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР» (К., 1985, т. 2), в яких розповідається про пам'ятники й пам'ятні місця декабристів у Тульчині та Кирнасівці.

Найбільшу цікавість викликає спеціальна література, що належить до третьої групи. Це статті І. Жалвакової, Л. Кожушко й М. Савичева, в яких описані пам'ятні місця декабристів у Тульчині. У 60-ті–80-ті роки побачили світ путівники по містах і музеях Вінниччини. Серед них відзначимо путівник Т. Підласка «Тульчин» (Одеса, 1976, 1980), О. Копайгородської й М. Недобій «Тульчинський краєзнавчий музей» (Одеса, 1969), де згадується будинок офіцерського зібрання та Палац Потоцьких у Тульчині, в яких бували декабристи. Про ці пам'ятні місця декабристів пише також у своїй книжці Д. В. Малаков «По Брацлавщине» (М., 1982). Він особливо багато уваги приділив характеристиці архітектурних особливостей і внутрішньому вигляду того часу. Автор цих рядків опублікував брошуру «Декабристи на Вінниччині» (Вінниця, 1986), в якій зібрав відомості про більшість населених пунктів краю, де проживали декабристи, висвітлив їхню діяльність.

До четвертої групи належать популярні дослідження, видрукувані на сторінках республіканської, обласної та районної преси. Знайомлячи читачів з відкриттям нових пам'яток, автори досить докладно розповідають про діяльність декабристів на Вінниччині. Ці

---

* Вперше опубліковано: Тези доповідей п'ятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1987. – С. 90–91.

матеріали широко використовуються у навчально-виховній роботі та лекційній пропаганді серед населення.

Отже, досягнуто певних успіхів у вивченні пам’ятників і пам’ятних місць декабристів на Вінниччині.

Провісники свободи на Тульчинщині*

1. Пам'ятники і пам'ятні місця декабристів на Тульчинщині

Тульчин – боєць! Тульчин – герой! Тульчин – борець! Скільки чудових і справедливих епітетів можна використати, висвітлюючи героїчне минуле Тульчина та його околиць. Ці теплі слова про місто на Поділлі ще далеко не повністю розкривають його історичне минуле. Відомо, що вперше місто згадується як фортеця від нападу татарських і турецьких орд ще в XVI ст. під назвою Нестервар. За легендою, першими поселенцями тут були Нестор і Варвара і від їхніх імен і пішла назва поселення. Сучасна назва міста Тульчин закріпилася з XIX ст. Походження цієї назви дослідники трактують по-різному. Ю. Кругляк вважає, що вона виникла від слова «Тулитися» або від прізвища «Тулець»[1]. В. А. Никонов припускає зв'язок назви з тюркським словом «тьолкьо» (лисиця)[2], Т. В. Підласко, що воно походить з тюркської або фінської мов[3]. Варто було б дослідити, чи не було тут неподалік ще за часів Київської Русі майстерні, де виготовлялися тули (сагайдаки)[4]. Таку саму назву у Галицькій землі засвідчує Словник староукраїнської мови XIV – XV ст., вважаючи слово «Тульчин» прикметником («… под Галичем чагрово…тул(и)ино дворище»[5].

З другої половини XVIII ст. містечко належало родині польських магнатів Потоцьких. У першій половині XIX ст. у містечку діяло дві з 55 мануфактур, що були в Подільській губернії[6]. На суконній мануфактурі, мануфактурі, яка також належала графові Станіславу Феліксу (Щенсному), в рік виробляли 800 половинок, тобто більше як 250 м сукна і байки середньої доброти і різних кольорів. Полотняна мануфактура випускала у рік 17635 штук «досить тонких полотняних скатерок і серветок»[7]. Швидше за все, ці мануфактури перестали діяти

---

* Публікується вперше.

[1] Кругляк Ю. Ім'я вашого міста. – К., 1978. – С. 129–130.

[2] Никонов В. А. Краткий топонимический словарь. – М., 1966.

[3] Підласко Т. Тульчин: Путівник. – Одеса, 1976. – С. 4.

[4] Тлумачний словник української мови. – Т. Х. – С. 316.

[5] Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. – К., 1978. – С. 449.

[6] Центральний державний історичний архів СРСР в м. Ленінграді (Далі – ЦДІА СРСР). – Ф. 1281. – Оп. 11, 1804–1810. – Спр. 105. – Арк. 14 зв.–15.

[7] Экстер. Топографическое описание Подольской губернии // ІР НБУ. – Ф. 1. – Спр. 1657. – Арк. 14–15 зв.

діяти ще до 1819 р., оскільки не внесені В. Рудлецьким, землеміром Подільської губернії до свого «Опису Поділля»[1].

У Тульчині працювало багато поодиноких ремісників і невеликих майстерень, крамничок дрібної торгівлі. Майже в кожному містечку були гуральні, де вироблялася горілка та вина для «споживання в господарствах». На продаж вивозилося дуже мало. «Відро волоського вина коштувало 1 крб. 50 коп.»[2] Мануфактурні товари, як і сільськогосподарські продукти, вироби ремісників продавалися на місцевому ринку, певна їх частина скуповувалася купцями Київської та Волинської губерній. Тульчин був центром транзитної іноземної торгівлі. Сюди привозили товари з Туреччини та Австрії. У містечку знаходилася іноземна контора, яка була посередником у торгівлі між іноземними та місцевими купцями[3].

Тульчин першої половини XIX ст. – досить великий транспортний вузол. Тут знаходилася Поштова станція, яка утримувалася обивателями «по контракту». Станція мала 16 коней[4].

За 12 верст на південний схід від Тульчина розкинулося мальовниче селище Кирнасівка. Вперше воно згадується в архівних документах XVII ст. Тоді воно ще вважалося містечком і називалося Краснопіллям. У XIX ст. тут нараховувалося близько 600 дворів. У містечку діяли лавки, млини, корчма, гуральня. Як і в Тульчині, тут була поштова станція, яку обслуговували 16 коней.

Про побут та економічне становище Тульчина та Кирнасівки дають уявлення архівні матеріали Брацлавського повіту, до якого належали ці населення пункти. У повіті нараховувалось 176 поселень: 1-е місто, 6 містечок та більш як 160 селищ та сіл, де проживало 91302 жителі[5].

Землеробство – основне заняття мешканців повіту. За неповними даними, в середньому на кожного жителя чоловічої статі припадало більш як 6,5 десятин землі. У 1819 р. в повіті висівали 18742 четвертей жита, 6822 пшениці, 8072 ячменю, 10557 вівса, а збирали відповідно: – 71279, пшениці – 34966, ячменю – 21775, вівса – 31717 четвертей[6]. У повіті займалися випасом худоби, розведенням бджіл, рибальством. Бджолині вулики були як у господарствах селян, так і чиншової шляхти: від 10 до 500. Найбільша кількість вуликів

---

[1] Рудлецький В. Опис Поділля // ІР НБУ. – Ф. 1. – Спр. 17441. – Арк. 23.
[2] ЦДІА СРСР. – Ф. 1281. – Оп. 11. – Спр. 105. – Арк. 10 зв.
[3] Экстер. Топографическое описание… – Арк. 14.
[4] Там само. – Арк. 18-19 зв.
[5] Рудлецький В. Вказ. праця. – Арк. 7.
[6] Там само. – Арк. 16.

належала поміщикам, де кількість бджолиних сімей сягало понад 1000[1]. Бджільництво дає притулок «один раз на чотири роки». Мед і віск продавалися на місцевих ярмарках, і великими партіями до Одеси, а також до Австрії[2].

Більшість мешканців повіту становило кріпосне селянство. 77112 поміщицьких селян виконували всю сільськогосподарську роботу: орали, сіяли, косили, молотили хліб, збирали ягоди й гриби, а взимку жінки пряли й виготовляли домоткане полотно. Крім повинностей на користь поміщика, селяни виконували також роботи державного плану. «Будування шляхів, по яких не можна було проїхати, – писав декабрист І. Д. Якушкін, – було повсюдно спустошливим для селян; їх зганяли і іноді дуже здалеку на якийсь місяць»[3]. Про сваволю поміщиків не раз згадували під час слідства декабристи. «Несправедливість, – свідчив член Товариства Об'єднаних слов'ян П. І. Борисов, – насильство і гніт поміщиків, що зазнавали селяни, породжували в мене завжди відповідні почуття і зміцнювали в моєму умі ліберальні думки»[4].

Важка кріпацька праця, знущання поміщиків штовхало селян на боротьбу, втечу. Вбивства поміщиків та їх жорстоких слуг, підпали маєтків та сільськогосподарського збіжжя, повстання – ось далеко не повний перелік форм боротьби селян з поміщиками. У Державному архіві Вінницької області зберігається чимало документів, які свідчать про непокору селян владі. Олексій Асаула, Купріян Огородник та інші селяни с. Уланова відмовилися виконувати волю свого поміщика. Селянин Яковлєв підпалив будинок, багато селян втікало[5]. Поміщики часто звертаються до місцевих властей з проханням виділити військові команди для придушення селянських повстань, тим більше, що у багатьох селах та містечках Брацлавщини стояли військові підрозділи.

У Тульчині розміщувався штаб 2-ї армії, головнокомандувачем якої був граф П. Х. Вітгенштейн. Тут служило багато молодих офіцерів, більшість із них брали участь у Вітчизняній війні 1812 р., а також у

---

[1] Экстер.Вказ праця. – Арк. 14.

[2] ЦДІА СРСР. – Ф. 1281. – Оп. 11. – Спр. 105. – Арк. 12 зв.

[3] Записки, статьи, письма декабриста И. Д. Якушкина (Далі. – Записки). – М., 1951. – С. 22.

[4] Борисов П. И. Из показаний // Избранные социально-политические и философские произведения декабристов. (Далее. – Избранные..): В 3-х т. – Т. III. – М., 1951. – С. 62.

[5] Державний архів Вінницької області. (Далі. – ДАВО). – Ф. 222. – Оп. 1. 1808. – Спр. 155. – Арк. 1–16; Спр. 423. – Арк. 1–75 та ін.

закордонних походах 1813–1815 рр. «Ми були дітьми 1812 року»[1], – писав М. І. Муравйов-Апостол. Їх передові погляди формувалися під впливом знайомства з життям і філософською думкою Західної Європи, співставлення з російською кріпосною дійсністю, передових думок О. М. Радіщева, творів О. С. Пушкіна.

Передова офіцерська молодь об'єднується в таємні організації, члени яких приходять до розуміння необхідності скасування кріпосного права і знищення самодержавства. Уряд пильно стежить за розвитком передової думки в Росії і забороняє діяльність будь-яких організацій, зокрема й масонських лож, зобов'язав усіх офіцерів та чиновників дати підписку про неучасть у ложах.

Поки визрівали радикальні вимоги декабризму, минуло близько 10 років існування таємних організацій провісників свободи. За цей час одні учасники відійшли від політичної боротьби (І. Бурцов, М. Комаров), а на їхнє місце прийшло молоде покоління, якому судилося відіграти значну роль в історії Тульчина та навколишніх сіл. Час не залишив нам конкретних даних про пам'ятники і пам'ятні місця декабристів на Тульчищині (за винятком м. Тульчина, Кирнасівки і Клебані). Деякі матеріали про життя й діяльність дворянських революціонерів взято із слідчих справ, їхніх спогадів та листів. Вони дають підставу твердити, що декабристи бували в більшості навколишніх сіл та містечок. Наприклад, брати М. С. та П. С.Бобрищеви-Пушкіни, І. Б. Аврамов та інші випускники Московської школи колоновожатих займалися описом Подільської губернії в навколишніх селах квартирували військові підрозділи 2-ї армії. Часто відбувалися військові огляди 2-ї армії та військові маневри, що обумовлювало присутність тут декабристів.

Досі немає спеціальної розвідки, де б висвітлювалося питання про пам'ятники і пам'ятні місця декабристів на Тульчинщині. У фундаментальній праці академіка М. В. Нечкіної констатується, що Україна представлена багатьма декабристами. І далі перераховуються місця, де проживав той чи інший декабрист[2]. «Зберігся будинок, – пишуть автори у праці з історії міст і сіл Вінницької області, – у якому мешкав П. І. Пестель»[3]. «Зберігся будинок, – говориться в одному з

---

[1] Из воспоминаний Матвея Муравйова-Апостола // Декабристы рассказывают… – М., 1975. – С. 39.

[2] Нечкина М. В. Движение декабристов: В 2-х т. – Т. І. – М., 1955. – С. 83.

[3] Історія міст і сіл Української РСР: Вінницька область. – К., 1972. – С. 630.

довідників, – в якому спинявся Пестель»[1]. Заслуговують на увагу праці Т. В. Підласка, та вони опубліковані тільки у місцевій газеті, що обмежує ознайомлення з цим матеріалом широкий читацький загал. Про декабристів у Тульчині розповідають також путівники Т. В. Підласка, О. І. Копайгородської та М. І. Недобій[2].

Найбільше матеріальних пам'ятників декабристського часу збереглося, звичайно, у Тульчині, де органи місцевої влади приділяють багато уваги збереженню та реставрації цих унікальних споруд. Серед них на перше місце слід поставити будинок П. І. Пестеля – ідеолога декабризму, керівника Південного товариства. «Будинок збудований наприкінці XVIII ст. в стилі російського присадибного класицизму. Автор проекту невідомий[3]. Будинок кам'яний, з колонами, двоповерховий. Покрівля залізна…»[4], – говориться у паспорті історичного пам'ятника, який зберігається у Державному архіві Вінницької області. Правда, в документах, що зберігаються у товаристві охорони пам'яток м. Тульчина, подано інші дані, зокрема і про час спорудження будинку П. І. Пестеля: «Побудований на початку XIX ст.». Будинок для свого часу був великим 20,5 м у довжину, 18,2 м у ширину. Розмір мезоніну – 9х7 м. Фасад прикрашали колони невеликого портика, які під час перебудови було знищено. В будинку 12 кімнат. В 1952 р. на ньому встановлена меморіальна дошка, на якій викарбовано текст: «У цьому будинку з 1818 по 1825 рр. жив Павло Іванович Пестель». Стіни цього будинку були свідками палких дискусій. Тут зустрічалися видатні діячі декабристського руху. У березні 1821 р. відбулося засідання членів Тульчинської управи Союзу благоденства, які не погодилися з рішенням Московського з'їзду про саморозпуск союзу. На жаль, у 90-х роках XX ст. будинок був розібраний, а на його місці розпочали будувати нове приміщення. Вивели стіни, і так ця «примара» й бовваніє зараз у м. Тульчині, лякаючи перехожих і є, одночасно, складом будівельних матеріалів для місцевого населення. Коштів, щоб добудувати цей будинок ні у місцевої, тим паче у Вінницької влади немає, або їх не бажають віднайти.

---

[1] Пам'ятні місця Вінниччини. – 2-е доп. вид. – Одеса, 1968. – С. 89.

[2] Копайгородська О. І., Недобій М. Ф. Тульчинський краєзнавчий музей: Путівник. – Одеса, 1969; Підласко Т. Тульчин: Путівник. – Одеса, 1976; Його ж. Немеркнучий слід // Зоря комунізму. – 1980. – 23, 25, 30 вересня, 1, 4, 7, 11, 14 жовтня.

[3] ДАВО, Ф.Р. – 4971. – Оп. І. – Спр. 43. – Арк. 1.

[4] Там само. – Арк. І зв.

Із доповіді Слідчої комісії Миколі І від 30 травня 1826 р.: «Уже в 1821 році, як свідчить ротмістр Івашев, скоро після відновлення Союзу на півдні, в одному зібранні, де були Пестель, Юшневський, Аврамов, Івашев…, члени проголосили урочисто, що метою їхньою є зміна існуючого в державі ладу щоб то не стало, передбачалося не тільки повалення престолу, а й винищення всіх осіб, які б могли тому перешкодити»[1]. Це стверджував і М. О. Крюков, говорячи, що було ухвалено рішення «Про зруйнування існуючого порядку щоб то не стало»[2].

На початку 1822 р. С. І. Муравйов-Апостол у Києві зустрівся з П. І. Пестелем і дізнався, що Тульчинська управа «не визнала ліквідації товариства» (Союзу благоденства – *Авт.*)[3]. Так виникло у березні 1821 р. Південне товариство, хоч П. І. Пестель вважав, що «Нового ж товариства не створювалося, бо не можна вважати за нове товариство те, що було продовженням і виправленням попереднього Союзу благоденства»[4].

Бурхливо обговорювалися плани військової революції, положення програмних документів, тактичні заходи, особливо розгорілися дебати навколо положень «Русской правды» і, безперечно, з питання скасування кріпосного права. «Рабство має бути рішуче знищене, і дворянство повинно неодмінно зректися мерзенної переваги володіти іншими людьми», – твердив П. І. Пестель[5]. «Народ російський не може бути власністю якоїсь однієї особи або сім'ї. Навпаки – уряд належить народові»[6]. «Русская правда» стверджувала, що «всі люди в державі мають однакове право на всі вигоди, що державою надаються, і всі мають рівні обов'язки»[7]. А А тому існуючі стани в країні і, насамперед, дворянство мусить бути знищеним, а також і «звання дворянства повинно бути скасоване»[8]. В «Русской правде» досить радикально, як на той час, розв'язувалися аграрне і національне питання. В. І. Ленін високо цінував «Русскую правду». Він закликав глибоко вивчати «давно забуті республіканські

---

[1] Восстание декабристов. Материалы (далі – ВД.). – Т. XVII. – С. 38.
[2] Там само. – Т. III. – С. 50.
[3] Муравьев-Апостол С. И. Показания // Избранные… – Т. 2. – С. 200–201.
[4] Пестель П. И. Из показаний // Избранные… – Т. 2. – С. 178.
[5] Русская правда // Избранные… – Т. 2. – С. 101.
[6] Там само. – С. 80.
[7] Там само. – С. 99.
[8] Там само. – С. 105.

ідеї декабристів»[1], вперше в Росії викладені в конституційному проекті П. І. Пестелем.

На зборах у будинку П. І. Пестеля неодноразово йшлося і про методи революційних дій. Більшість декабристів схилялася до необхідності використання військового удару. О. П. Барятинський свідчить, що члени Південного товариства вирішили «все це зробити з допомогою військ»[2]. План військового виступу вимагав оперативного командування військовими частинами. Тому П. І. Пестель призначає М. І. Лорера командувати першим батальйоном В'ятського полку, що квартирував у Даньківці. Насправді ж, штабна квартира батальйону знаходилася у м. Дашеві. О. П. Барятинський, який служив при штабі, наполегливо просив, щоб йому доручили створення навчального кавалерійського ескадрону.

13–14 лютого 1821 р. в своєму будинку П. І. Пестель зустрівся з О. С. Пушкіним. Згодом, 9 квітня під враженням неодноразових зустрічей з П. І. Пестелем великий російський поет запише: «Ранок провів з Пестелем; розумний чоловік в значенні цього слова… Ми з ним мали розумову метафізичну, політичну, моральну і т. ін. Він один із найоригінальніших умів, яких я знаю…»[3]. Про світлий розум П. І. Пестеля не раз згадували М. І. Лорер, М. В. Басаргін. «Маючи чудовий розум, дар слова і особливо дар ясно й логічно викладати свої думки, він, – писав М. В. Басаргін про П. І. Пестеля, – мав великий вплив на своїх товаришів по службі і на тих, з ким він був у близьких стосунках…»[4]. Член Північного товариства І. Д. Якушкін у своїх «Записках» досить правильно оцінював роль П. І. Пестеля в період, коли декабристський рух переживав кризу: «У Тульчині члени таємного товариства… щодня спілкувалися між собою і тим самим не давати падати духом один одному. А втім було досить уже одного Пестеля, щоб безперервно надихати всіх тульчинських членів»[5]. Безпосередній начальник П. І. Пестеля М. Рудзевич, командуючий корпусом, писав із Херсона у 1822 р. П. І. Пестелеві: «Я знав уже, що вам присвоєно звання полковника… серйозно радію, що ви лишилися служити під моїм начальством, де я можу засвідчити вам істинну мою любов і ту

---

[1] Ленін В. І. Аграрна програма Російської соціал-демократії // Повн. зібр. тв. – Т. 6. – С. 300.
[2] ВД. – Т. Х. – С. 266.
[3] Пушкин А. С. Собрание сочинений: в 10-ти т. – Т. IX. – М., 1981. – С. 14.
[4] Якушкин Е. Е. Неизданная рукопись декабриста Н. В. Басаргина // Каторга и ссылка. – 1925. – Кн. 18. – С. 169.
[5] Записки. – С. 36.

повагу, яку бережу завжди в душі моїй до достоїнствах ваших…»[1]. У записці про таємне товариство П. Д. Кисельова, начальника штабу 2-ї армії, читаємо: «Пестеля вважав за людину розумну, але аморальну, жартома, за схожістю обличчя, його називали Макіавеллі, і в години дозвілля любив його товариство, але ніколи не помічав вільнодумства»[2].

П. І. Пестель був душею Південного товариства. Його радикальні погляди лякали декого із поміркованих декабристів, інші з недовірою ставилися до лідера декабристського руху. У грудні 1824 р. до Києва на посаду чергового офіцера 4-го корпусу прибув С. П. Трубецькой, один з керівників Північного товариства. «Я мав повне право жахатися цієї людини (Пестеля – *Авт.*)», – писав С. П. Трубецькой[3]. Його увага була спрямована на те, щоб «перешкодити розповсюдження правил Південного товариства в полках 4-го корпусу, згуртувати старих членів (Союзу благоденства. – *Авт.*) і дати їм засоби до дії на раніше прийнятих засадах і відвернути членів Південного товариства від думок Пестеля»[4]. Спроби були марними: С. П. Трубецькой нічого не досяг, з тим і повернувся у Петербург.

У 1975 р., коли громадськість Країни Рад широко відзначала 150-річчя з дня повстання декабристів, у будинку П. І. Пестеля відкрито музей декабристів. В експозиції – переважно фотокопії слідчих документів, портрети видатних діячів Південного товариства, картини, фотографії, бюст керівника товариства П. І. Пестеля.

Біля входу в музей дві меморіальні дошки. На одній викарбовано напис: «Здесь в марте 1821 года было создано Южное общество декабристов», на другій – «В этом доме в 1818–1825 годах жил руководитель Южного общества декабристов Павел Иванович Пестель 24.VI.1793 – 13.VIII.1826 гг.». Викликає тільки подив, чому на дошці, де йдеться про час проживання П. І. Пестеля в цьому будинку, вміщено хронологічні дати народження і страти! Звичайно, треба було зазначити роки життя декабриста в цьому будинку.

Біля музею в обрамленні струнких сосен 3 липня 1980 р. відкрито пам’ятник П. І. Пестелеві. Автори проекту – скульптор

---

[1] Архив Н. К. Шильдера // Рукописный отдел Публичной государственной библиотеки им. Е. М. Салтыкова-Щедрина. – Картон 18. – № 2. – Л. 55.

[2] Институт русской литературы. – Ф. 143 (П. Д. Киселев). – Ед. хр. 29.6.139; Мемуары декабристов: Южное общество. – С. 281.

[3] Трубецкой С. П. Материалы о жизни и революционной деятельности. – Т. I. – Иркутск, 1983. – С. 91.

[4] Там само. – С. 229.

П. Ф. Кальницький, архітектор – А. С. Крейчі. На чотиригранний гранітний стовп заввишки близько півтора метра поставлено бюст П. І. Пестеля. Думка про увіковічення визначних борців проти самодержавства належала В. І. Леніну. Рада Народних Комісарів у 1918 р. схвалила рішення про спорудження пам'ятників видатним революційним діячам і мислителям. У списку були також прізвища і політичних лідерів декабристів – П. І. Пестеля і К. Ф. Рилєєва[1]. Ідея створення пам'ятника П. І. Пестелеві в Тульчині виникла ще в середині 60-х років. У 1965 р. Вінницький облвиконком на своєму засіданні ухвалив рішення: відкрити «у місті Тульчині бюст декабристу П. Пестелю»[2]. На необхідність виконання підписаної В. І. Леніним постанови не раз згадувалося в історичній літературі[3].

У Тульчині було ще одне місце, де часто збиралися декабристи – казковий палац колишнього власника міста Станіслава Потоцького, якому належало півтора мільйона десятин землі і незліченні кріпосні душі подільського краю. Двірцевий ансамбль збудовано за проектом відомого французького архітектора Локруа. Будувався він цілих 30 років (з 1790 по 1820 р.). У центрі ансамблю – двоповерховий палац з двома боковими флігелями, які з'єднувалися з палацом дугоподібними галереями. Парадний кондонер між ними (120$_x$80 м) з великим газоном по центру відкривається на південь в бік містечка. Палац з'єднувався з костьолом, збудованим у центрі Тульчина, прямою алеєю. Дах палацу був покритий мідними пластинами, які перед великими святами начищали так, що він блищав за кілька верст. У другій половині XIX ст. мідний дах змінили залізним.

За своїм внутрішнім розкошем він нагадував королівські хороми. Дерев'яні позолочені і оббиті заморськими шовками меблі чудово гармоніювали з картинами всесвітньо відомих митців – Рафаеля, Рубенса, Ван Дейка тощо. Одна тільки картина Рафаеля «Мадонна з Ісусом і Іоанном Хрестителем» коштувала графові 10 тисяч золотих дукатів[4]. Кімнати, а їх було близько 50, прикрашали фарфор, мозаїка, дзеркала на всю стіну. Після 1863 р. картини зникли. Є припущення, що нащадки Потоцьких вивезли їх у Польщу перед тим, як продати тульчинський маєток багатим російським промисловцям Строгановим[5].

---

[1] Известия ВЦИК. – 1918. – 2 августа.

[2] ДАВО. – Ф. 2700. – Оп. 6. – Спр. 2074. – Арк. 10.

[3] Малаков Д. В. По Брацлавщине (от Винницы до Тульчина). – М., 1982. – С. 145.

[4] Гульдман В. К. Памятники старины в Подолии. – Каменец-Подольский, 1901. – С. 312–313.

[5] Ф-кій. Местечко Тульчина // Киевлянин. – 1898. – 26 ноября. – С. 3.

Довершував палацовий ансамбль великий парк. Безліч скульптур, штучні ставки були його окрасою. У парку на невеликому острові, зв'язаному з сушею дерев'яним місточком, Потоцькі ховали своїх улюблених собак, встановлюючи надгробки з білого італійського мармуру[1]. У краєзнавчому музеї ще й досі зберігається одна з таких плит. П'єр Лерно, фундатор парку, в 1793 р. назвав його «Ла-Роше», в наш час цю назву трансформовано в «Хороше».

У 1780 р. на місці дерев'яної, збудованої ще у XVII ст. Адамом Калиновським церкви, Станіслав Потоцький збудував Домініканський монастир. Композиційним центром монастиря став масивний хрестокупольний костьол. Його увінчував круглий барабан. До костьолу з обох боків примикали двоповерхові корпуси келій, прикрашені спареними лопатками та міжповерховим поясом. Ці прикраси чудово поєднувалися з пілястрами корінфського ордеру. Сучасники порівнювали його з храмом св. Петра у Римі. В одній із келій цього монастиря більше трьох тижнів був ув'язнений П. І. Пестель. На жаль, тепер неможливо точно вказати цей «мокрий кам'яний мішок», оскільки приміщення не раз перебудовувалося. Монастир дійшов до нашого часу, правда, в дещо зміненому вигляді.

Місцем частих зустрічей декабристів у Тульчині був штаб 2-ї армії. Будинок, в якому він містився, побудовано у середині XVIII ст. Архітектор – невідомий[2]. У наш час змінено його первісний вигляд. Колони знищені, добудовано другий поверх[3]. А в ті далекі часи тут вирувало військове життя. Багато хто з декабристів в службових справах заходив до старшого ад'ютанта начальника 2-ї армії М. В. Басаргіна. Особливо пам'ятні грудневі дні 1825 р. Повернувшись пізно ввечері до Тульчина, М. В. Басаргін дізнався від Вольфа про донос Майбороди, приїзд генерала О. І. Чернишова (в майбутньому члена Слідчого комітету) із Таганрога, про арешт П. І. Пестеля, О. П. Юшневського та інших. «Наступного дня, рано-вранці, – згадує він, – я прийшов до Кисельова. Дорогою зустрів князя Урусова, його ад'ютанта. Після перших привітань він повідомив мені, що ім'я моє теж є у списку членів товариства, поданому при доносі Майбороди»[4].

Надходили страшні вісті з Петербурга. На декабристів чекала нещадна розправа. І він це добре розумів. Сама доля надала Басаргіну право вибору: суд, або воля, якщо втече за кордон:

---

[1] Тульчинський краєзнавчий музей. Путівник. – Одеса, 1969. – С. 9.
[2] ДАВО. – Ф. 4971. – Оп. І. – Спр. 43. – Арк. 16.
[3] Підласко Т. В. вважає, що будинок штабу не зберігся. Див. його статтю «Немеркнучий слід» // Зоря комунізму. – 1980. – 4 жовтня.
[4] Басаргин Н. В. Записки. – С. 35.

«… прийшовши на службу в Головний штаб і сідаючи за свій стіл, я відчинив шухляду, щоб переглянути папери, які були там. Між ними, зовсім несподівано, я знайшов паспорт для виїзду за кордон, яким я міг скористатися без будь-якого сумніву в успіхові…»[1]. Тульчин знаходився лише за 250 верст від кордону. І за одну добу, відпросившись у начальства, М. В. Басаргін зміг би, використавши знайдений паспорт, виїхати за кордон. Проте його зупиняла думка, що в такий скрутний час залишити Батьківщину і зрадити товаришів негоже. Він відмовився «від першого помислу і, щоб позбавитися назавжди спокуси, я одразу ж порвав і спалив паспорт»[2]. Спогади про своє перебування у штабі 2-ї армії залишив і С. Г. Волконський. Тут він зустрівся наприкінці грудня 1825 р. із заарештованим П. І. Пестелем. Їх коротка розмова свідчить про те, що члени таємних організацій робили спробу виробити єдину тактику під час майбутнього слідства. «Дивись, – казав П. І. Пестель С. Г. Волконському, – ні в чому не зізнавайся! Я хоч і жили тягнутимуть катуючи – ні в чому не зізнаюсь!»[3]

У Тульчині проживали сподвижники П. І. Пестеля. Серед них, по праву, перше місце належить О. П. Юшневському – одному з директорів Південного таємного товариства. У місті О. П. Юшневський мав власний дім, який не зберігся. У краєзнавчому музеї експонується фотографія, зроблена ще у довоєнні роки. Будівля невелика, схожа на хату заможного подільського селянина, з невеличким ганком. Будинок О. П. Юшневського, як і дім П. І. Пестеля, стає місцем, де особливо часто збиралася передова тульчинська молодь. Про це згадує декабрист М. В. Басаргін: «Генерал-інтендант Юшневський, у якого ми всі дуже часто збиралися, був людиною з чудовою освітою і надзвичайно обізнаною»[4].

О. П. Юшневський – вихідець із дворян Подільської губернії. Його батько володів селом Хустовим Ольгопільського повіту та селом Тишківка Київської губернії. Народився Олексій Петрович 23 березня 1786 р. у м. Могилеві-Подільському. П’ятнадцятирічним юнаком був прийнятий на службу в канцелярію Подільського цивільного губернатора І. П. Тензена, де йому доручили «займатися перекладами», оскільки добре знав малоросійське наріччя, російську, німецьку, французьку та польську мови. Навчався у Московському університеті. З 18 років працює у Колегії закордонних справ. Глибокі

---

[1] Там само. – С. 36–37.
[2] Там само. – С. 37.
[3] Волконський С. Г. Записки. – СПб., 1902. – С. 438.
[4] Воспоминания Н. В. Басаргина // Мемуары декабристов: Южное общество. – С. 16.

знання, широка ерудиція та бездоганне виховання сприяли зростанню його авторитету. Російсько-турецька війна, що розпочалася у 1806 р., призвела до змін у службовій діяльності Юшневського. Його призначили на посаду штатного перекладача[1], а після закінчення Вітчизняної війни 1812 р. він стає секретарем крайового начальника Бесарабії. У другій половині 1819 р. Юшневського переводять до Тульчина, у штаб 2-ї армії на дипломатичну роботу, згодом він став генерал-інтендантом 2-ї армії.

О. П. Юшневський був людиною передових переконань, негативно ставився до кріпосництва. Одразу ж по приїзді до Тульчина О. П. Юшневський став членом Союзу благоденства. Про це П. І. Пестель свідчив так: «… світський підполковник Комаров, лікар Вольф, полковник, а нині генерал-майор Кальм, полковник, а нині обер-прокурор у Сенаті Краснокутський, а ще Юшневський… Я цих членів називаю першопочатковими, бо вони прийняті були протягом 1819 року»[2].

О. П. Юшневський – один з найактивніших членів Тульчинської управи. Він, цілком поділяючи погляди П. І. Пестеля, розгортає діяльність по залученню нових членів, встановленню зв'язків з іншими управами Союзу благоденства. Влітку 1820 р. до таємного товариства було прийнято М. Ф. Орлова, який зупинився в Тульчині проїздом до Кишинева, де на нього «напали» М. А. Фонвізін, П. І. Пестель, О. П. Юшневський і почали його умовляти вступити до товариства. В цьому ж році до Тульчина приїжджає й І. Д. Якушкін, організатор майбутнього з'їзду у Москві. «Приїхавши до Тульчина, – пише Якушкін, – … я побував у Пестеля і у Юшневського, останнього Фонвізін вихваляв як людину величезного розуму»[3].

У перший період внутрішнє життя Південного товариства вирувало. Тривала глибока й копітка робота над програмою і теоретичними розробками питань тактики. О. П. Юшневський допомагав П. І. Пестелеві у написанні «Русской правды», про що він зізнався на слідстві: «А подекуди "підправляв стиль"»[4]. Про це згадує у своїх записках і М. І. Лорер: «Він багато сприяв своїми порадами Пестелеві у складанні "Русской правды"»[5].

На другому засіданні Південне товариство вже цілком організаційно сформувалося. П. І. Пестеля обрано головою,

---

[1] ВД. – Т. VIII. – С. 429.
[2] Там само. – С. 108.
[3] Записки… – С. 35.
[4] Нечкина М. В. Декабристы. – М. – С. 76.
[5] Лорер Н. И. Записки декабриста. – М., 1930. – С. 76.

О. П. Юшневського – охоронцем товариства. Обидва й утворили Директорію Південного товариства, третім членом якої було затверджено М. М. Муравйова. Для обговорення положень майбутньої конституції та всіх принципових теоретичних питань, а також для розв'язання поточних справ товариства було вирішено періодично скликати з'їзди його керівних членів. О. П. Юшневський брав участь у першому, другому і третьому з'їздах, які відбувалися в Києві під час контрактових ярмарків у січні 1822–1824 рр. На другому з'їзді виникли запальні суперечки з приводу питання про царевбивство. Щодо цього О. П. Юшневський був послідовним прихильником П. І. Пестеля, вважаючи необхідним «зведення» не тільки правлячого імператора, а й усієї сім'ї. Сергій Муравйов-Апостол свідчив: «Думки членів були: Пестеля, Юшневського, В. Давидова, князя Волконського: винищити всіх»[1].

На третьому з'їзді головував О. П. Юшневський. На ньому про успішні переговори південців з Польським патріотичним товариством звітував М. П. Бестужев-Рюмін. «Юшневський в те його перебування в Києві…, обійнявши Бестужева-Рюміна, дякував йому від імені директорії за ревність у зносинах з поляками»".[2] О. П. Юшневський разом з П. І. Пестелем виступив проти проекту С. І. Муравйова-Апостола і М. П. Бестужева-Рюміна, які пропонували почати збройний виступ навесні 1825 р. під час огляду військ 3-го корпусу під Білою Церквою. Ось що говорив з цього приводу П. І. Пестель: «Я, Юшневський, Давидов… дуже тоді сперечалися з ним під час київських контактів 1825 року і цілком його (проект – *Авт.*) тоді відхилили»[3].

В останній період діяльності Південного товариства з'явилися деякі розбіжності у поглядах О. П. Юшневського і П. І. Пестеля. Юшневський став дуже обережним, а інколи й інертним. Пестель вважав необхідним замінити О. П. Юшневського на посаді директора кимось іншим.

На початку грудня 1825 р., коли стало відомо, що товариство викрито, декабристи на чолі з О. П. Юшневським хотіли знищити «Русскую правду» як документ величезної обвинувальної сили. Юшневський посилає в Кирнасівку, де зберігалася «Русская правда», спочатку І. Б. Аврамова, а згодом Ф. Б. Вольфа. Але наказ Юшневського не було виконано… Не виконали його, як не дивно, молоді офіцери, які проживали у Кирнасівці: брати М. С. та П. С. Бобрищеви-Пушкіни, М. Ф. Заїкін.

---

[1] ВД. – Т. IV. – С. 278.
[2] Там само. – Т. X. – С. 92.
[3] Нечкина М. В. Движение декабристов. – Т. I. – С. 113.

Кирнасівка пам'ятає багатьох декабристів. Поблизу відбувалися огляди частин Другої армії. Один із таких оглядів описує М. В. Басаргін: «Вся головна квартира чекала на моє прибуття, і всі одразу ж зібралися в Кирнасівці. Туди ми прибули близько шостої години, а о восьмій приїхав государ… Як тепер пам'ятаю ту хвилину, коли государ вийшов до генералів і штабних офіцерів, які зібралися у вітальні поміщицького будинку»[1].

Наприкінці 1825 р. «Русская правда» подорожує з Лінець до Немирова. М. О. Крюков – зв'язковий між П. І. Пестелем, який перебував у Линцях і Тульчинською управою Південного товариства, – вивіз програмний документ південців в Лінці. Коли стало відомо про доноси, П. І. Пестель не хотів в небезпечній обстановці залишати «Русскую правду» в себе. Зашивши рукопис у полотно і «перев'язавши пакет шнурком хрест-навхрест»[2], він у присутності М. І. Лорера передав «Русскую правду» М. О. Крюкову. За дорученням Пестеля Крюков залишив цей пакунок у Немирові у майора 32-го Єгерського полку Мартинова, а через деякий час його забрав М. Заїкін і привіз до Тульчина, а потім його було переправлено до Кирнасівки[3]. Про долю «Русской правды» в Кирнасівці ми дізнаємося із свідчень братів М. С. і П. С. Бобрищевих-Пушкіних та М. Ф. Заїкіна. Микола Заїкін квартирував у Кирнасівці разом з П. С. Бобрищевим-Пушкіним. «Приїхавши в с. Кирнасівку… я з Пушкіним-2… рукопис зашили в клейонку, а закопати вирішили увечері. Увечері прийшов до нас Бобрищев-Пушкін і вночі, коли вже спали глибоким сном, ми троє, я і брати Пушкіни, закопали в долівку у квартирі моїй і Бобрищева-Пушкіна-2-го», – пише у своїх показаннях М. Ф. Заїкін. Оскільки з М. Заїкіним був ще його брат Федір, то, порадившись із своїми однодумцями, Микола проінформував брата про те, що він зберігає дані «йому знайомою людиною папери».

Незабаром про це довідалися багато членів товариства, які жили в Тульчині: штаб-лікар Ф. Б. Вольф, О. П. Баратинський, світські поручики О. І. Черкасов, М. О. Крюков і І. Б. Аврамов. Після арешту П. І. Пестеля (13 грудня 1825 р.), «коли вже товариство було викрито і всі перебували у замішанні»[4] – у Кирнасівку верхи прискакав поручик Аврамов, щоб передати Бобрищеву-Пушкіну-2-му від Юшневського: «Я приїхав сказати, що рукописи Пестелеві треба неодмінно спалити». На

---

[1] Басаргин Н. В. Записки… – С. 29.
[2] ВД. – Т. XII. – С. 418.
[3] Більш докладно про це див.: Казьмирчук Г. Д. Декабристы на Винничине: В помощь лектору. – Винница, 1986. – С. 18–24.
[4] ВД. – Т. XII. – С. 125.

це М. С. Бобрищев-Пушкін відповів: «Даруйте! Як можна палити такі рукописи! Умов, щоб не палили»[1]. І. Б. Аврамов погодився і відповів, що і він так вважає. Вони домовилися, що Аврамов розпустить чутку, що папери спалено. Що він і зробив у Тульчині. Але йому повірили не всі. У декого ця звістка викликала сумнів. До Кирнасівки приїжджав Ф. Б. Вольф, він прохав О. І. Черкасова «якнайшвидше… спалити рукописи Пестеля». Уже будучи арештованим, М. О. Крюком «дав знати із-під арешту, щоб папери… спалити»[2].

З кожним днем нависала загроза арешту свитських офіцерів, які проживали в Кирнасівці. Після деяких вагань, спалити чи закопати «Русскую правду», брати Бобрищеви-Пушкіни вирішили закопати її. Уночі «Русская правда» була закопана за селом Кирнасівкою. Це сталося у другій половині грудня 1825 р.

24 грудня Пушкін запросив Заїкіна прогулятися за село. Проїжджаючи біля місця, де було сховано папери П. І. Пестеля, він вказав на це місце, кажучи: «Може ми загинемо, то ви знайте, де вони сховані»[3].

Вдячні нащадки відзначили це місце пам’ятним знаком. У травні 1973 р. районне товариство охорони пам’ятників історії і культури встановило дві гранітні плити. На одній із них викарбували слова: «На цьому місці члени Південного товариства декабристів у 1825 р. зберігали проект Конституції Росії – “Русская правда”». Автор пам’ятного знаку О. М. Мельник, колишній районний архітектор.

Це – не єдиний свідок декабристської слави у Кирнасівці. Збереглася лісова сторожка, побудована у другій половині XVIII ст. Належала вона поміщикові Сабановському. Тут збиралися декабристи для обговорення актуальних питань декабристського руху.

Рішенням виконкому Кирнасівської селищної Ради народних депутатів від 20 жовтня 1970 р. у лісовій сторожці відкрито краєзнавчий музей. Довгий час директором, на громадський засадах, був Є. М. Цимбалюк, завуч місцевої школи. У цьому ж році тут встановлено меморіальну дошку: «Тут збиралися члени Південного товариства декабристів у 1823–1825 рр.». Кирнасівській середній школі постановою Ради Міністрів СРСР від 24 лютого 1983 р. присвоєно ім’я П. І. Пестеля. Роком раніше у школі був відкритий музей П. І. Пестеля. Поряд з фотокопіями документів, портретами П. І. Пестеля почесне місце займають праці, присвячені керівникові Південного товариства. Серед них почесне місце належить

[1] Там само. – С. 398.
[2] Там само. – С. 355–356.
[3] Там само. – С. 398.

дослідженню відомого декабристознавця М. В. Нечкіної «Декабристи» з дарчим написом.

У Кирнасівці в парку біля цукрового заводу лежить глиба сірого граніту – камінь П. І. Пестеля. Її розміри: довжина – 1 м 10 см, ширина – 50 см. Члени Південного товариства декабристів збиралися тут під час полювання та прогулянок. П. І. Пестель любив відпочивати на цьому камені.

Заслуговує на увагу широко відомий будинок Краєзнавчого музею. Тут у ту далеку епоху було дворянське зібрання. В ньому у перервах між танцями молоді революціонери могли обмінюватися враженнями про службу, думками, що полонили їх.

Сучасниками декабристів у Тульчині були старі липи. Їх називають ще пестелівськими. На жаль, із трьох залишилося тільки дві. Ці реліктові дерева треба оберігати, поряд з ними варто поставити стелу, зміст якої розповів би про них, як свідків декабристського руху.

Про П. І. Пестеля нагадує й назва хутора. Тут раніше часто бували декабристи, в тому числі й вождь південців, який тут не тільки полював, а й обдумував програмний документ декабризму.

Безперечно, слід кілька слів сказати про с. Клебань. У першій половині XIX ст. його називали містом. Тут розташовувався учбовий батальйон. У селі побувало багато декабристів, зокрема командири полків, або ті, хто займався комплектуванням військових підрозділів. Про с. Клебань говорить у своїх «Записках» М. В. Басаргін, згадує про нього О. І. Черкасов, який зустрічався тут з декабристами І. Ф. Фохтом, М. С. Бобрищевим-Пушкіним[1]. Про Клебань пише у своїх «Записках» видатний діяч Південного товариства С. Г. Волконський. Під час зустрічі із заарештованим П. І. Пестелем у Тульчині, той просив Волконського знищити «Русскую правду»: «одна вона може нас погубити»[2]. Далі С. Г. Волконський відзначає: «але, на щастя, “Русскую правду” не знищили, а закопали на одному городі в селі Клебані»[3], та факти свідчать, що «Русскую правду» закопали під Кирнасівкою.

2. Видатні діячі тульчинської управи

Серед Тульчинських богатирів, кованих з чистої сталі з голови до ніг, як казав про декабристів В. І. Ленін[4], виділяється ціла фаланга сподвижників П. І. Пестеля, його вірних соратників у боротьбі проти самодержавства і кріпосного права. До них по праву треба віднести

---

[1] Басаргин Н. В. Записки… – С. 25; ВД. – Т. XIII. – С. 63.
[2] Волконский С. Г. Записки. – СПб., 1902. – С. 438.
[3] Там само. – С. 438.
[4] Ленін В. І. Пам’яті Герцена // Повн.зібр.тв. – Т. 21. – С. 243.

Олександра Петровича Барятинського. Він став членом таємного товариства у 1820 р. «Під час мого повернення з Петербурга, свідчить П. І. Пестель, – не належали ще до товариства Басаргін, Барятинський… Всі ці особи вступили до Товариства протягом літа 1820 року, до вересня місяця»[1]. Рік вступу О. П. Барятинського в Товариство підтверджується показаннями І. Д. Якушкіна, який згадує О. П. Барятинського серед тих, хто в Товаристві перебував з 1820 р.[2], про це пише у своїх «Записках» і М. В. Басаргін[3].

Пропозицію вступити в Товариство О. П. Барятинський прийняв з радістю. Цього він не заперечував і під час слідства. «Люблячи щиро мою Вітчизну, я з радістю вступив до того Товариства, що, як мені здалося, прагнуло його блага»[4]. «Молодість, ідеї конституції і селянської волі захопили мене, і я вважав за свій обов'язок увійти в Товариство, яке, на мою думку, прагнуло до блага моєї Вітчизни»[5], – свідчив він іншим разом.

З перших місяців свого перебування в Союзі благоденства О. П. Барятинський виявив себе енергійним діячем. Вимогу суворої дисципліни, якої неухильно вимагав П. І. Пестель, Барятинський зустрів захоплено. «Вважаючи себе дуже необізнаним у політичних науках, але бажаючи з цілковитою самовідданістю і без будь-яких особистих видів і вигод брати участь у досягненні злочинної і захоплюючої мене мети, я сліпо й беззаперечно підкорився тим людям, яким я цілком довіряв»[6], – свідчив О. П. Барятинський. У тому ж 1820 році, за згодою П. І. Пестеля, О. П. Барятинський прийняв у Товариство поручика квартирмейстерської частини М. О. Крюкова. Це був надзвичайно вдалий вибір. У тому ж році О. П. Барятинський прийняв у Товариство сина головнокомандуючого 2-ї армії Л. Вітгенштейна.

Якось він помітив, що Головнокомандуючий армією почав ставитися до нього холодно і це дещо ускладнювало завдання по стеженню за подіями в Штабі 2-ї армії, що було одним із його завдань. Не менш відповідальним також було і збереження «Русской Правды».

У тривожній обстановці Тульчинська управа посилила роботу по прийняттю нових членів. Ця справа зосереджувалася в руках О. П. Барятинського, велася ним цілеспрямовано й цілком самостійно,

---

[1] ВД. – Т. IV. – С. 177.
[2] Там само. – Т. III. – С. 55.
[3] Басаргин Н. В. Записки. – С.20.
[4] ВД. – Т. X. – С. 257.
[5] Барятинский А. П. Из показаний // Избранные… – Т. 2. – С. 446.
[6] ВД. – Т. X. – С. 260.

як було домовлено з П. І. Пестелем. Допити під час слідства показали, що П. І. Пестель не знав про прийняття П. І. Горленка і Є. О. Лачинова – вони були прийнтяі за безпосередньою участю О. П. Барятинського на початку грудня 1825 р. П. І. Горленко був прийнятий Барятинським, Є. О. Лачинов – М. О. Крюковим і О. І. Черкасовим за порадою О. П. Барятинського.

Після арешту П. І. Пестеля сигналу про початок повстання не надійшло, а тим часом голова Тульчинської управи був у відрядженні в чумному Тирасполі, оточеному карантинним кордоном, через що зносини з ним були вкрай ускладнені. У списку членів таємного товариства, що знаходився у прибулого до Тульчина генерал-ад'ютанта О. І. Чернишова, значилося й прізвище О. П. Барятинського. 17 грудня 1825 р. на всі його папери було накладено арешт. У рапорті Чернишова і Кисельова графові Вітгенштейну говориться про необхідність арештувати О. П. Барятинського і відправити його в Петербург, оскільки «відкрилася проти нього підозра». 26–27 грудня 1825 р. О. П. Барятинського заарештували.

У «Списку осіб, які у справі про таємні зловмисні товариства віддаються за височайшим повелінням Верховному карному суду» по Південному товариству за № 8 значиться «князь Барятинський, лейб-гвардії гусарського полку штаб-ротмістр, ад'ютант головнокомандуючого 2-ю армією»[1].

О. П. Барятинський був засуджений по 1-му розряду, смертну кару йому замінено на пожиттєву каторгу, згодом строк було зменшено до 20 років, а ще пізніше до 13 років каторги. Помер О. П. Барятинський у 1844 р. у Тобольську.

Збірка товарів О. П. Барятинського «Часы досуга в Тульчине» – один з яскравих зразків вільнолюбивої поезії декабристів.

Ще одним видатним діячем Тульчинської управи був Фердинанд Богданович Вольф. Найбільше цікавило його селянське питання, звільнення селян з-під влади поміщиків. Вольф вважав, що селян можна використати у боротьбі за досягнення мети. П. І. Пестель свідчив: «Жоден із членів так не проповідував кровопролиття, як Вольф, не висловлював навіть побоювання щодо міжусобної війни»[2]. Суперечки про участь народних мас в революційних перетвореннях, ламали уявлення більшості дворянських революціонерів, викликали в них побоювання «міжусобної війни». Ф. Б. Вольф висловлював набагато послідовнішу демократичну точку зору. В гострих дискусіях поступово викристалізовувалися більш радикальні вимоги, ніж це було

[1] Там само. – Т. XVII. – С. 62.
[2] Там само. – Т. IV. – С. 157.

записано в першій частині «Зеленої книги», просвітницькі завдання відходять на задній план. «Невинна мета Союзу благоденства почала зникати, – підкреслював Вольф, – з нього постало політичне товариство»[1], головним завданням якого було запровадження конституції.

Ф. Б. Вольф брав участь в історичному засіданні на квартирі П. І. Пестеля, коли в березні 1821 р. виникло Південне товариство. Вольф цілком поділяв думки П. І. Пестеля щодо діяльності управи, а також мету і «засоби досягнення її». Разом з іншими учасниками наради він «без будь-яких застережень і заперечень» підтвердив те й інше[2].

«Русская правда» передбачала вирішити ряд соціальних проблем, які були дуже близькі Ф. Б. Вольфу: охорона дитинства, соціальне забезпечення і організацію швидкою медичної допомоги населенню, утворення пологових будинків, допомогу дітям-сиротам і малозабезпеченим сім'ям. Пестель, вперше за всю історію Росії висловив думку, що соціальне забезпечення повинно стати обов'язком держави. «Уряд повинен захистити робітників від сваволі багатих і не забувати, що нещасні бідняки також бувають також бувають хворими, немічними, старіють і зрештою не можуть заробляти свій шматок хліба»[3]. Цілком можна припустити, що ці статтіі «Русской правды». Цілком можна припустити, що ці статті «Русской правды» були написані П. І. Пестелем під впливом розмов з Ф. Б. Вольфом. Крім того, звичайно, ніхто не міг дати час такої кваліфікованої консультації П. І. Пестелю під час роботи над питанням охорони здоров'я.

Ф. Б. Вольф жив постійно в Тульчині. Він був одним із найстаріших членів таємних декабристських організацій. Проте в останній період збайдужів до діяльності Південного товариства.

---

[1] Там само. – Т. XII. – С. 126.
[2] Там само. – Т. IV. – С. 178.
[3] Пестель П. И. Русская правда // Избранные… – Т. II. – С. 122–123.

Діяльність декабриста О. П. Барятинського на Вінниччині*

Серед тульчинських декабристів О. П. Барятинський виділявся як активний сподвижник П. І. Пестеля. Він повністю підтримував вимогу останього про додержання суворої внутрішньої дисципліни у товаристві. Всі свої дії спочатку погоджував з керівником південців.

Формування світогляду О. П. Барятинського відбувалося не тільки у процесі спілкування з однодумцями, а й під впливом революційних подій, що відбувалися у Західній Європі. особливо при обговоренні національно-визвольного питання в Греції. Вважаємо, що виняткове значення для нього мало знайомство з положеннями «Руської правди» П. І. Пестеля. яку О. П. Барятинський зголосився перекласти на французьку мову. На жаль, як свідчить декабрист, йому не вдалося завершити цю справу.

Рішучий і переконаний прихильник П. І. Пестеля, О. П. Барятинський був посланий делегатом від Директорії Південного товариства 1823 р. до Петербурга для встановлення зв'язку з Північним товариством. За його участю був відкритий філіал Південного товариства, завербовані нові члени, зокрема Ф. Ф. Вадковський та Г. Ю. Поливанов.

У другій половині 1825 р. О. П. Барятинський став керівником Тульчинської управи Південного товариства. Він власноручно писав, що за порадою керівник південців «підтримував дух членів», збирав їх, обговорював справи товариства, стежив за діями штабу 2-ї армії, налагоджував «комунікації між Тульчином і П. І. Пестелем, який постійно, як командир В'ятського піхотного полку, перебував в Іллінцях». У той час авторитет О. П. Барятинського зріс, він часто приймав рішення й діяв на власний розсуд. Особливо декабрист турбувався про залучення до товариства нових членів.

Заарештували О. П. Барятинського у грудні 1825 р. Пройшовши митарства слідства, каторги й заслання, О. П. Барятинський помер у Тобольську.

Отже, наведені віхи життя О. П. Барятинського свідчать про його неординарні дії й рішучу діяльність у таємних декабристських організаціях.

---

* Вперше опубліковано: Тези доповідей і повідомлень Одинадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. 3 вересня 1992 р. – Вінниця, 1992. – С. 29–30.

Декабристи на Поділлі*

Дворянські революціонери залишили помітний слід в історії Хмельниччини першої чверті XIX ст. про їх діяльність тут конкретно згадується у працях П. Є. Щеголева, С. Д. Бабишина, В. Г. Базанова, С. Ф. Коваля, а також в «Історії міст і сіл УРСР. Хмельницька область» (К., 1971), де коротко і фрагментарно говориться про діяльність у Кам'янці-Подільському і Ярмолинцях В. Ф. Раєвського та про навчання П. Ф. Вигодовського у Староконстянтинівському повітовому училищі, яек знаходилося у м. Теофіополі. Безперечно, що це не всі населені пункти Хмельниччини, де певний час проживали декабристи і далеко не всі вони згадуються в дослідженнях.

Відомо п'ять населених пунктів Хмельниччини, в яких перебували «апостоли правди», як назвав декабристів Т. Г. Шевченко. Це – Кам'янець-Подільський, Красилів, Старокостянтинів, Теофіполь, Ярмолинці. Залишалась нез'ясованою сучасна назва с. Верх-Бородінце, в якому у 1825 році «у поміщика Скальмировського Костянтинівського повіту» були декабристи П. Ф. Громницький, О. І. Тютчев, О. П. Фролов. І. Скальмировський – власник цього села, можливо, був членом Польського патріотичного товариства.

Найбільшим центром декабристського руху на Хмельниччині було м. Старокостянтинів. У ті часи тут знаходилася штаб-квартира Пензенського піхотного полку. Деякі його роти очолювали П. Ф. Громницький, М. Ф. Лісовський, О. І. Тютчев. До міста приїзджали й інші дворянськиі революціонери: А. І. Борисов, П.Ф. Вигодовський, П. Д. Мозган, О. О. Корнилович, В. Ф. Раєвський, М. М. Спиридов, О. І. Черкасов, О. П. Фролов та інші. Часті зустрічі в штабі полку дозволяли їм обговорювати тактичні плани боротьби, обмінюватися думками про програмні положення. Тут проходив прийом нових членів. Саме до Старокостянтинова у грудні 1825 р. приїхав А. І. Борисов і зробив спробу підняти на боротьбу Пензенський піхотний полк. Декабристи проводили серед солдатів агітацію, готували їх до участі в майбутніх битвах із самодержавством. Солдат Бородін свідчив, що під час переходу із м. Старокостянтинова до Житомира П. Д. Мозган у с. Провалах (Провалівцях – *Авт.*) «почав його схиляти, щоб він не діяв проти повсталих військ і умовляв би й інших своїх товаришів» (Восстание декабристов. Материалы. – Т. 13. – С. 282).

---

* Вперше опубліковано: VIII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей. Секція історії дожовтневого періоду. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 45–47.

Залишається ще багато невідомого про діяльність у Кам'янці-Подільському В. Ф. Раєвського. Наприклад, С. Д. Бабишин твердить, що В. Ф. Раєвський у 1816 р. «організував першу на Україні нелегальну організацію декабристів «Залізні персні». Це твердження не відповідає дійсності. Деякі документи свідчать, що однодумці В. Ф. Раєвського справді носили залізні персні на руці. Швидше це данина масонству, а не ознака організації. Далека від істини і думка цього ж автора про те, що у 1823–1824 рр. Старокостянтинові «знаходилось одне з відділень організації декабристів» Товариства об'єднаних слов'ян. Насправді, поділ членів товариства відбувся під час наради 1825 р. у с. Млинище: артилерійський і піхотний округи. Перший очолив І. І. Горбачевський, а другий – М. М. Спиридов – батальйоний командир Пензенського піхотного полку.

Важливою проблемою в наш час є увічнення перебування декабристів на Хмельниччині. Недостатньо однієї меморіальної дошки, встановленої у м Кам'янці-Подільському на честь В. Ф. Раєвського. Потрібно розгорнути активний пошук і інших пам'яток декабристського часу, встановити пам'ятні на честь декабристів також у Ярмолинцях, Красилові, Теофіполі, Старокостянтинові. Хорошою пам'яттю була б і спеціальна брошура «Декабристи на Хмельниччині».

Поділля в біографіях декабристів: маловідомі факти*

Декабристський рух залишив помітний слід в історії Поділля. Зусиллями істориків і краєзнавців виявлено багато населених пунктів цього регіону, в яких жили або бували проїздом декабристи. Проте більш глибокий аналіз документальних джерел, перш за все слідчих справ, дозволяє визначити інші міста та села.

Поки що поза увагою вчених залишилися служба членів Південного товариства О. П. Юшневського, брата одного з найбільш активних діячів Тульчинської управи цієї таємної організації.

У розвідках істориків і краєзнавців не висвітлене життя учасник повстання Чернігівського піхотного полку А. А. Бистрицького в Могильові – Подільському по амністії, наданої декабристам Олександром І у 1856 р. Ще в 1925 р. український декабристознавець В. М. Базилевич закликав архівістів «району Кам'янця-Подільського... зайнятися... декабристом А. А.Бистрицьким, який помер у 1872 р. в Подільській губернії». На жаль, цей заклик й до нинішнього часу залишається тільки закликом.

У Могилеві-Подільському мала будинок мати члена Південного товариства О. Й. Корниловича.

Мало вивчене перебування декабристів у тій частині Поділля, що територіально входить до складу сучасної Хмельницької області. Наведемо відомі нам факти.

У с. Борсуковцях Ушицького повіту Подільської губернії провів свої дитячі роки О. Й. Корниловича. У 1809 р. на посаді городничого м. Ушиці служив Карл-Готгарт Тізенгаузен. батько декабриста В. К. Тізенгаузена.

По амністії в с. Іванківцях Проскурівського повіту Подільської губернії оселився декабрист П. І. Фаленберг і став керуючим маєтками Куликівського. П. І. Фаленберг також брав участь у битві поблизу с. Городечного Подільської губернії під час Вітчизняної війни 1812 р.

---

* Вперше опубліковано: Тези доповідей дванадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчо. конференції. 7 вересня 1993 р. – Вінниця, 1993 – С. 26–27.

Декабристи на Волині*

Викладаючи матеріал про соціально-економічний та культурний розвиток краю, лектор повинен звернуть увагу слухачів на важкі умови життя поневолених людей, які боролись проти соціального гніту.

В першій частині XIX ст. на Волині переважало сільськогосподарське виробництво. Селяни, а більшість їх належала поміщикам, обробляли землю, сіяли хліб, вирощували городні культури. Крім того, вони обробляли великі панські поля. У 1805 р. селяни два дні на тиждень виконували роботу на землях поміщика: піший – пішу та з худобою – «скільки оную визначав інвентар», що складається власником селища щороку. Крім того, селяни виплачували грошовий чинш (оброк): піший – 2 рублі, а плуговий, тобто що має тяглову худобу і плуг – 6 рублів від подвір'я.

Щорічно селянин віддавав поміщику одну вівцю з десятьох (або її вартість), вулик, яйця, зібрані влітку ягоди і гриби, косив сіно і жав хліб, звозячи його на гумно поміщика. Декабрист М. М. Спиридов згодом показував на слідстві «… зробивши перехід у Житомирську губернію, більш був приведений у скорботу загальною бідністю поселян: бачив там, що родюча сила губернії віддає данину одним власникам, бачив невсипущу діяльність хлібороба, плоди якої служили збагаченням панів, бачив немислимі багатства хліба на токах їх, а в поселян до закінчення року бракувало і зерна, і печеного не тільки для продажу, але навіть і для їжі»[1].

Хліборобство «народу складає єдиний предмет для їжі». Землю орали плугами, сохою і ралом. У плуг запрягали від двох до шести пар волів або коней. Сіяли: жито, пшеницю, ячмінь, овес, гречку, просо, льон, коноплі, горох і сочевицю. У 1804 р. у 12 повітах губернії було зібрано: жита – 1 606 089 чвертей, пшениці – 420 614 чвертей, ячменю – 393 971 чверть.

На початку XIX ст. в краї розвивалося мануфактурне виробництво. В 1808 р. у Волинській губернії нараховувалось 10 суконних фабрик. Однією з найбільших була створена графом Нелинским у Новоград-Волинському повіті фабрика на 140 верстатів, у самому повітовому місті міщанин Гельбанман відкрив фабрику на 10

---

* Вперше опубліковано: Казьмирчук Г. Д. «... Все, що посіяне, зійде...» (Нариси суспільно-політичного руху Росії першої половини XIX ст.). – К.: У надзагол.: КДУ ім. Т.Г. Шевченка, 1988. – С. 20–29.

[1] Восстание декабристов. Документы. – М., 1925–1986. – Т. I–XVIII (Далее в статье ссылки на это издание будут даваться в тексте: первая цифра - номер тома, после запятой – страница).

верстатів, 4 верстата працювало на фабриці при Будинку громадського піклування в м. Житомирі. Передбачалося, що усі фабрики до 1810 р. випустять 78000 аршин сукна.

Більшість підприємців – поміщики, що використовували поневолену працю кріпосних селян, яка нічим не відрізнялась від рабської. «Я вам повинна повідомити жахливу звістку, – говорила мати Сергія і Матвія Муравйових-Апостолів, – Ви знайдете те, що і не знаєте: у Росії ви знайдете рабів!». «Робота фабрична зморює людей ще в самому дитинстві. Хлопчиків і дівчаток б'ють, – писав декабрист М. Тургенєв, – коли вчать. Деякі з них, і всі приналежні до ткачів, носять на фігурах своїх доказ сидячої роботи»[1]. Ще точніше з цього питання висловився декабрист В. Ф. Раєвський в «Міркуванні про рабство селян», де він писав: «Фабрики і заклади наші, які приводяться в дію рабами, ніколи не принесуть такої вигоди, як вільними, тому що там воля, а тут примус, там договір і плата, тут необхідність, там власний розрахунок вигоди і старання, тут страх покарання тільки».

Гноблення селян і робочих людей штовхало їх на боротьбу з пригноблювачами. Ідейний попередник декабристів О. М. Радіщев у «Подорожі з Петербурга в Москву» писав: «Я примітив із численних прикладів, що російський народ дуже терплячий і терпить до самої скрути, але коли покладе край своєму терпінню, то нічого не може його утримати, щоб не схилятися до жорстокості». Втечі кріпаків, убивства ненависних орендарів, підпали маєтків і відкрита непокора владі були не одиничними явищами. Селяни с. П’ятигірська І. Марчук, Т. Гута й інші обвинувачувалися в убивстві шляхтича А. Олихевича. П. І. Леонтьеву ставився в провину підпал будинку генерал-губернатора в м. Житомирі, а селянину В. Маєвському – комори з хлібом у поміщика Ю. Клапишевского[2].

Селяни подавали колективні скарги на звірства поміщиків. Іноді комісії, створені владою, були змушені констатувати факти, що, наприклад, поміщик Зброжке без усякої причини, а тільки по своєму капризу бив селян чим попало; деяких селян, повісивши за брус, бив різками; інших цькував собаками, засікав до смерті.

Розширюється мережа в’язниць. У березні 1820 р. був «знятий план» реконструкції нової дерев'яної міської в'язниці для міста Володимира-Волинського. У зв'язку зі старістю старої в'язниці, що розташовувалася в тісному будинку міщанина Валька Новицкого,

---

[1] Декабристы рассказывают… – М., 1975. – С. 28, 49.

[2] Державний архів Житомирської області. – Ф. 2. – Оп. 1. 1812. – Спр. 178; Ф. 2. – Оп. 1. 1802. – Спр. 171. – Арк. 21.

міська влада вирішила полагодити «обивательський будинок… що належав шляхтичу Петрові Чиликовскому», перетворивши його на в'язницю[1].

Розорювали селян і навіть цілі містечка військові постої. Часто між командирами підрозділів і місцевої влади йшли справжні баталії. Командири полків кинулися домагатися привілеїв для офіцерів і денщиків. Цивільний голова м. Радомисля в 1804 р. скаржився міністру внутрішніх справ В. П. Кочубею на «утиски тамтешніх жителів постоєм Новоросійського драгунського полку». Особливо дошкуляв солдатський постій міщан міста. Так, житель містечка Радомисль Ф. Березький тримав протягом 14 днів 6 постояльців, а в І. Лукашенка 7 днів мешкало 4 солдата.[2]

Селянські і міщанські господарства розорювалися також шляхом рекрутських наборів, оскільки в армію відбиралися найдужчі і витривалі молоді люди. У Державному архіві Житомирській області збереглося багато «Протоколів рекрутського присутвія». Ще більше є там скарг селян і міщан на незаконну віддачу в рекрути, на свавілля поміщиків, що використовували рекрутські набори як метод боротьби з непокірними селянами.

Декабрист В. В. Кирєєв, відповідаючи в Слідчому комітеті на запитання про причини вільнодумства, писав: «Скарги людей різного стану на тяготи подавців, жалюгідний стан поселян пригнічених безперестанною роботою, і неможливість (у якій бачив їх) полегшити свою долю, нарешті, обурення між військовими на суворість дисципліни і погані приклади,… були першими спонуками до думки про зміну існуючого образу правління» (XIII, 167).

У своїх свідченнях від 6 лютого 1826 р. С. І. Муравйов-Апостол окреслив політичні мотиви, що впливають на формування революційного світогляду: «Трирічна війна, що звільнила Європу від ярма Наполеона: наслідки якої, введення представницького правління в деяких державах, політичні твори, що безпрестанно з’являються в цю епоху, і що читаються з жадібністю молоддю; дух часу, нарешті, що звернув розуми до спостереження законів внутрішнього устрою держави. Ось джерела революційних думок у Росії» (IV, 273). І це не одиничні висловлення декабристів про важке життя обивателів Волинської губернії.

Культурний розвиток у губернії був на низькому рівні. Уряд приділяв належну увагу тільки будівництву церков і монастирів. У деяких містечках їх нараховувалися десятки. Так, у Володимирі-

---

[1] ГАРФ. – Ф. 1488. – Оп. 1. – Спр. 628. – Арк. 2.
[2] ЦДІАК. – Ф. 533. – Оп. І. 1803. – Спр. 268. – Арк. 6.

Волинському у 1798 р. було 4 монастиря і 9 церков; у Житомирі – 1 монастир, 3 православні церкви і 2 костьоли.

Школи, як правило, відкривалися при монастирях і церквах. У губернії наприкінці XVIII сторіччя діяло 4 народних училища; у Луцьку, Житомирі, Кремінці і Межиріччі[1]. Учні їх утримувалися за державний рахунок. В училищах викладали польську, російську, німецьку, латинську і французьку мови, арифметику, геометрію, фізику, історію, географію, етику, віршування, красномовство і юриспруденцію, а також навчали «іншим корисним у суспільстві предметам». Після закінчення училищ юнаки частково вступали в «посади». Дівчата проходили курс навчання під керівництвом «спеціально запрошених учителів»[2].

Урядом відкривалися і станові школи, а також школи для єврейського населення. Наприкінці XVIII сторіччя в Житомирі і Володимирі існувало по дві єврейські школи. Проте існуюча мережа шкіл і народних училищ в краї не могла задовольнити його потреби в письменних людях і культурному розвитку.

У деяких повітових містах відкривалися аптеки (Володимир і Житомир), лазарети і лікарні (Володимир, Житомир, Бердичів). У першій половині XIX ст. у губернському місті Житомирі вже був театр. У м. Бердичеві й інших містах діяли друкарні. Губернська влада зробила спробу ввести планову забудову повітових міст. Насамперед звертається увага на розробку однотипних проектів для суспільних будинків у повітах. У 1821 р. розробляється проект для будівництва повітових казначейств у Ковелі, Володимирі, Острозі, Новоград-Волинському і Овручі. Спеціально в Житомир для упорядкування плану міста запрошується архітектор Гестьє[3].

Пам’ятні місця декабристів на Волині

Викладаючи питання про пам'ятні місця декабристів на Волині, лектор зобов'язаний не тільки назвати прізвище дворянського революціонера, що мешкав тут, але й освітити конкретну їхню діяльність у даному населеному пункті.

У наш час практично неможливо установити всі пам'ятні місця декабристів на Волині. Головна причина, що перешкоджає цьому, полягає насамперед у тому, що багато дворянських революціонерів не

---

[1] В Межирічинському училищі виховувався до 11 років один з засновників товариства Об’єднаних слов’ян Ю. К. Люблінський (VIII, 348).

[2] ГАРФ. – Ф. 1350. – Оп. 312. 1789. – Спр. 9. – Арк. 2, об. 3 об. – 4.

[3] ГАРФ. – Ф. 1263. – Оп. 1. – Спр. 356. – Арк. 197; Оп. 166, 1807. – Спр. 15 и др.

вказували конкретно, у якому населеному пункті вони жили. Більше повезло тим містечкам, де знаходилися штаби полків, і селам, через які проходили поштові дороги, де зупинялися декабристи, а також там, де проходили збори або маневри значних військових підрозділів. Але навіть у цьому випадку ми не можемо з повною впевненістю стверджувати, що на цій вулиці або в цьому місці знаходилася квартира того чи іншого декабриста, господарство роти, у якій він служив. Час цілком стер із пам'яті ці дані. Зараз, наприклад, неможливо встановити, де знаходилася батальйонна школа в м. Житомирі, у якій стороні від сучасного Ліщина розташовувалися в 1825 р. літні табори частин, які брали участь в маневрах.

Необхідність виявлення пам'ятних місць декабристів на Волині очевидна. Вони, як пророчо писав К. Ф. Рилєєв, будуть нагадувати юнацтву про подвиги предків. Здружити любов до Батьківщини з першими враженнями пам'яті – ось вірний засіб для прищеплення народу сильного почуття до Батьківщини.

Перша чверть XIX ст. видатна для Житомира, Коростеня, Новограда-Волинского, Бердичева, Любара, Овруча, Черняхова, Троянова, П'яток, Поволочі, Пісок, Барановки, Брусилова, Ліщина тим, що тут по службі бували або жили декабристи. Цим викликається жвавий інтерес краєзнавців, учителів-істориків Волині до «сподвижників, – як називав декабристів О. І. Герцен, – російського звільнення». Багато моментів діяльності декабристів у краї знайшли фрагментарний виклад на сторінках обласних і районних газет.

Наявність різноманітної інформації про дворянських революціонерів на Волині, проте, не свідчить, що їхня діяльність досліджена цілком. Тим більше, що автори багатьох повідомлень неправильно викладають хід подій, розповідаючи про декабристів сучасними категоріями. Наприклад, Житомирський краєзнавець Т. Глазова чомусь пише про 120 декабристів, говорить, що «майбутні декабристи» у 1818 р. створили Союз благоденства. Чому 120, а не 121 засуджених або 579 «прикосновенных» до справи (8, 14). А як же з членами ранньої декабристської організації – Союзом порятунку, створеним у 1816 р.? Вони ж також мають відношення до декабристів. Ще більший подив викликають наступні слова автора: «Слов'яни вважали за необхідне залучати до своєї діяльності не тільки офіцерів, але і передових солдат, селян»[1] (підкреслене нами). Про яких передових селян того часу можна говорити? І таких неточностей безліч. Викликає подив відсутність відомостей про декабристів у

[1] Глазова Т. Вірні сини Вітчизни // Радянський прапор. – 1975. – 26 грудня.

буклетах, присвячених історії Коростеня і Бердичева. У них жодним словом не сказано про перебування декабристів у цих великих містах Волині. Фрагментарно згадується про перебування декабристів у різних населених пунктах краю в путівниках по Житомирській, Волинській і Ровенській областях. Усього чотири рядки про декабристів у фотопутівнику по Житомирщині.

У перерахованих раніше населених пунктах були розквартировані військові підрозділи 1-ї армії, головна квартира якої знаходилася в м. Могильові, а в Житомирі розташовувався штаб 3-го піхотного корпуса. За легендою, місто було засноване близько 884 р. «улюбленцем Аскольда і Діра – Житомиром, що не побажав служити Олегові», новгородському князю, що убив київських князів. Перша літописна згадка про місто відноситься до 1240 р., коли його розорили монголо-татари. У 1320 р. Гедимін приєднав місто до Литви. Були часи, коли в місті нараховувалося усього біля 49 подвір'їв. З 1804 р., через брак помешкання для установ у Новоград-Волинську, Житомир зробили центром Волинської губернії.

Важко уявити, звичайно, Житомир у роки першої чверті XI–X сторіччя. Він неодноразово горів: у 1802 р. згорів Житомирський замок, у 1820 р. – Бернардинский монастир, а через рік більше половини міста було винищено пожежею. Більшість будівель у місті були дерев'яними, і це одна з причин частих пожеж. Було здійснено декілька спроб будувати місто по генеральному плану. Місто постійно змінювало своє обличчя.

На початку позаминулого сторіччя в Житомирі почало розвиватися мануфактурне виробництво. До 1809 р. у місті діяли два полотняні підприємства на три і чотири верстати, а також «декілька рукавичних фабрик», що працювали на сировині, що вироблялася на окремих мануфактурах. За відгуками сучасників житомирські рукавиці були кращими в Південно-Західному краї і вивозилися на продаж у Варшаву.

Житомир був не тільки адміністративним, але і культурним центром Волинської губернії. Тут у 1804 р. Ф. Чацький відкрив на кошти, зібрані меценатами і виділеними державою, повітове училище. Трохи пізніше відкриється католицька семінарія. До культурних установ перший чверті XIX ст. відносяться театр і лікарня. У Житомирі на початку XIX ст. народився відомий історик А. А. Скальковский, а в 1837 р. генерал Паризької Комуни – Ярослав Домбровський і його ад'ютант Ганна Пустовойтова.

У Житомирі бували деякі члени товариства Об'єднаних слов'ян. Одні тут бували проїздом, інші – зупинялися під час служби. На жаль, у місті не залишалося ніяких пам'ятників декабристського часу.

Бердичів – полкова квартира Маріупольського полку. Вперше місцевість, де зараз розташовується місто згадується під 1320 р. у зв'язку з тим, що князь Гедимін подарував її литвину Тишкевичу. В акті розмежування Литви і Польщі за 1546 р. значиться, що селище Беричиків, що належало Василю Тишкевичу, знаходиться в складі Литви. Як вважає С. С. Нецевич, краєзнавець-дослідник історії міста, Бердичів в офіційних документах вперше згадується в 1545 р. Але правомочніше, на наш погляд, дату заснування м. Бердичева віднести до XIV сторіччя, а точніше до 1320 р., для чого необхідно провести додаткові дослідження.

Бердичів у першій половині XIX ст. був великим торговим містом. У 1811 р. у ньому мешкало 7,4 тис. чоловік[1]. У 1815 р. тут був заснований православний собор, діяло 5 єврейських синагог, 10 друкарень. Місто славилося своїми ярмарками. Сюди приїжджали купці з Австрії, Німеччини, Італії, Османської імперії та інших країн. Вивозили свої товари, в основному їстівні припаси і вироби ремісничої індустрії, місцеві жителі. Річний обіг торгівлі міста сягав 40 000 000 руб. У 1815 р. у місті нараховувалося 709 крамниць і 1478 будинків. Через десять років число дворів збільшилося до 2274.

Ще в 1815 р. Бердичів вважався власністю князя Матвія Радзивілла. Більшість будівель міста були дерев'яними. Часті пожежі знищували історичні будівлі і будинки обивателів. Так, у 1811 р. частину міста винищила пожежа. Товарів згоріло на декілька мільйонів карбованців.

На Бердичівські ярмарки, що проходили в районі фортеці, приїжджали інтенданти і командири полків 1-ї та 2-ї армій. Їх цікавили породисті коні, що приганяються сюди з Волинської, Подільської і Київської губерній, добротні тканини й інше спорядження, необхідне для військових частин. Використовувалися в торгівлі і посередники. Одним із них був бердичівский купець Д. Лошак, що іноді поставляв коней у В’ятський піхотний полк. Він неодноразово приїжджав у м. Лінці до П. І. Пестеля, що було приводом для його притягнення до слідства в справі таємних товариств, як людини, що виконувала доручення П. І. Пестеля. Йому вдалося переконати Слідчу комісію, що він мав тільки ділові стосунки з керівником Південного товариства. Одним із вагомих доказів було те, що П. І. Пестель, приїжджаючи в Бердичів два-три рази на рік, зупинявся на постій не в нього, а в купця Б. Лещинського. «Ходив до командира Маріупольського полку полковника Снарського, – свідчив купець Д. Лошак, – але чи бували

[1] Нецевич С. Сторінки історії // Радянський шлях (Бердичів). – 1984. – 29 вересня.

тоді які збори, мені невідомо»[1]. Купці торгували книгами, за невелику плату давали їх читати. І. Ф. Шимков, вихованець Харківського університету, що стояв із своєю ротою в с. Пісках, брав книги в торговця з Радомисля, коли жив там по декілька днів (13, 261), заступаючи в полкову варту.

У Бердичеві збереглися деякі пам'ятники архітектури, де могли бувати декабристи. На жаль, письмових свідчень про це немає або вони ще не розшукані. Безумовно, усі військові бували у фортеці, побудованій за проектом французького інженера Боплана, у костьолах св. Марії і св. Варвари. У костьолі св. Варвари вінчався відомий французький письменник Оноре де Бальзак із поміщицею з с. Верхівні Е. Ганьською. Не встановлені поки месцезнаходження заїжджого двору і розташування штабу Маріупольського полку.

Містечко Радомисль (тепер Радомишль) – полкова квартира Алексопольського піхотного полку. Вперше про нього згадується в літописі під 1150 р., коли київський князь Ізяслав відступив туди під тиском дружин галицького князя Володимира. Зростає роль Радомисля в другій половині XVIII ст. Саме в цей період він стає повітовим містом і достатньо значним торговим центром. На початку XIX ст. тут було дві церкви, двоповерховий цегляний будинок, на першому поверсі якого розміщувалися крамниці, числом до 20. Продавали тут товари місцевого виробництва: сіль, їстівні припаси, дерев'яний, кришталевий, скляний посуд. У місті діяли дві винокурні й одна цегельна мануфактура. За течією р. Тетерів на правому боці працював млин. У стайнях поштової станції нараховувалося 10 кур'єрських і 24 поштових коней.

Троянів, Любар і Брусилів – полкові квартири Олександрійського гусарського полку (командир – декабрист Олександр Муравйов), Охтирського гусарського полку (декабрист – Артамон Муравйов), Кременчуцького піхотного полку. У Коростені, Черняхові, Баранові, П’ятках, Пісках, Млинищах, Ліщині й інших населених пунктах стояли окремі військові підрозділи (в основному роти), очолювані членами таємних товариств.

Старовинне місто Острог (тепер Рівненської обл.). Тут знаходилася полкова квартира Саратовського піхотного полку. У серпні 1825 р. у полк переводять полковника І. С. Повало-Швейковського. Командиром 1-ї гренадерської роти цього полку служив капітан М. М. Спиридов, що оселив «у ній дух свавілля,… він солдатам давав багато волі й поводився з ними по-панібратськи» (6, 115). Бували в місті також і Н. О. Мозгалевський і І. Ф. Шимков. У

[1] ГАРФ. – Ф. 48. – Оп. 1. 1826. – Спр. 179. – Арк. 4 зб.–7.

Саратовському піхотному полку служили содати-декабристи Ф. Анойченко, Ф. Миколаєв, І. Стеценко, Ф. Мешко – гідні помічники декабристів-офіцерів. Вони активно проводили агітацію у своїх ротах, розповідали про свободи, про необхідність скорочення служби, збільшення платні солдатам.

У містечку Куньїв знаходилася ротна квартира 3-ї мушкетерської роти Саратовського піхотного полку. У ній служив Н. О. Мозгалевський. Згодом капітан В. С. Сотников донесе: «про підпоручика Мозгалевського, що знаходився в цій роті, солдати шкодують і говорять, що він був дуже добрий» (7, 115).

У липні 1826 р. на Червоній горі міста Острога відбувся обряд громадянської страти Н. О. Мозгалевського, А. А. Бистрицького, І. І. Сухинова. Останнього прямо з площі відвели в каземати на Замковій горі. А. Халецький вважає, що військовий плац, де відбулася страта, знаходиться на Червоній горі за Луцькими воротами між дорогою і старим єврейським кладовищем. На цьому місці вирішено було встановити меморіальну дошку[1].

Містечко Любомль у перший чверті XIX сторіччя належало графу В. Браницькому. У містечку діяли пивоварний, цегельний і чинбарний заводи, трактир і десять корчм, що приносили великі прибутки. Тут чотири рази на рік проводилися ярмарки, де продавали тканини, хліб, худобу, птицю. 10 вересня 1812 р. через містечко проходила армія П. В. Чичагова, що переслідувала союзників Наполеона – австрійські і саксонські війська. У її складі був майбутній значний учасник руху декабристів А. З. Муравйов. Він, як і майбутній декабрист О. К. Берстель, 17 вересня 1812 р. візьме участь у бої під с. Клепики з відступаючими австрійськими і саксонськими військами (XI, 93; XIII, 399). У серпні 1812 р. А. З. Муравйов побував у Дубно (XI, 93).

З Волинню пов'язана доля й інших декабристів й декабристського оточення. Так, 8 травня 1799 р. у с. Шумське народився член товариства Військових друзів К. Г. Ігельстром, який згодом відбував заслання в Читі разом із декабристами. Служив у Саратовському піхотному полку, безперечно, бував і в м. Острозі й інших населених пунктах краю, де квартирували роти цього полку, декабрист В. И. Щеколла (6, 357). У містечку Корці (нині Рівненської обл.) відбулась політична страта О. В. Усовського. У квітні 1827 р. у містечку спорудили ешафот. Навколо нього вишикували Полтавський піхотний полк. На ешафот завели О. В. Усовського, над котрим кат

[1] Халецький О. «І в Сибіру є сонце!» // Червоний прапор. – 1976. – 6 червня.

зламав шпагу, після чого відвезли його в Новоград-Волинський до справника для відправлення в Сибір (8, 409).

Революційна діяльність декабристів на Волині

Висвітлюючи діяльність членів товариства Об’єднаних слов'ян, лектор насамперед повинний особо виділити П. І. Борисова, що склав програмні документи і керував практичною діяльністю членів товариства в період підготовки до повстання.

У 1823 р. Петро Іванович Борисов заснував товариство, у яке спочатку ввійшли його брат А. І. Борисов і шляхтич Ю. К. Люблінський. П. І. Борисов написав «Правила» і «Клятвенну обіцянку»: «Ні брат, ні Люблінський не брали участі в… те й інше було твором його, Борисова, – читаємо в паперах Слідчої комісії, – Люблінський же на прохання його тільки переклав їх польською мовою»[1]. Мета Об’єднаних слов'ян полягала в тому, щоб об'єднати слов'янські племена федеративним союзом. Найближчим завданням, вважали фундатори товариства, є «множення членів і навчання себе в науках і мистецтвах» (5, 30).

За неповні два роки членами товариства Об'єднаних слов'ян стали В. О. Бечаснов, І. І. Горбачевський, О. С. Пестов, брати А. В. і О. В. Ведяняпіни, О. Д. Височин, І. В. Кирєєв, П. Ф. Громницький, І. І. Іванов, О. І. Тютчев, В. М. Соловйов, М. Ф. Лісовский, П. Ф. Вигодовський, П. Д. Мозган, Я. М. Андрієвич і ін. Перед Верховним карним судом стали 23 члена Слов'янського товариства (17, 65). «Причинами, – свідчить І. В. Кирєєв, – які штовхнули мене до вступу в таємне товариство за назвою «Об'єднаних слов'ян», були не що інше, як власне моє бажання до зміни образу правління, що тепер існує, на республіканський» (13, 167). Більшість членів цього таємного товариства дотримувалися саме таких поглядів на причини вступу в товариство Об'єднаних слов'ян.

«Правила» або «Катехізис» Об'єднаних слов'ян складався із 17 пунктів. Багато з них відбивали просвітительські устремління і бажання до самовдосконалення. Проте, у цьому документі ставився і ряд соціальних проблем. Наприклад, другий пункт говорив: «Не бажай мати раба, коли сам бути рабом бути не хочеш» (5, 121). Ідея створення Слов’янської федерації ставила під сумнів споконвічність рабства в Росії і божественне походження влади царя, непорушність існуючого суспільно-політичного ладу.

У процесі слідства багато членів товариства Об'єднаних слов'ян прагнули зменшити політичну спрямованість програмних документів

[1] ГАРФ. – Ф. 48. – Оп. 1. 1826. – Спр. 11. – Арк. 7.

товариства. Знайомство з «Катехізисом» свідчить про те, що П. І. Борисов був нещирий, коли стверджував, що «вірних засобів для досягнення… цілі ми не мали». Справа в тому, що в пунктах 1, 12, 13 говориться про зброю, що допоможе досягти поставленої цілі. Зі зброєю в руках вимагає «Катехізис» захищати безневинних, боротися проти кривди і допомагати друзям своїм, що «також допомагати тобі будуть». Поручик О. Ф. Фролов свідчив: «Ми хочемо зробити рівність… Якщо ми умертвим государя, і в той час легко буде зробити це…» (13, 324).

Передові погляди Об'єднаних слов'ян формувалися під впливом критичного відношення до кріпосницької російської дійсності, безправ'ю солдат, знущанню поміщиків і великих магнатів над селянами. «Достатньо зазначити для цього на одні невпинні вигони селян для будівництва доріг, часто в гарячу пору, під час сіножаті або жнива. Повинність ця довела поселян до повного розорення»[1]. Як свідчив граф Олізар, учасник польського патріотичного руху, у перший четверті XIX ст. «був час веселого шляхетського розгулу, що заохочувався достатком матеріального добробуту поміщиків», створюваного потім і кров'ю підневільних селян. Багатство одних і безправ'я інших, веселе життя дворян і жалюгідне існування селян, мордобій в армії, знущання офіцерів над солдатами обговорювалися в колі передової офіцерської молоді.

Важливим місцем зборів більшості членів Товариства об'єднаних слов'ян, крім Новограда-Волинського і Житомира, був Ліщин. У вересні 1825 р. більшість частин третього корпуса зберуться на маневри. Сюди прибудуть і члени Південного товариства. 1-й батальйон Чернігівського піхотного полку на чолі із С. І. Муравйовим-Апостолом розташується в Ліщині. Намет командира батальйону стане місцем частих зустрічей старих товаришів по службі Семенівського полку. У містечку зустрінуться С. І. Муравйов-Апостол і старий семенівець О. І. Тютчев, капітан Пензенського піхотного полку, якого приймуть до товариства. О. І. Тютчев скаже, що він уже є членом Товариства об'єднаних слов'ян. Це викличе інтерес у Сергія Івановича. Він попросить дістати Статут Товариства об'єднаних слов'ян, що О. І. Тютчев і зробить. С. І. Муравйов-Апостол доручає М. П. Бестужеву-Рюміну встановити «зносини між нашим і Слов'янським товариством» (4, 280). Незабаром товариства об'єдналися. Слов'яни цілком прийняли положення «Руської правди». «Упевнившись, що Південне товариство сильніше за Слов'янське, Борисов погодився на їх пропозицію (М. П. Бестужева-

[1] Там само.

Рюміна і С. І. Муравйова-Апостола. – *Авт.*) про об'єднання»[1]. М. П. Бестужев-Рюмін декілька разів збирав членів Товариства об'єднаних слов'ян, знайомив їх із витримками з «Руської правди» П. І. Пестеля, створив групу з 15 чоловік, якій доручалося убити імператора.

Перша нарада проходила в м. Ліщині на квартирі О. С. Пестова. У с. Пісках передбачалася зустріч на квартирі Ал. В. Веденяпіна. Проте, за розпорядженням М. П. Бестужева-Рюміна, вона була перенесена на квартиру Я. М. Андрієвича. У селі жили І. Ф. Шимков і І. В. Кирєєв. Як видно, повідомлення А. І. Шахирева (13, 419), що в с. Пісках була квартира Я. М. Андрієвича, не відповідає дійсності.

Друге і третє – у с. Млинищах на квартирі Я. М. Андрієвича (7, 85). На них були присутні: Я. М. і Г. М. Андрієвичі, М. А. Щепилло, П. Ф. Громницький, О. І. Тютчев, М. Ф. Лісовський, П. Д. Мозган, Н. О. Мозгалевський, П. І. Борисов, І. І. Горбачевський, М. М. Спиридов, В. О. Бечаснов, М. П. Бестужев-Рюмін та ін. Тут був розроблений і прийнятий до виконання такий план: «а) почати діяти неодмінно по осені 1826 р., при зборі корпусів, позбавленні життя блаженної пам'яті государя-імператора, б) підготувати солдатів до призначеної справи і намагатися прийняти більше членів із незадоволених. У зборах в Андрієвича були складені списки членів товариства, розділеного на округи: артилерійський і піхотний, і призначені представники: від першого – Горбачевський, а від останнього – Спиридов».[2] Членам товариства заборонялося проситися у відставку або переводитися в інші частини.

У таборах під Ліщином декабристи приступили до агітації серед солдатів своїх підрозділів. Але спроби ці були ще дуже обережні і недосконалі. «Людинолюбством і скромним обходженням із нижніми чинами, – свідчить Я. М. Андрієвич, – заслужити від них довіру і любов, так що і товариші мої цьому дивувалися…» (5,383). Домігшись довіри в солдатів, він у розмовах з ними звертав увагу на військові відомство й уряд, що своїми діями довели солдатів до «такої незначності», тоді, коли армія – опора держави (5, 384). П. Д. Мозган на слідстві розповів, що призвав «до себе рядового Бородіна, який був в Семенівському гвардійському полку й переконав його, щоб він схиляв товаришів не діяти проти військ, що повстали» (13, 277).

Про проведену агітацію серед «нижніх чинів» розкажуть пізніше і самі солдати: «Незабаром після переведення підпоручика Андрієвича 2-го в роту, – свідчив солдат 1-ї батарейної роти І. Фадєєв, що

[1] Там само. – Спр. 431. – Арк. 6.
[2] Там само.

квартирував у с. Кіковій, – одного дня він покликав мене до себе, через феєрверкера Гончарова на квартиру…» (6, 356). Слов'яни ставилися до нижніх чинів так, як цього вимагали «Правила». П. Д. Мозган радив деяким солдатам приєднатися до рот Тютчева, Громницького і Лісовського. Бесіди із солдатами велися в с. Провалах під час переходу зі Старокостянтинова в Житомир. Про спроби агітації серед солдатів колишніми семенівцями говорив О. Ф. Фролов. «Ми було почали в Петербурзі справу (події в Семенівському полку в 1820 р. – *Авт.*), але не скінчили, то тут треба скінчити, а ви постарайтеся підмовити своїх товаришів до сього». (13, 331). Про довірчі бесіди із солдатами свідчить і С. І. Муравйов-Апостол: «Під час таборів під Ліщином, приходили до мене солдати, що були Семенівського полку, Пензенського Гульбин, Тамбовського Малофєєв і Іванов, Саратовського Федот Ніколаєв, Анойченко, Греков і інші… Я з ними розмовляв про тяжкість служби, сварив її, згадував їм старий полк… Говорив їм, що я впевнений, що вони від своїх старих офіцерів ніколи і ніде не відстають…» (4, 276). Ці факти свідчать, що дворянські революціонери починали усвідомлювати необхідність підтримки солдатської маси. Спроби залучити солдат на свій бік диктувалися тактичними міркуваннями. Декабристи – прихильники військової революції. Вони вважали, що, використовуючи тільки армійські частини й відлучивши народ від участі в боротьбі проти самодержавства, вони уникнуть кровопролиття «тому, що гноблення селян їхніми поміщиками і податками, що пригноблені командирами солдати, – писав П. І. Борисов, – скривджені офіцери і розорене дворянство по першому знаку візьмуть наш бік і ми не будемо зустрічати ніде опору» (5, 31). Виступаючи за благоденство народу, вони, а образним висловом В. І. Леніна, були ще «страшно далекі від народу»[1]. Борючись за щастя народне, вони боялися залучити його на свій бік. У цьому виявилася їхня дворянська обмеженість.

Багато декабристів вважали, що революція повинна бути військовою, «Тоді, … обійдеться без кровопролиття, – свідчив П. Ф. Громницький, – нікому вже буде опиратися, і ми досягнемо з успіхом виконання тих підприємств, що заплановані ще в 1815 р. Говорили, що конституція закінчена ще в 1824 р., що залишається тепер переважно звернути увагу на війська…» (13, 137).

Чотири зустрічі близьких за духом і світоглядом молодих людей відбулися в Житомирі. Неоднократно на чати в корпусну квартиру заступали зі своїми ротами П. Д. Мозган, О. В. Веденяпін, П. Ф. Громницький, М. М. Спиридов і інші члени Товариства об'єднаних

[1] Ленін В. І. Пам’яті Герцена // Повне зібр. тв. – Т. 21. – С. 261.

слов'ян. Деякі з них жили тут постійно, будучи «учителями» у дивізійній школі: О. В. Веденяпін, І. В. Кирєєв. Разом із ними в будинку Уварова жив і брат Олексія – Апполон Веденяпін, а також П. Нащокін і І. І. Іванов, що служив по провіантській частині. І. І. Іванов, як видно, народився в Житомирі і навчався в «приватних учителів». Його мати мала власний будинок у місті. Тут же служив у канцелярії Волинського цивільного губернатора П. Ф. Вигодовський. «У 1825 р., – розповідав П. Д. Мозган, – стоячи з ротою у варті в Житомирі, я був у зв'язку з капітаном Тютчевим. Він мене якось познайомив із комісіонером Івановим… Через декілька днів запросили мене обідати до Тютчева, де мене в товариство прийняли…» (13, 268).

В другій половині грудня 1825 р. у місті був С. І. Муравйов-Апостол. «Пробув добу в Житомирі, де вперше почули ми (разом із ним був його брат Матвій – Авт.) про подію 14 грудня в Петербурзі[1], але глухо і без всяких подробиць» (4, 285) свідчив він. Мабуть уже тут С. І. Муравйов-Апостол замислювався про подальші дії.

Наприкінці того ж місяця в Житомирі відбулася нарада членів Товариства об'єднаних слов'ян, де було прийняте рішення про початок повстання. План військових дій, викладений П. І. Борисовим у листах до О. І. Тютчева, П. Ф. Громницького і М. Ф. Лісовського, передбачав збудити «у солдатах революційний дух», зібратися в Новограді-Волинському, взявши артилерію (5, 56), «йти спочатку в Житомир і заволодіти корпусною квартирою, потім на Київ на Бобруйську фортецю (5, 55). Великі надії брати Борисови покладали на Алексопольський полк (ним командував Повало-Швейковський), Охтирський гусарський полк (Артамон Муравйов) і на полк Тізенгаузена, що знаходився в Бобруйській фортеці. Борисови вважали, що закріпившись у Бобруйській фортеці, можна йти на Москву «коли 5 і 4 корпуси послідують нашому прикладу, піднімуть зброю і зроблять із ними комунікацію і коли друга армія вчинить так само» (55, 55). Намагання П. І. Борисова і його брата Андрія підняти на боротьбу частини, де служили члени таємного товариства, не увінчалися успіхом. Про повстання Чернігівського полку, вони дізнаються пізніше. Це «трапилося зненацька для більшої частини членів таємних товариств». Багато хто дізнався про нього одночасно зі звісткою про поразку. Деякі зважилися самі діяти. Серед них і члени слов'янського товариства, що служили в Пензенському полку.

---

[1] Про повстання в Петербурзі згадують К. Маркс і Ф. Енгельс в спільній роботі «Бем»: («… коли повстання в Петербурзі…») // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – 2-е вид. – Т. 14. – С. 134.

Приїхавши до П. Борисова, його брат Андрій об'їжджав учасників організації в Житомирі, Пензенському і Саратовському полках. Я. М. Андрієвич і В. О. Бесчаснов намагалися залучити до повстання Алексопольський піхотний і Охтирський гусарський полки. Але марно. Викликає подив, що деякі дослідники стверджують, що начебто в цей період П. І. Борисов через П. К. Головинського і його брата, проводиря Овручського повіту, намагався встановити зв'язок із місцевою польською шляхтою[1]. П. К. Головинський у даному випадку повівся дуже боягузливо, про що переконливо свідчать документи.

У Троянові і Любарі квартирували полки, на які покладав певні надії С. І. Муравйов-Апостол. У Троянові, як пише І. І. Горбачевський, С. І. Муравйов-Апостол ще не «думав про збурення»[2]. Тут брати Муравйови дізналися подробиці про повстання 14 грудня 1825 р. Вони виїхали в Любар, де їх наздогнав М. П. Бестужев-Рюмин. Він повідомив С. І. Муравйову-Апостолу про те, що на його папери накладено арешт, а за ним поїхали в Житомир командир полку підполковник Гебель і два жандарми. Спроба виробити певний план дії не знайшла підтримки командира полку Артамона Муравйова. Брати Муравйови-Апостоли їдуть в Триліси, а М. П. Бестужев-Рюмін намагається через Брусилів пробратися до членів Товариства об'єднаних слов'ян. Внаслідок, автор записок «Біла Церква» декабрист Ф. Вадковський напише: «Разом із Муравйовими виїхав із Любара і Бестужев, але не у Васильків, а в Брусилів і Радомисль, щоб збурити полки: Кременчуцький і Алексопольський, і повідомити про повстання артилеристам у Паволоч»[3]. Після поразки Чернігівського полку М. М. Спиридов, як свідчив П. Д. Мозган, «засуджував Сергія Муравйова за те, що зробив збурення і нікому про те не дав знати» (13, 274).

Братів Муравйових-Апостолів у Трилісах заарештували. Перед цим Сергій Іванович запискою викликав у Триліси слов'ян В. М. Соловьева, А. Д. Кузьміна, М. А. Щепилла, І. І. Сухинова, котрі і звільнили його з-під арешту. Саме з цієї події можна стверджувати, що повстання вступило у вирішальну стадію. У селі Триліси, розташованому поблизу Києва, 29 грудня 1825 р. почалося повстання Чернігівського полку. На чолі із С. Муравйовим-Апостолом, повсталі до вечора 30 грудня вступили в м. Васильків. На їхній бік перейшло більше половини Чернігівського полку.

---

[1] Сыроєчковский Б. Є., Соколовский Л. А., Порох И. В. Декабрист И. И. Горбачевский и его «Записки» // Горбачевский И. И. Записки. Письма – М., 1963. – С. 263. (Далі – Записки).

[2] Там само. – С. 52.

[3] Колокол. – 1863, ноябрь 157. – С. 1305.

С. І. Муравйов-Апостол, зібравши у Василькові велику частину Чернігівського полку, «міг діяти трьома способами: 1-е, йти на Київ, 2-е, йти на Білу Церкву, і 3-є, рушити спішно до Житомира і намагатися об'єднатися зі слов'янами» (4, 287). Думка про похід у розташування 8-ї батареї неодноразово приходила в голову С. І. Муравйову-Апостолу. Очевидно, він раніше обмірковував цей план, тому що М. П. Бестужев-Рюмін намагався прийняти в товариство офіцерів, що жили на стратегічно важливій дорозі Київ – Радомисль – Житомир. Однак, С. Муравйов-Апостол не зважився з порівняно невеликими силами йти на Київ і 31 грудня 1825 р. послав у місто прапорщика А. Мозалевського з кількома солдатами із завданням поширити в Київському гарнізоні революційну прокламацію – «Православний катехізис». Але ця місія не увінчалася успіхом. А. Мозалевський незабаром був заарештований. Місцева влада наказала посилити київський гарнізон і старанно стежити за рухом Чернігівського полку. 3 січня 1826 р. на висоті сіл Устинівка і Ковалівка Васильківського повіту загін царських військ відкрив по чернігівцям картечний вогонь. Повстання було придушено.

Значне місце в планах Слов'ян займало м. Коростень. У місті стояла 4-а парочна рота 8-ї артилерійської бригади. У ній служили І. В. Кирєєв, П. К. Головинський. І. В. Кирєєв показував на слідстві: Вступив у службу 1 травня 1823 р., після закінчення навчання в 2-му кадетському корпусі, у 4-у парочну батарейну роту 8-ї артилерійської бригади, що квартирувала в містечку Іскорості (13, 177). Пізніше його відкомандирують у Житомирську артилерійську школу, де він буде викладати фортифікацію. Він прийме в селі Піски А. В. Веденяпіна. У Коростені він бував дуже рідко. Тут ніс у цей час службу П. К. Головинський. У грудневі дні 1825 р. П. І. Борисов писав П. К. Головинському, дворянину Овруцького повіту, листа, в якому радив йому, по можливості, підбурювати і бунтувати солдат (7, 358). Якби П. К. Головинський скористався цією порадою, то, на думку П. І. Борисова, рота була б готова до запропонованого повстання. Слов'яни хотіли зібрати війська в Новограді-Волинському, «звідтіля вони мали намір слідувати в м. Житомир і заволодіти корпусною квартирою, із якої, залежно від обставин, йти до Києва, або у фортецю Бобруйськ, а як 4-а рота квартирує на дорозі, що веде до цього останнього місця» (6, 358), то від її участі в повстанні залежав його успіх. П. К. Головинський – бездіяльний член Товариства об'єднаних слов'ян. Він не скористався порадою П. І. Борисова і не підготував роти до майбутніх військових дій.

Після арешту членів Слов'янського товариства в Коростені побував старший ад'ютант штабу 1-ї армії капітан В. С. Сотников, що

склав після рапорт на ім'я чергового генерала Ольдекопа від 26 березня 1826 р.: «4-а парочна батарейна рота. У м. Іскорость, в якому розташований штаб цієї роти, прибув я 17 числа біля 4 годин вечора. Жителі і земський засідатель Овруцького повіту Юров засвідчили мене в спокійному картируванні. Нижні чини цієї роти зберігають гарний дух і зовсім не цікавляться долею взятих із 8-ї артилерійської бригади офіцерів» (6, 117). Рапорт заспокоїв військове начальство – у 9-й дивізії і спокійно і добре, хоча в деяких ротах солдати висловлювали жаль із приводу арешту офіцерів.

Слідчі справи декабристів дозволяють виявити багато населених пунктів Волині, де жили або бували в службових справах дворянські революціонери. Ці відомості, як правило, дуже скупі, наприклад, про перебування декабристів у селах Кікове і Передоднях, містечку Мирополі (6, 356–359). Потрібні додаткові дослідження в архівах країни, щоб пролити світло на історію цих населених пунктів. Складність полягає й у тому, що багато сіл пізніше ввійшли до складу інших губерній, а якісних і повних карт того часу недостатньо. До всього ж, деякі селища перейменовані. Проте встановлення факту про перебування декабристів у даному селищі дуже важливе. Воно допоможе дослідникам-краєзнавцям вести пошук у правильному напрямку. Бажано в таких населених пунктах установити пам'ятні знаки.

Стислий аналіз революційної діяльності членів Товариства об'єднаних слов'ян на Волині дає висновок помітного члена Північного товариства декабристів про те, що слов'яни були твердо переконані в правоті справи, якій вони служили, і «придивившись до них поближче, можна було переконатися, що для кожного з них сказати і зробити було те одне й те ж саме, і що в рішучу хвилину жодний із них не відступився б від того»[1]. Особливо це проявилося під час слідства. Більшість членів Товариства об'єднаних слов'ян «запиралися» у відповідях, приховували свої істинні думки. І тільки після незаперечних доказів зізнавалися, розповідаючи про діяльність і плани таємного товариства. Боротьба декабристів проти самодержавства і кріпосництва, що завершилася повстанням у Петербурзі і на Україні, була першим збройним виступом проти царату. Своїм виступом декабристи поклали початок визвольному руху в Росії.

[1] Записки, статьи, письма декабриста И. Д. Якушкіна. – М., 1951. – С. 112.

Підсумки

Закінчуючи розповідь про декабристів на Волині, лектор зобов'язаний підкреслити, що їхня діяльність не пропала безвісти. Наступні покоління борців проти самодержавства, пам'ятаючи завіти первістків прагнули втілити в життя вимоги ліквідації кріпосного права і повалення самодержавства. Шимон Конарский, помітний діяч Союзу Польського Народу, у своїй прокламації «Глас волаючого в пустелі» писав: «Невже ви думаєте, що мученицька кров Рилєєва, Муравйових і Пестеля впала на камінь? Воістину ні! Незабаром юна Росія прокинеться, заграє гімн свободи! Незабаром у серцях юних росіян окликнеться нове, юне життя! А «Руська правда» підніме стародавнє вічове чоло…»[1].

В роки революційної ситуації середини XIX сторіччя студенти Київського університету – найважливішого центру опозиції в Росії – продовжували самовіддану боротьбу з царатом. У паперах студента Л. Росинського, члена Харьківсько-Київского таємного товариства, царські нишпорки знайшли промову, висловлену 14 грудня 1860 р. на прощальному вечорі студентів університету з професором П. В. Павловим. У промові підкреслювалося історичне значення збігу дати вечора з 14 грудня 1825 р., коли було призначено початок «прогресу на Русі», що гласно заявив про своє «повноліття». Декабристи названі апостолами рідного прогресу, пропонувалося підняти тост «і за здоров'я всіх, хто йде по їх стопах»[2].

Значення історичної науки зросло в період, що коли трудящі приступили до будівництва соціалістичного суспільства, відмінного від усіх попередніх. Необхідно було зв'язати минуле з теперішнім, передати історичний досвід сучасникам. Питання про відношення до минулого переважає першорядну значимість. Радянський уряд прийняв низку декретів про зберігання пам'ятників старовини і мистецтва.

Вивчення історичного досвіду, великих революційних традицій набуває великого виховного значення. Увіковічнення героїчних подвигів борців за свободу займало головне місце в ленінському плані монументальної пропаганди. У бесіді з Бонч-Бруєвичем В. І. Ленін підкреслив величезне виховне значення пропаганди історичних знань.

---

[1] Русский архив. – 1905. – Кн. 4. – С. 542; Казьмирчук Г. Д., Смірнов В. Л. Революційний рух в Київському університеті. (1834–1861 рр.) – К., 1984. – С. 7.

[2] ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 810. 1860. – Спр. 185. – Арк. 254–255.

«Нам потрібно зобразити і Марата і Дантона, Бабефа, Бакуніна і багатьох інших революціонерів…»[1].

У серпневі дні 1918 р. з ініціативи Володимира Ілліча Леніна Раднарком затвердив списки видатних революціонерів і мислителів, яким передбачалося спорудити пам'ятники. Серед них були імена політичних лідерів декабризму П. І. Пестеля і К. Ф. Рилєєва[2]. Імена декабристів увічнені в назвах вулиць, підприємств, колгоспів, кораблів. Проте ми загубили стільки пам'ятників декабристської епохи, що тепер необхідно провести складну дослідницьку роботу, щоб наприклад, переконливо довести, що саме в цьому місці знаходилися ліщинські табори, де в ті далекі роки розташовувався Чернігівський полк або жив той або інший декабрист, установити пам'ятні знаки на цих місцях.

Потрібно відзначити міста і села краю, де жили і бували декабристи, не лише на туристичних картах, але і спорудити пам'ятні знаки. Тільки тоді такі населені пункти Волині набудуть статусу пам'ятних місць. Це буде сприяти вихованню в підростаючого покоління почуття глибокої поваги до нашого революційного минулого.

Може бути, початок збирання матеріалів про членів Товариства об'єднаних слов'ян для музеїв, послужить поштовхом для серйозного вивчення «безвісних» декабристів, порятунку від забуття і руйнації багатьох реліквій декабристської епохи. Декабристський рух дозволяє залучити якнайбільше людей до розуміння того, що значить минуле в теперішньому і майбутньому народу. Перший у Росії історичний романіст Михайло Загоскін писав, що людина, що не знає історії своєї Батьківщини, жалюгідна, людина, що не любить Батківщину, гідна презирства… У людини, яка не знає історії своїх предків, немає нічого святого за душею. Історія, у тому числі і діяльності декабристів на Волині, корені, без яких людське дерево не може жити[3].

Приложение

Название населенных пунктов Волыни и фамилии декабристов, проживавших в них

---

[1] В. І. Ленин и изобразительное искусство. Документы, письма, воспоминания. – М., 1977. – С. 289.

[2] Известия ВЦИК. – 1918. – 2 августа; Котов В. Н., Литвин О. К., Казьмирчук Г. Д. Рух декабристів. – К., 1982. – С. 115–116.

[3] Афанасьев В. Историяя далекая и близкая // Известия. – 1986. – 25 октября. – С. 6.

1.	Житомир Штаб 3-го пехотного корпуса	М.М.Спиридов, И.И.Горбачевский, П.И.Борисов, П.Ф.Дунцов – Выгодовский, И.В.Киреев, И.И.Иванов и др.
2.	Лещин (летние лагеря)	П.И.Борисов, И.И.Горбачевский, В.А.Бечаснов, Я.И.Андреевич, П.Ф.Громницкий, А.И.Тютчев, Н.Ф.Лисовский, А.Ф.Фролов, Ал.В.Веденяпин 1-й, А.В.Усовский, М.П.Бестужев – Рюмин, С.И.Муравьев – Апостол, И.С.Швейковский и др.
3.	с. Троянов	Ал.Муравьев, С.И.Муравьев – Апостол, М.И.Муравьев – Апостол
4.	с. Пески	Веденяпин 2-й, И.Ф.Шимков, И.В.Киреев
5.	с. Млинище	П.И.Борисов, А.С.Пестов, Я.М.Андреевич, М.А.Щепилла, Б.Ф.Громницкий, А.И.Тютчев, Н.Ф.Лисовский, П.Д.Мозган, И.И.Горбачевский, И.Ф.Шимков, А.Ф.Фролов, И.И.Иванов, А.В.Усовский, А.Д.Кузьмин, В.Н.Соловьев
6.	г. Новоград -Волынский	А.с.Пестов, П.И.Борисов, И.И.Горбачевский, С.Г.Волконский, Ю.К.Люблинский
7.	с. Кикова 1-я батарейная рота	Я.М.Андреевич, солдаты: Гончаров, И.Фадеев
8.	с. Кануны	П.И.Борисов, В.А.Бечаснов, И.И.Горбачевский
9.	пгт. Барановка 2-я легкая рота	П.И.Борисов, И.И.Горбачевский,В.А.Бечаснов, солдат Г.Крайников

10.	с. Смолдырев	И.И.горбачевский, Я.М.Андреевич, П.И.Борисов, В.А.Бечаснов
11.	с. Осторожок (ротная школа)	В.А.Бечаснов, солдаты: Занин, Родичев, Евдокимов, Крайников
12.	пгт. Мирополь 3-я легкая рота	В.А.Бечаснов
13.	пгт.Любар штаб Ахтырского полка	Артамон Муравьев, С.И.Муравьев – Апостол. М.И.Муравьев -Апостол, М.П.Бестужев –Рюмин, Я.М.Андреевич, В.А.Бечаснов
14.	с. Проваловка 4-я парочная рота	П.к.Головинский, П.И.Борисов, В.А.Бечаснов
15.	г. Бердичев штаб Мариупольского полка	П.И.Пестель, С.И.Муравьев – Апостол, С.Г.Волконский, В.А.Бечаснов, И.И.Сухинов
16.	с. Паволочь	М.П.Бестужев –Рюмин, И.П.Жуков
16а	конная рота №5 г. Дубно	А.З.Муравьев
17.	пгт. Брусилов полк Кременчугского полка	С.И.Муравьев –Апостол, М.И.Муравьев –Апостол, М.П.Бестужев –Рюмин, А.Ф.Вадковский
18.	Радомышль	И.С.Швейковский, В.К.Тизенгаузен, М.П.Бестужев –Рюмин, А.Ф.Шимков
19.	Штаб Алексопольского полка	А.С.Пестов, Я.А.Драгоманов, И.С.Сухинов, И.И.Горбачевский, В.А.Бечаснов, Я.М.Андреевич
20.	пгт. Черняхов	И.В.Киреев, П.К.Головинский
21.	г. Коростень	

22.	4-я парочная рота	П.К.Головинский
23.	пгт.Овруч	
24.	с. Пятна	
25.	Вчерайше 6-я парочная рота	И.С.Повало –Швейковский, М.М.Спиридов, Н.О.Мозгалевский, И.Ф.Шимков, солдаты: Ф.Анойченко, Ф.Николаев, И.Стеценко, Ф.Мешко
26.	г. Острог штаб Саратовского пехотного полка	Н.О.Мозгалевский
27.	с. Куньев, 3-я мушкетерская рота	А.З.Муравьев
28.	г. Любомль	А.К.Берстель, А.З.Муравьев
29.	с. Клепики	А.В.Усовский
30.	пгт. Корец	Ю.К.Люблинский
	с. Межиречье	П.Ф.Дунцов -Выгодовский
	г. Ровно	

До питання про перебування членів Товариства об'єднаних слов'ян на Волині*

Важливе місце в історії Волині першої чверті XIX ст. посідає рух декабристів. Саме в цьому краю розгорнулася діяльність Товариства об'єднаних слов'ян – найбільш радикальної і демократичної за складом її членів таємної організації. На Волині також бували провідні діячі Південного товариства П. І. Пестель, С. І. Муравйов-Апостол, М. П. Бестужев-Рюмін. Тут служили «південці» С. Г. Волконський, А. З. Муравйов.

Проблема «Декабристи і Волинь» так чи інакше розглядалася багатьма дослідниками в контексті загального аналізу перебування «провісників свободи» в Україні або в працях, присвячених Товариству об'єднаних слов'ян. Багато фактів про життя декабристів у зазначеному регіоні знайшли фрагментарне висвітлення на сторінках обласних і районних газет. Проте й до нинішнього часу дуже мало вивченим залишається зв'язок біографій «апостолів правди» з конкретними населеними пунктами Волині. Щоправда, в сучасному українському декабристознавстві з'явилася брошура з методичними порадами до лекції з теми «Декабристи і Волинь», що її підготували Г. Д. Казьмирчук і Л. О. Микульська (Луцьк, 1988), де зроблена спроба узагальнити відомості про пам'ятні місця «споборників святої волі» в цьому краї. Між тим автори-укладачі оминули ряд фактів про перебування декабристів на Волині. Скажімо, в брошурі зазначається, що в с. Шумське народився член Товариства військових друзів К. Г. Ігельстром, але не вказується, що інший членів цієї таємної організації О. І. Вегелін походив з дворян Волинської губернії. Немає згадки й про відрядження діяча ранніх декабристських товариств О. М. Муравйова з осені 1810 р. по січень 1811 відомості про зв'язок біографій членів Товариства об'єднаних слов'ян з цим регіоном. Спробуємо, хоча б частково, заповнити цю прогалину.

Так, майбутній «слов'янин» О. К. Берстель у своїх відповідях на запитання Слідчого комітету в справ декабристів писав. що під час Вітчизняної війни 1812 р. він брав участь у битвах біля містечок Локачі та Любомль (нині Волинська обл.). Про це свідчить також запис у формулярному списку про його службу: «17-го вересня 1812 р. біля містечка Любомль проти австрійських, саксонських і польських військ битвах знаходився».

---

* Вперше опубліковано: Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. – Луцьк, 1993. – С. 461–462.

В м. Любар Волинської губернії (нині смт. Любар Житомирської обл.) виховувався у ксьондзів майбутній член Товариства об'єднаних слов'ян Ф. А. Жебровський, а 20 лютого 1826 р. він був заарештований у містечку Романівка поблизу Житомира і того ж дня відправлений з Житомира до Петербурга.

З Волинською губернією дуже тісно пов'язанні життя й діяльність Ю К. Люблінського (справжнє прізвище Мотошнович) – одного з засновників Товариства об'єднаних слов'ян. В дослідницькій літературі, як правило, наводиться тільки один факт – навчання цього декабриста у 1803–1811 рр. в Межиріцькому училищі у ксьондзів-піарів, про що він писав у своїх відповідях під час слідства. проте аналіз «Пам'ятної записки» Ю. К. Люблінського, що зберігається у Центральному державному історичному архіві Росії і у 1956 р. була опублікована М. П. Чулковим. Вона дозволяє виявити й інші відомості про зв'язок його біографії з Волинською губернією. Як видно з цього документу, Ю. К. Мотошнович отримав прізвище Люблінський за назвою с. Люблінець, що розташоване на березі р. Буг і належало його предкам. У 1817 р., коли після ревізії сенатора Ф. Ф. Сіверса відбулася зміна керівництва Волинської губернії, Ю. К. Люблінський був обраний жителями Новоград-Волинського повіту засідателем нижнього земського суду. Прагнення займатися наукою спонукало його відмовитися від служби в суді і поступити до Кременецького ліцею, де майбутній декабрист вчився протягом одного року. Інші документи свідчать також про те, що наприкінці 1857 р., відбувши заслання у Сибіру, Ю. К. Люблінський вирушив до Волинської губернії, оселився в м. Славуті і жив тут до 1872 р.

Як бачимо, не усі волинські сторінки біографій членів Товариства об'єднаних слов'ян та інших таємних декабристських організацій знайшли належне висвітлення в працях істориків і краєзнавців. Отже, життя й діяльність «провісників свободи» на Волині потребує подальшого вивчення. Було б доцільним, на нашу думку, увічнити пам'ять про перебування членів Товариства об'єднаних слов'ян у зазначених вище населених пунктах цього краю.

Пам'ятні місця декабристів на Волині*

Рух декабристів належить до найбільш досліджуваних тем вітчизняної історії. За останнє десятиріччя (1975–1985 рр.) дворянським революціонерам присвячено майже дві тисячі монографій, науково-популярних праць, нарисів, статей. Однак лише кілька висвітлюють окремі аспекти важливої, але ще недостатньо розробленої проблеми «Пам'ятники й пам'ятні місця декабристів на Україні». Перу М. М. Карого, М. П. Савичева, В. О. Сидоренка та ін. належать праці, в яких досліджуються пам'ятники й пам'ятні місця декабристів у Києві, Кам'янці та на Вінниччині. Одним з найменш вивчених аспектів проблеми – пам'ятні місця декабристів на Волині. А в історії Волині першої чверті XIX ст. діяльність декабристів посідає одне з чільних місць. Тут жили і боролися члени Товариства об'єднаних слов'ян. Сюди у справах руху декабристів приїжджали керівник Південного таємного товариства П. І. Пестель, С. І. Муравйов-Апостол, М П. Бестужев-Рюмін. У Баранівці, Бердичеві, Брусилові, Вчерайшому, Новоград–Волинському,Острожку, Пісках, П'ятках, Провалівці, Радомишлі, Смолдиреві, Троянові, Черняхові та інших населених пунктах Волині служили в армії декабристи.

Житомир, за відсутністю у Новоград-Волинському пристойних будівель, стає центром Волинської губернії. Тут розміщувався штаб 3-го піхотного корпусу, що передбачало часте відвідування його офіцерами, частини яких заступали в караули. У житомирській артилерійській школі викладали декабристи А. В. Веденяпин та І. В. Киреєв. У Житомирі мешкавли також декабристи І. І. Іванов, П. Ф. Дунцов-Вигодовський. У справах товариства сюди приїжджали І. І. Горбачевський, М. М, Спиридов, А. І. та П. І. Борисови. Декабрист І. І. Іванов – уродженець Житомира. Його мати мала там власний будинок. Саме в Житомирі відбулася нарада, на якій було прийнято рішення про початок повстання.

Декабристи часто зустрічалися в літніх таборах під Ліщином. Тут відбулося кілька нарад, де розглядалися організаційні і тактичні питання: поділ товариства на округи: артилерійський, на чолі з І. І. Горбачевським і піхотний, на чолі з М. М, Спиридовим. У таборах декабристи розпочали агітацію серед солдатів з метою залучення їх до боротьби.

---

* Вперше опубліковано: Минуле і сучасне Волині (тези доповідей та повідомлень Волинської регіональної історико-краєзнавчої конференції 26–28 вересня 1985 р.). – Луцьк, 1985. – С. 122–124.

У Бердичеві не раз бували П. І. Пестель, С. І. Муравйов-Апостол та інші члени Товариства об'єднаних слов'ян. Вони, безперечно, відвідували і костьол св. Варвари, штаб Маріупольського полку, гостиний двір, фотецю.

Значну роль в історії Товариства об'єднаних слов'ян посідає місто Новгород-Волинський. Фактично саме тут було створене Товариство. Поблизу міста находилися населені пункти, де квартирували військові підрозділи на чолі з дворянськими революціонерами.

У Троянові й Любарі розміщувалися штаби полків, на які члени «об'єднаних слов'ян» покладали великі надії. проте ні Олександрівський, ні Охтирськіий гусарські полки так і не виступили. Їх командири Олександр Муравйов та Артамон Муравйов не підняли своїх солдатів на боротьбу.

Практично у перелічених вище населених пунктах не залишилося ніяких конкретних пам'яток, пов'язаних із життям декабристів. Це пояснюється тим, що більшість будівель були дерев'яними і часто гинули від пожеж. Проте настав час відзначити населені пункти, де були декабристи, меморіальними знаками, при краєзнавчих музеях відкрити експозиції, присвячені діяльності поборників святої волі, створити кутки декабристів при шкільних музеях.

Декабристы на Житомирщине*

Движению декабристов посвящено свыше 18 тысяч исследований. Но среди них очень мало работ, в которых раскрывался важный вопрос декабризма – памятные места декабристов на Житомирщине.

Проблема пребывания декабристов в городах и селах Житомирщины тесно связана с героическими примерами исторического прошлого края, борьбой против существовавшего в первой четверти XIX в. крепостного права.

Современные города и села Житомирщины в первой четверти XIX в. входили в состав трех губерний – Волынской, Киевской и Подольской. В те времена это был край, где преобладало сельскохозяйственное производство. Крестьяне, а большинство их принадлежало помещикам, возделывали землю, сеяли хлеб, выращивали огородные культуры. Сверх этого они обрабатывали господские пашенные обширные ланы своим скотом... В 1805 г. крестьяне два дня в неделю выполняли работу на земле помещика: пеший – пешую, имеющий скот – «сколько оную определял инвентарь», составляемый владельцем селения на каждый год. Помимо этого, крестьяне выплачивали денежный чинш (оброк): пеший – 2 рубля, а плуговой, т. е. имеющий тягловой скот и плуг, – 6. рублей с дома. Ежегодно крестьянин отдавал помещику одну овцу из десяти (или ее стоимость), улей, яйца, собранные летом ягоды и грибы, косил сено и жал хлеб, свозя его на гумно помещика. Декабрист М. М. Спиридов, живя в крестьянских домах, впоследствии показывал на следствии: «сделав переход в Житомирскую губернию, более был приведен в скорбь общею бедностью поселян: видел там, что плодородная сила губернии отдает дань одним владельцам, видел неусыпную деятельность хлебопашца, плоды которой служили обогащению панов, видел, неисчислимые богатства хлеба на токах их, а у поселян к окончанию года недоставало ни зерном, ни печеным не только для продажи, но даже и для пропитания» [1]. В 1804 г. 95 677 мужчин и женщин Житомирского уезда высевали 35 877 четвертей озимого хлеба и собирали в три раза больше, т. е. урожай был сам – 3. Прибыльной отраслью в крае считалось овцеводство. Помещики владели огромными стадами овец разной породы и получали чистого дохода в год до 4 000 рублей. В меньшей мере занимались

---

* Вперше опубліковано: Декабристи в Україні: дослідження й матеріали. – Т. 7. – К., 2012. – С. 271–289.

разведением лошадей и пчеловодством, которые по своей незначительности не заслуживают внимания.

В начале XIX в. в крае развивалось мануфактурное производство. В Житомирском уезде в 1804 г. насчитывалось 25 фабрик и заводов. Такое количество было и в 1807 г. Увеличилось количество предприятий в Новоград-Волынском уезде: с 13 до 14. В Овручском уезде было наиболее развитое производство металла на 32 железоплавильных и 2 медеплавильных заводах. Ряд подобных мануфактур существовало в Малинском уезде в селениях Шершневска, Гутлянска, Здрывля, Заньковска, Осовна. В этом уезде также выжигали известь в с. Заньковска, Осовна, Федоровка. В 1808 г. в Волынской губернии насчитывалось 10 суконных фабрик. Одной из крупнейших была созданная графом Нелинским в Новоград-Волынском уезде фабрика на 140 станков. В самом уездном городе мещанин Гельбенман открыл фабрику на 10 станков, 4 станка работало на фабрике при Доме общественного призрения в г. Житомире. Предполагалось, что все фабрики к 1810 г. выпустят 78 000 аршин сукна.

О неравномерном развитии мануфактурного производства в уездах свидетельствует следующая таблица:

Мануфактуры	Уезды			
	Житомирский		Новоград-Волынский	
	1820	1825	1820	1825
Железоплавильные	7	17	2	1
Медеплавильные	1	2	I	1
Фарфоровые и фаянсовые	–	–	4	4
Стеклянные	2	4	2	4
Полотняные	1	1	–	–
Поташные	2	10	4	3
Суконные	2	3	I	2
Шляпные	4	5	–	–
Кожевенные	3	3	–	–
Итого	22	45	14	15

Большинство предпринимателей – помещики, использовавшие подневольный труд своих крепостных крестьян, не отличающийся от рабского. «Я вам должна сообщить ужасную весть, – говорила мать Сергея и Матвея Муравьевых-Апостолов, – Вы найдете то, чего и не знаете: в России вы найдете рабов!» «Работа фабричная изнуряет людей еще в самом младенчестве. Мальчиков и девочек бьют, – писал декабрист Н. Тургенев, – когда учат. Некоторые из них, и все принадлежащие к ткачам, носят на лицах своих доказательство

трудной сидячей работы» [2]. Еще определеннее по этому вопросу высказался «первый декабрист» В. Ф. Раевский в «Рассуждении о рабстве крестьян», где он писал: «Фабрики и заведения наши, приводимые в действия рабами, никогда не принесут такой выгоды, как вольными, ибо там воля, а здесь принуждение, там договор и плата, здесь необходимость, там собственный расчет выгоды и старание, здесь страх наказания только».

Угнетение крестьян и работных людей толкало их на борьбу с угнетателями. Идейный предшественник декабристов А. Н. Радищев в «Путешествии из Петербурга в Москву» писал: «Я приметил из многочисленных примеров, что русский народ очень терпелив и терпит до самой крайности; но когда конец положит своему терпению, то ничего не может его удержать, чтобы не приклоняться к жестокости». Побеги крепостных крестьян, убийства ненавистных арендаторов и управителей, поджоги поместий и открытое неповиновение властям были не единичными явлениями. Крестьяне с. Пятигорка И. Марчук, Т. Гута и другие обвинялись в убийстве шляхтича А. Олихевича. П. Леонтьеву вменялся в вину поджог дома генерал-губернатора в г. Житомире, а крестьянину В. Маевскому – амбара с хлебом у помещика Ю. Клапишевского [3]. Крестьяне подавали коллективные жалобы на зверства помещиков. Иногда комиссии, созданные властями, были вынуждены констатировать факты, что, например, помещик Зброжке «без всякой причины, а токмо по капризу своему бил крестьян чем попало, некоторых крестьян, повеся за брус, бил розгами, других травил собаками, убивая до смерти».

Разоряли крестьян и даже целые местечка военные постои. Часто между командирами подразделений и местными властями шли настоящие баталии. Командиры полков стремились добиться привилегий для своих офицеров и их денщиков. Гражданский голова г. Радомышля в 1804 г. жаловался министру внутренних дел В. П. Кочубею на «утеснения тамошних жителей постоем Новороссийского драгунского полка». Особенно донимал солдатский постой мещан города. Так, житель местечка Ф. Березский содержал на протяжении 14 дней 6 постояльцев, а у И. Лукашенко 7 дней проживало 4 солдата [4]. Жители с. Горбунова Радомышльского уезда притеснялись капитаном этого полка Терениным.

Крестьянские и мещанские хозяйства разорялись и путем рекрутских наборов. В армию отбирали самых сильных и выносливых молодых людей. В Государственном архиве Житомирской области сохранилось множество «Протоколов рекрутского присутствия». Еще больше имеется там жалоб крестьян и мещан на незаконную отдачу в

рекруты, на произвол помещиков, использовавших рекрутские наборы как метод борьбы с непокорными крестьянами. Декабрист И. В. Киреев, отвечая в Следственном комитете на вопрос о причинах вольнодумства, писал:

«Ропот людей разного состояния на тягость податей, жалкое состояние поселян, угнетение беспрестанною работою, и невозможность (в которой видел их) облегчить свою участь, наконец, негодование между военными на строгость дисциплины и худые примеры, ... были первыми побуждениями к мысли о перемене существующего образа правления» [1, т. XIII, с. 167]. В своих показаниях от 6 февраля 1826 г. С. И. Муравьев-Апостол очертил политические мотивы, влияющие на формирование революционного мировоззрения: «Трехлетняя война, освободившая Европу от ига Наполеона; последствия оной, введение представительного правления в некоторых государствах, сочинения политические, беспрестанно являющиеся в сию эпоху, и читаемые с жадностью молодежью; дух времени, наконец, обративший умы к наблюдению законов внутреннего устройства государства. Вот источники революционных мнений в России» [1, т. IV, с. 273]. И это не единичные высказывания декабристов о страшной, нечеловеческой эксплуатации обывателей Волынской губернии. Они были свидетелями повсеместных издевательств над крестьянами, поскольку стояли во многих селах и местечках на постое со своими воинскими частями. В наше время, практически невозможно установить все памятные места декабристов на Житомирщине. Главная причина, препятствующая этому, заключается, прежде всего, в том, что многие дворянские революционеры не указывали конкретно, в каком населенном пункте они жили. Больше повезло тем местечкам, где находились штабы полков, и селам, через которые проходили почтовые дороги, где останавливались декабристы, а также там, где проходили сборы или маневры крупных воинских подразделений. И даже в этом случае мы не можем с полной уверенностью утверждать, что на этой улице или месте находилась квартира того или иного декабриста, хозяйство роты, в которой он служил. Время полностью стерло из памяти эти данные. Сейчас, например, невозможно установить, где находилась батальонная школа в г. Житомире, в какой стороне от современного Лещина располагались в 1825 г. летние лагеря частей, участвовавших в маневрах.

Необходимость выявления памятных мест декабристов на Житомирщине очевидна. Они, как пророчески писал К. Ф. Рылеев, будут напоминать юношеству о подвигах предков, знакомить его со

светлейшими эпохами народной истории, – вот верный способ для привития народу сильной привязанности к родине.

Первая четверть XIX в. знаменательна для Житомира, Коростеня, Новоград-Волынского, Бердичева, Любара, Овруча, Черняхова, Троянова, Пяток, Поволочи, Песок, Барановки, Брусилова, Лещина тем, что здесь по долгу службы бывали или жили декабристы. Этим вызывается живой к «сподвижникам, – как назвал декабристов А. И. Герцен, – русского освобождения». Многие моменты деятельности декабристов в крае нашли фрагментарное изложение на страницах областных и районных газет. Наличие разнообразной информации о дворянских революционерах на Житомирщине, однако, не свидетельствует о том, что их деятельность исследована полностью. Тем более, что авторы многих сообщений неправильно излагают ход событий, рассказывая о декабристах, современными категориями. Например, Т. Глазова почему-то вспоминает о 120 декабристах, говорит, что «будущие декабристы» в 1818 г. создали Союз благоденствия. Почему 120, а не 121 осужденных или 579 прикосновенных к делу [1, т. VIII, с. 14], а как же быть с членами ранней декабристской организации – Союза спасения, созданного в 1816 г. – ведь они тоже относятся к декабристам. Еще большее удивление вызывают следующие слова автора: «Славяне считали необходимым привлекать к своей деятельности не только офицеров, но и передовых солдат, крестьян». О каких передовых крестьянах можно говорить в то время? И таких неточностей множество.

Вызывает удивление и отсутствие сведений о декабристах в буклетах, посвященных истории Коростеня и Бердичева. В них ни одним словом не сказано о пребывании декабристов в этих крупных городах Житомирщины фрагментарно упоминается о пребывании декабристов в разных населенных пунктах края в путеводителе по области. Всего четыре строки о декабристах в фотопутеводителе.

В перечисленных ранее населенных пунктах были расквартированы воинские подразделения 1-й армии, главная квартира которой находилась в г. Могилеве. А в Житомире располагался штаб 3-го пехотного корпуса. По преданию, город был основан около 884 г. «любимцем Аскольда и Дира – Житомиром, не пожелавшим служить Олегу», новгородскому князю, убившему киевских князей. Первое летописное упоминание о городе относится к 1240 г., когда его разорили татары. В 1320 г. Гедимин присоединил город к Литве. Было время, когда в городе насчитывалось всего около 49 дворов. С 1804 г. за неимением помещений для учреждений в Новоград-Волынском, Житомир сделали центром Волынской губернии. Трудно представить, конечно, Житомир в годы первой

четверти XIX века. Он неоднократно горел: в 1802 г. сгорел Житомирский замок, в 1820 г. – Бернардинский монастырь, а год спустя «большая половина города была истреблена пожаром». Большинство построек в городе были деревянными, и это одна из причин частых пожаров. Было предпринято несколько попыток строить город по генеральному плану. Город фактически кочевал.

В начале позапрошлого века в городе начало развиваться мануфактурное производство. К 1809 г. в Житомире действовали два полотняных предприятия на три и четыре станка, а также «несколько перчатных фабрик», работавших на сырье, производившемся на отдельных мануфактурах. По отзывам современников, житомирские перчатки были лучшими в Юго-Западном крае и вывозились на продажу в Варшаву.

Житомир был не только административным, но и культурным центром Волынской губернии. Здесь в 1804 г. Фадей открыл на средства, собранные меценатами и выделенными государством, уездное училище. Немного позже откроется католическая семинария. К культурным учреждениям, первой четверти XIX в. относятся театр и больница. В Житомире в начале XIX в. родился известный историк А. А. Скальковский, а в 1837 г. – генерал Парижской Коммуны Ярослав Домбровский и его адъютант Анна Пустовойтова.

В Житомире жили некоторые члены общества Соединенных славян. Одни здесь бывали проездом, другие – останавливались во время караулов (см. Приложение). К большому сожалению, в городе не осталось никаких памятников декабристского времени.

Бердичев – полковая квартира Мариупольского полка. Впервые местность, где сейчас раскинулся город, вспоминается в 1320 г., в связи с тем, что князь Гедимин подарил ее литвину Тышкевичу. В акте разграничения Литвы и Польши за 1546 г. значится, что селение Беричиков, принадлежащее Василию Тышкевичу, находится в составе Литвы. Будет правомерно считать, что дату основания г. Бердичева нужно отнести к XIV веку, а точнее к 1320 г., для чего необходимо провести дополнительные исследования. Сейчас, как считает С. С. Нецевич, краевед-исследователь истории города: «Бердичев в официальных документах упоминается в 1545 г. Это и является датой рождения нашего города».

Бердичев в первой половине XIX в. был крупным торговым городом. В 1811 г. в нем проживало 7,4 тыс. человек [5]. В Бердичеве в 1815 г. был основан православный собор, действовало 5 еврейских синагог, 10 типографий. Город славился своими ярмарками. Сюда приезжали купцы из Австрии, Германии, Италии, Турецкой империи и других стран. Вывозили свои товары, в основном съестные припасы и

изделия ремесленной индустрии, местные жители. Годичный оборот торговли города достигал 40 000 000 руб. В 1815 г. в городе насчитывалось 709 лавок и 1478 домов. Через десять лет число дворов увеличилось до 2274.

Еще в 1815 г. город считался собственностью князя Матвея Радзивилла. Большинство построек города были деревянными. Частые пожары уничтожили исторические постройки и дома обывателей. Так, в 1811 г. часть города истребил пожар. Товаров сгорело на несколько миллионов рублей.

На Бердичевские ярмарки, проходившие в районе крепости, приезжали интенданты и командиры полков1-й и 2-й армий. Их интересовали породистые лошади, пригоняемые сюда из Волынской, Подольской и Киевской губерний, добротные сукна и другое снаряжение, так необходимое для воинских частей. Использовались в торговле и посредники.

Таким был бердичевский купец Д. Лошак, иногда поставлявший лошадей в Вятский пехотный полк. Он неоднократно приезжал в м. Линцы к П. И. Пестелю. Это послужило поводом для его привлечения к следствию по делу тайных обществ, как человека, выполнявшего поручения П. И. Пестеля. Ему удалось убедить Следственную комиссию, что он имел только деловые отношения с руководителем Южного общества. Одним из веских доказательств было то, что П. И. Пестель, приезжая в Бердичев два-три раза в год, останавливался на постой не у него, а у купца Б. Лещинского. «Хаживал к командиру Мариупольского полка полковнику Снарскому, – свидетельствует купец Д. Лошак, – но бывали ли тогда какие собрания мне неизвестно» [6]. Купцы занимались торговлей книг, за небольшую плату давали их читать. И. Ф. Шимков, воспитанник Харьковского университета, стоявший со своею ротою в с. Пески брал книги у торговца из м. Радомышля, когда жил там по несколько дней [1, т. XIII, с. 261], заступая в полковой караул.

В Бердичеве сохранились памятники архитектуры, в которых могли бывать декабристы. К сожалению, письменных свидетельств об этом нет или они еще не отысканы. Безусловно, все военные бывали в крепости, построенной по проекту инженера Боплана, в костелах св. Марии и св. Варвары. В костеле св. Варвары венчался известный французский писатель Оноре де Бальзак с помещицей из с. Верхивни Э. Ганьской. Не установлены пока место нахождения заезжего двора и расположение штаба Мариупольского полка.

Местечко Радомышль – полковая квартира Алексопольского пехотного полка. Впервые о нем упоминается под 1150 г., когда киевский князь Изяслав отступил туда под натиском дружин галицкого

князя Владимира. По всей видимости, он тогда назывался Мыкгородом или Мычиком, т. к. располагался между р. Мыкою и р. Тетерев. Правда, в XV в. город перенесен в другое место. Возрастает роль Радомышля во второй половине XVIII в. Именно в этот период он становится уездным городом и достаточно видным торговым центром. В начале XIX ст. здесь было две церкви, двухэтажный кирпичный дом, на первом этаже которого размещались лавки, числом до 20. Продавали здесь товары местного производства: соль, съестные припасы, деревянную, хрустальную, стеклянную посуду. В городе действовали две винокурни и одна кирпичная мануфактура: «По течению р. Тетерев на правой стороне работала мельница. В конюшнях почтовой станции насчитывалось 10 курьерских и 24 почтовых лошади».

В Троянове, Любаре и Брусилове были полковые квартиры Александрийского гусарского полка (командир – декабрист Александр Муравьев), Ахтырского гусарского полка (декабрист Артамон Муравьев), Кременчугского пехотного полка. В Коростене, Черняхове, Барановке, Пятках, Песках, Млинищах, Лещине и других населенных пунктах стояли отдельные воинские подразделения (в основном роты), возглавляемые членами тайных обществ.

В деятельности членов общества Соединенных славян ключевую роль сыграл П. И. Борисов, создавший программные документы. В 1823 г. Петр Иванович Борисов основал общество, в которое сначала вошли его брат А. И. Борисов и шляхтич Ю. К. Люблянский. П. И. Борисов написал «Правила» и «Клятвенное обещание». Оба документа были написаны П. И. Борисовым: «Ни брат, ни Люблинской не участвовали в составлении ... то и другое было произведением его, Борисова, – читаем в бумагах Следственной комиссии, – Люблинской же по просьбе его токмо перевел оные на польский язык» [7]. Цель Соединенных славян состояла в том, дабы соединить славянские поколения федеративным союзом. Ближайшей задачей, считали основатели общества, является «умножение членов и образование себя в науках и художествах» [1, т. V, с. 30].

За неполные два года членами общества Соединенных славян стали В. А. Бечаснов, И. И. Горбачевский, А. С. Пестов, братья Ал. В. и А. В. Ведяняпины, А. Д. Высочин, И. В. Киреев, П. Ф. Громнитский, И. И. Иванов, П. В. Выгодовский, Я. М. Андреевич, Н. Ф. Лисовский, А. И. Тютчев, В. Н. Соловьев, П. Д. Мозган и др. Перед Верховным уголовным судом предстали 23 члена Славянского общества. «Причины, – свидетельствует И. В. Киреев, – побудившие меня к вступлению в тайное общество под названием "Соединенных славян", были не что иное, как собственное мое желание к перемене образа

правления, теперь существующего, на республиканский» [1, т. XIII, с. 167]. Большинство членов этого тайного общества придерживались именно такого взгляда на причины вступления в общество Соединенных славян.

«Правила» или «Катехизис» Соединенных славян состоял из 17 пунктов. Многие из них отражали просветительские устремления и желание к самоусовершенствованию. Однако, в этом документе ставились и ряд социальных проблем. Например, второй пункт гласил: «Не желай иметь раба, когда сам быть рабом быть не хочешь» [1, т. V, с. 121]. Идея создания Славянской федерации ставила под сомнения извечность рабства в России и божественное происхождение власти царя, незыблемость существующего общественно-политического строя.

В процессе следствия многие члены общества Соединенных славян стремились уменьшить политическую направленность программных документов общества. Знакомство с «Катехизисом» свидетельствует о том, что П. И. Борисов был неискренен, когда утверждал, что «верных средств к достижению ... цели мы не имели». Дело в том, что в пунктах 1, 12, 13 говорится об оружии, которое поможет достигнуть поставленной цели. С оружием в руках, требует Катехизис, защищать невинных, бороться против несправедливости и помогать друзьям своим, которые «также помогать тебе будут». Поручик А. Ф. Фролов свидетельствовал: «Мы хотим сделать равенство... Если мы умертвим государя, и в то время легко будет сделать сие...» [1, т. XIII, с. 324].

Передовые взгляды Соединенных славян формировались под влиянием критического отношения к крепостнической русской действительности, бесправию солдат, издевательству помещиков и крупных магнатов над крестьянами. «Достаточно указать для сего на одни беспрестанные выгоны крестьян для делания дорог, часто в страдную пору, во время сенокоса или жатвы. Повинность сия довела поселян до совершенного разорения» [8]. В это время, как свидетельствует граф Олизар, в течение первой четверти XIX в. «было время веселого шляхетского разгула, поощряемого обилием материального благосостояния помещиков», создаваемого потом и кровью подневольных крестьян.

Богатство одних и бесправие других, веселая жизнь дворян и жалкое существование крестьян, мордобой в армии, издевательства офицеров над солдатами обсуждались в кругу передовой офицерской молодежи.

Важным местом собраний большинства членов общества Соединенных славян, помимо Новоград-Волынского и Житомира, был

Лещин. В сентябре 1825 г. большинство частей третьего корпуса соберутся на маневры. Сюда прибудут и члены Южного общества. 1-й батальон Черниговского пехотного полка во главе с С. И. Муравьевым-Апостолом будет располагаться в м. Лещине. Палатка командира батальона станет местом частых встреч старых сослуживцев Семеновского полка. В местечке встретятся С. И. Муравьев-Апостол и старый семеновец А. И. Тютчев, капитан Пензенского пехотного полка, которого примут в общество. А. И. Тютчев скажет, что он уже является членом общества Соединенных славян. Это вызовет интерес у Сергея Ивановича. Он попросит достать устав общества Соединенных славян, что А. И. Тютчев и сделает. С. И. Муравьев-Апостол поручает М. П. Бестужеву-Рюмину установить «сношения между нашим и Славянским обществом» [1, т. IV, с. 280]. Вскоре общества объединятся. Славяне полностью приняли положения «Русской правды». «Удостоверившись, что Южное общество сильнее Славянского, Борисов согласился на предложение их (М. П. Бестужева-Рюмина и С. М. Муравьева-Апостола) о соединении» [9]. М. П Бестужев-Рюмин несколько раз собирал членов общества Соединенных славян, знакомил их с выдержками из «Русской правды» П. И. Пестеля, создал группу из 15 человек, которой поручалось убить императора.

Первое совещание проходило в м. Лещине на квартире А. С. Пестова. В с. Песках предполагалась встреча на квартире Ал. В. Веденяпина. Однако, по распоряжению М. П. Бестужева-Рюмина она была перенесена на квартиру Я. М. Андреевича. В селе жили И. Ф. Шимков и И. В. Киреев. По всей видимости, сообщение, что в Песках была квартира Я. М. Андреевича, не отвечает действительности [1, т. XIII, с. 419].

Второе и третье – в с. Млинищах на квартире Я. М. Андреевича. На них присутствовали: Я. М. и Г. М. Андреевичи, М. А. Щепилла, П. Ф. Громнитский, А. И. Тютчев, Н. Ф. Лисовский, П. Д. Мозган, И. О. Мозгалевский, П. И. Борисов, И. И. Горбачевский, М. М. Спиридов, В. А. Бечаснов, Й. Ф. Шимков, П. М. Бестужев-Рюмин и др. Здесь был разработан и принят к исполнению следующий план: «а) начать действовать непременно по осени 1826 года, при сборе корпусов, лишении жизни блаженной памяти государя-императора; б) приготовить солдат к предназначенному делу и стараться принять больше членов из недовольных. В собраниях у Андреевича были составлены списки членов общества, разделенного на округи артиллерийский и пехотный, и назначены представители: от первого – Горбачевский, а от последнего – Спиридов» [10]. Членам общества запрещалось проситься в отставку или переводиться в другие части.

В лагерях под Лещином декабристы приступили к агитации среди солдат своих подразделений. Эти попытки были еще очень робкие и несовершенные. «Человеколюбием и скромным обхождением с нижними чинами, – свидетельствует Я. М. Андреевич, – заслужил от них доверие и любовь, так, что и товарищи мои сему удивлялись...» [1, т. V, с. 383]. Добившись доверия у солдат, он в разговорах с ними обращал внимание на военное ведомство и правительство, которые своими действиями довели солдат «до такого ничтожества», тогда, когда армия – опора государства [1, т. V, с. 384]. П. Д. Мозган на следствии рассказывал, что «призвал к себе рядового Бородина, бывшего в Семеновском гвардейском полку, и усовещал его, чтобы он склонял товарищей не действовать противу возмутившихся войск» [1, т. XIII, с. 277]. О проводимой агитации среди «нижних чинов» расскажут позже и сами солдаты: «Вскоре после поступления подпоручика Андреевича 2-го в роту, – свидетельствует солдат 1-й батарейной роты И. Фадеев, – квартировавшей в с. Киковой, одного дня он позвал меня к себе, через частного фейерверкера Гончарова на квартиру...» [1, т. VI, с. 356]. Славяне относились к нижним чинам так, как этого требовали правила: Пункт 4, которых гласит: «Простота, воздержанность и скромность сии блюстительницы (души – *Г. К.*) сохранят твое спокойствие» [1, т. XIII, с. 381]. П. Д. Мозган советовал некоторым солдатам присоединиться к ротам Тютчева, Громнитского и Лисовского. Беседы с солдатами велись в с. Провалах во время перехода из Староконстантинова в Житомир. О попытках агитации среди солдат бывшими семеновцами говорил и А. Ф. Фролов. «Мы, было, начали в Петербурге дело (события в Семеновском полку в 1820 г. – *Г. К.*), но не кончили, то здесь надо кончить, а вы постарайтесь подговорить своих товарищей к сему» [1, т. XIII, с. 331].

О доверительных беседах с солдатами свидетельствует и С. И. Муравьев-Апостол. «В 1825-го года, во время лагерей при Лещине, приходили ко мне солдаты, бывшие Семеновского полка, Пензенского Гульбин, Тамбовского Малофеев и Иванов, Саратовского Федот Николаев, Анойченко, Греков и другие ... Я с ними разговаривал о тяжести службы, бранил ее, вспоминал им старый полк ... Говорил им, что я уверен, что они от своих старых офицеров никогда и нигде не отстанут...» [1, т. IV, с. 276]. Эти факты свидетельствуют, что дворянские революционеры только начинали осознавать необходимость поддержки солдатской массы. В этом сказалась их дворянская ограниченность. Выступая за благоденствие народа, они, по образному выражению В. И Ленина, были еще «страшно далеки от народа» [11]. Борясь за счастье народное, они боялись привлечь его

на свою сторону. Самодержавие оказалось сильнее, нежели это считали самые дальновидные члены тайных организаций. Попытки привлечь солдат на свою сторону диктовались тактическими соображениями. Декабристы – сторонники военной революции. Они считали, что, используя только армейские части и отстранив народ от участия в борьбе против самодержавия, они избегнут кровопролития, «потому что угнетение крестьян их помещиками и налогами, притесняемые командирами солдаты, – писал П. И. Борисов, – обиженные офицеры и разоренное дворянство по первому знаку возьмут нашу сторону и мы не будем встречать нигде сопротивления» [1, т. V, с. 31].

Революция должна быть военной, считали многие: «Тогда обойдется без кровопролития, – свидетельствовал П. Ф. Громнитский, – некому уже будет противиться, и мы достигнем с успехом тех предприятий, которые предположены еще в 815 году. Говорили, что конституция кончена еще в 824 году, что остается теперь преимущественно обратить внимание на войска...» [1, т. XIII, с. 137].

Частые встречи близких по духу и мировоззрению молодых людей состоялись в Житомире. Неоднократно в караул в корпусную квартиру заступали со своими ротами П. Ф. Громнитский, А. В. Веденяпин, П. Д. Мозган, М. М. Спиридов и другие члены общества Соединенных славян. Некоторые из них жили здесь постоянно, будучи «учителями» в дивизионной школе: Веденяпин, И. В. Киреев. Вместе с ними в доме Уварова жил и брат Алексея-Апполон Веденяпин, П. Нащокин и И. И. Иванов, служивший по провиантской части. И. И. Иванов, по всей видимости, родился в Житомире и обучался у «приватных учителей». Его мать имела собственный дом в городе. Здесь же служил в канцелярии Волынского гражданского губернатора П. Ф. Выгодовский. «В 1825 году, – рассказывает П. Д. Мозган, – стоя с ротою в карауле в Житомире, я был в связи с капитаном Тютчевым. Он меня однажды познакомил с комиссионером Ивановым ... Через несколько дней пригласили меня обедать к Тютчеву, где меня в общество приняли ...» [1, т. XIII, с. 284].

Во второй половине декабря 1825 г. в городе был С. И. Муравьев-Апостол. «Пробыл сутки в Житомире, где впервые услыхали мы (вместе с ним был его брат Матвей – *Г. К.*) о происшествии 14 декабря в Петербурге, но глухо и безо всяких подробностей» [1, т. IV, с. 285]. Вероятно уже здесь С. И. Муравьев-Апостол задумался о дальнейших действиях.

В конце этого же месяца в Житомире состоялось совещание членов общества Соединенных славян, где было принято решение о

начале восстания. План военных действий, изложенный П. И. Борисовым в письмах к А. И. Тютчеву, П. Ф. Громнитскому и Н. Ф. Лисовскому, предполагал: возбудить «в солдатах революционный дух», собраться в Новоград-Волынском, взяв артиллерию [1, т. V, с. 56], «идти первоначально в Житомир и завладеть корпусной квартирой, потом на Киев, из Киева на Бобруйскую крепость» [1, т. V, с. 55]. Большие надежды братья Борисовы полагали на Алексопольский полк (им командовал Повало-Швейковский), Ахтырский гусарский полк (Артамон Муравьев) и на полк Тизенгаузена, который находился в Бобруйской крепости. Борисовы считали, что укрепившись в Бобруйской крепости, можно идти на Москву «ежели 5 и 4 корпусы последуют нашему примеру, подымут оружие и сделают с ними коммуникацию и ежели вторая армия поступит таким же образом» [1, т. V, с. 55]. Попытки П. И. Борисова и его брата Андрея поднять на борьбу части, где служили члены тайного общества, не увенчались успехом. О восстании Черниговского полка, они узнают позже. Это «случилось неожиданно для большей части членов тайных обществ». Многие узнали о нем одновременно с известием о поражении. Некоторые решились сами действовать. Среди них и члены Славянского общества, служившие в Пензенском полку.

Приехавший к П. И. Борисову его брат Андрей, объезжал участников организации в Житомире, Пензенском и Саратовских полках. Я. М. Андреевич и В. А. Бечаснов пытались привлечь к восстанию Алексопольский пехотный и Ахтырский гусарский полки. Но тщетно. Вызывает удивление заявления некоторых исследователей, утверждающих, что в этот период П. И. Борисов через П. К. Головинского и его брата, предводителя Овручского уезда, пытался установить связь с местной польской шляхтой [12]. П. К. Головинский в этом случае повел себя весьма трусливо, о чем убедительно свидетельствуют документы.

В марте 1826 г. в Житомир доставили арестованного И. И. Сухинова, одного из сподвижников С. И. Муравьева-Апостола по восстанию Черниговского полка. «Приехав в Житомир, – пишет в своих "Записках" И. И. Горбачевский, – частный пристав остановился в трактире обедать. Сухинов, пользуясь сим, просил позволения отдохнуть несколько времени, представляя ему, что открывшиеся раны и расстройство здоровья мешают его возможности продолжать по-прежнему дорогу» [13].

В Троянове и Любаре квартировали полки, на которые возлагал определенные надежды С. И. Муравьев-Апостол. В Троянове, как пишет И. И. Горбачевский, С. И. Муравьев-Апостол еще не «думал о

возмущении» [14]. Здесь братья Муравьевы узнали подробности о восстании 14 декабря 1825 г. Они выехали в Любар, где их догнал М. П. Бестужев-Рюмин. Он сообщил С. И. Муравьеву-Апостолу, о том, что на его бумаги наложен арест, а за ним поехали в Житомир командир полка подполковник Гебель и два жандарма. Попытка выработать определенный план действия не нашла поддержки командира полка Артамона Муравьева. Братья Муравьевы-Апостолы едут в Трилесы, а М. П. Бестужев-Рюмин пытается через Брусилов пробраться к членам Соединенных славян. Впоследствии, автор записок «Белая Церковь», декабрист Ф. Вадковский запишет: «Вместе с Муравьевыми выехал из Любара и Бестужев, но не в Васильков, а в Брусилов и Радомышль, чтобы возмутить полки: Кременчугский и Алексопольский, и сообщить о восстании артиллеристам в Паволочь» [15]. После поражения Черниговского полка М. М. Спиридов, как свидетельствовал П. Д. Мозган, «осуждал Сергея Муравьева за то, что сделал возмущение и никому о том не дал знать» [1, т. XIII, с. 274].

Братьев Муравьевых-Апостолов в Трилесах арестовали. Перед этим Сергей Иванович запиской вызвал в Трилесы славян В. Н. Соловьева, А. Д. Кузьмина, М. А. Щепиллу, И. И. Сухинова, которые и освободили его из-под ареста, именно с этого события можно говорить, о том, что восстание вступило в решающую стадию.

С. И. Муравьев-Апостол, собрав в Василькове большую часть Черниговского пехотного полка, «мог действовать трояким образом: 1-е, идти на Киев; 2-е, идти на Белую Церковь; и 3-е, двинуться спешно к Житомиру и стараться соединиться со славянами» [1, т. IV, с. 287]. Мысль о походе в расположение 8-й батареи неоднократно приходила в голову С. И. Муравьеву-Апостолу. По-видимому, он раньше обдумывал ее, потому что М. П. Бестужев-Рюмин старался принять в общество офицеров, живших на стратегически важной дороге Киев–Радомышль–Житомир. Штаб-ротмистр принца Оранского полка И. П. Жуков был принят в общество в 1824 г. М. П. Бестужевым-Рюминым. Он встречался с И. П. Жуковым в Сквире и Брусилове, писал ему письма и записки, понуждая его к более активным действиям в пользу Южного общества: Проезжая через станцию, Ряжев (так в документах. По всей видимости, через Рожев. – *Г. Д.*), М. П. Бестужев-Рюмин написал записку И. П. Жукову с просьбой «поспешнее приезжать в Радомышль», где найдет у Швейковского оставленное для него письмо.

В данном случае М. П. Бестужев-Рюмин преследовал цель – заставить И. П. Жукова поехать в Любар, «в полк и по возможности приготовить оный для содействия нам» [16]. На следствии

М. П. Бестужев-Рюмин покажет с горечью: «Жуков был принят в члены мною в начале 1824-го года. Помощи он никакой совершенно обществу не оказал и от онаго решительно отстал» [1, т. VII, с. 90–91].

Значительное место в планах Славян занимал г. Коростень. В городе стояла 4-я рота 8-й артиллерийской бригады. В ней служили И. В. Киреев, П. К. Головинский. И. В. Киреев показывал на следствии: «Вступив в службу 1 мая 1823 года, после окончания обучения во 2-м кадетском корпусе, в 4-ю батарейную роту 8-й артиллерийской бригады, квартировавшей в местечке Искорости» [1, т. XIII, с. 177]. Позже его откомандируют в Житомирскую артиллерийскую школу, где он будет преподавать фортификацию. Он примет в общество в селе Пески Ал. В. Веденяпина. В Коростене он бывал очень редко. Здесь нес в это время службу П. К. Головинский. В декабрьские дни 1825 года П. И. Борисов писал П. К. Головинскому, дворянину Овручского уезда, письмо, в котором посоветовал ему, по возможности, возмущать и бунтовать солдат [1, т. VII, с. 358]. Если бы П. К. Головинский воспользовался этим советом, то, по мнению П. И. Борисова, рота была бы готова к предполагаемому восстанию. Славяне хотели собрать войска в Новоград-Волынском, оттуда намерены были следовать в г. Житомир и завладеть корпусной квартирой, из коей, смотря по обстоятельствам, идти к Киеву, или в крепость Бобруйск, а так, как 4-я парочная рота квартирует на дороге, ведущей к сему последнему месту [1, VI, с. 358], то от ее участия в восстании зависел его успех. П. К. Головинский – бездеятельный член общества Соединенных славян. Он не воспользовался советом П. И. Борисова и не подготовил роты к будущим военным действиям.

После ареста членов Славянского общества в Коростене побывал старший адъютант штаба 1-й армии капитан В. С. Сотников, составивший после рапорт на имя дежурного генерала Ольдекопа от 26 марта 1826 г.: «4-я батарейная рота. В м. Искорость, в коем расположен штаб сей роты, прибыл я 17 марта около 4 часов вечера. Жители и земский заседатель Овручского уезда Юров удостоверили меня в спокойном квартировании. Нижние чины сей роты сохраняют хороший дух и вовсе не принимают участия в судьбе взятых из 8-й артиллерийской бригады офицеров» [1, т. VI, с. 117]. Рапорт успокоил военное начальство – в 9-й дивизии и спокойно и хорошо, хотя в некоторых ротах солдаты высказывали сожаление по поводу ареста офицеров.

Следственные, дела декабристов позволяют выявить многие населенные пункты Житомирщины, где жили или бывали по служебным делам декабристы. Эти сведения, как правило, очень скупы, например, о пребывании декабристов в селах Кикове и Канунах,

местечке Мирополе [1, т. VI, с. 356–359]. Нужны дополнительные исследования в архивах, чтобы пролить свет на историю этих населенных пунктов. Сложность состоит и в том, что многие села позже вошли в состав других губерний, а хороших и полных карт того времени недостаточно. Ко всему, некоторые селения переименованы. Однако, установление факта о пребывании декабристов в данном селении очень важно. Оно поможет исследователям-краеведам вести поиск в правильном направлении. Желательно в таких населенных пунктах установить памятные знаки, раскрывающие содержание борьбы декабристов.

Краткий анализ деятельности членов общества Соединенных славян на Житомирщине подтверждает правильный вывод видного члена Северного общества декабристов о том, что славяне были твердо убеждены в правоте дела, которому они служили, и, «приглядевшись к ним поближе, можно было убедиться, что для каждого из них сказать и сделать было одно и тоже, и что в решительную минуту ни один из них не попятился бы назад» [17]. Особенно это проявилось во время следствия. Большинство членов общества Соединенных славян «запирались» в ответах, скрывали свои истинные мысли. И только после неопровержимых улик сознавались, рассказывая о деятельности и планах тайного общества. Ценность этих сведений возрастала, если учесть, что некоторые из декабристов впоследствии пытались доказать обратное, а именно: «устроенного общества с определенной целью, с определенными средствами действовавших к достижению известной цели, не было» [18]. Эта мысль принадлежит Н. И. Тургеневу, положившему начало русской политической эмиграции, игравшей впоследствии видную роль в истории общественно-политического движения в России.

Деятельность декабристов оставила заметный след в истории края. Волыняне свято чтут память о декабристах, отдавая дань уважения их борьбе на страницах газет и журналов. Но этого мало. Нужно населенные пункты Житомирщины, где жили и бывали декабристы, отметить не только на туристических картах, но и соорудить памятные знаки. Только тогда такие населенные пункты области приобретут статус памятных мест, будут иметь непреходящее значение в воспитании подрастающего поколения. Помимо этого, в школах населенных пунктов, где бывали сподвижники свободы, необходимо создать комнаты или музеи истории селений, в которых отвести целый раздел движению декабристов и, в частности, тем декабристам, которые здесь жили.

Приложение

Название населенных пунктов Житомирщины и фамилии декабристов, проживавших в них

	Название населенного пункта	Ф.И.О. декабриста, проживавшего здесь
1.	Житомир, штаб 3-го пехотного корпуса	М. М. Спиридов, И. И. Горбачевский, П. И. Борисов, П. Ф. Дунцов-Выгодовский, И. В. Киреев, И. И. Иванов и др.
2.	Лещин (летние лагеря)	П. И. Борисов, И. И. Горбачевский, В. А. Бечаснов, Я. М. Андреевич, П. Ф. Громнитский, А. И. Тютчев, Н. Ф. Лисовский, А. Ф. Фролов, Ал. В. Веденяпин 1-й, А. В. Усовский, М. П. Бестужев-Рюмин, С. И. Муравьев-Апостол, И. С. Швейковский и др.
3.	Троянов	Ал. Муравьев, С. И. Муравьев-Апостол, М. И. Муравьев-Апостол
4.	Пески	Веденяпин 2-й, И. Ф. Шимков, И. В. Киреев
5.	Млинище	П. И. Борисов, А. С. Пестов, Я. М. Андреевич, М. А. Щепилла, П. Ф. Громнитский, А. И. Тютчев, Н. Ф. Лисовский, П. Д. Мозган, И. И. Горбачевский, И. Ф .Шимков, А. Ф. Фролов, И. И. Иванов, А. В. Усовский, А. Д. Кузьмин, В. Н. Соловьев
6.	г. Новоград-Волынский	А. С. Пестов, П. И. Борисов, И. И. Горбачевский, С. Г. Волконский
7.	с. Кикова, 1-я батарейная рота	Я. М. Андреевич, солдаты: Гончаров, И. Фадеев
8.	с. Кануны	П. И. Борисов, В. А. Бечаснов, И. И. Горбачевский
9.	пгт. Барановка, 2-я легкая рота	П. И. Борисов, И. И. Горбачевский,

		В. А. Бечаснов, солдат Г. Крайников
10.	с. Смолдырев	И. И. Горбачевский, Я. М. Андреевич, П. И. Борисов, В. А. Бечаснов
11.	с. Острожок, (ротная школа для солдат)	В. А. Бечаснов, солдаты: Занин, Родичев, Евдокимов, Крайников
12.	пгт. Мирополь, 3-я рота	В. А. Бечаснов
13.	пгт. Любар, штаб Ахтырского полка	Артамон Муравьев, С. И. Муравьев-Апостол, М. И. Муравьев-Апостол, М. П. Бестужев-Рюмин, М. М. Андреевич, В. А. Бечаснов
14.	с. Проваловка, 4-я рота	П. К. Головинский, П. И. Борисов, В. А. Бечаснов
15.	г. Бердичев, штаб Мариупольского полка	П. И. Пестель, С. И. Муравьев- Апостол, С. Г. Волконский, В. А. Бечаснов, И. И. Сухинов
16.	с. Паволочь, конная рота № 5	?
17.	пгт. Брусилов, штаб Кременчугского полка	С. И. Муравьев-Апостол, М. И. Муравьев-Апостол, М. П. Бестужев-Рюмин, А. Ф. Вадковский
18.	Радомышль, штаб Алексопольского полка	И. С. Повало-Швейковский, В. К. Тизенгаузен, М. П. Бестужев-Рюмин, А. Ф. Шимков
19.	пгт. Черняхов	А. С. Пестов, Я. А. Драгоманов, И. И. Сухинов, И. И. Горбачевский, В. А. Бечаснов, Я. М. Андреевич
20.	г. Коростень, 4-я рота	И. В. Киреев, П. К. Головинский
21.	пгт. Овруч	П. К. Головинский
22.	Пятка	?
23.	Вчерайше 6-я пехотная рота	?

Источники и литература:

1. Восстание декабристов. Документы – М., 1925–1984, тт. I–XV; XVII–XVIII. Далее ссылки на это издание будут подаваться в тексте: первая цифра – номер тома, после запятой – страница.

2. Декабристы рассказывают... – М., 1975. – С. 28, 49.
3. Государственный архив Житомирской области. – Ф. 2. – Оп. 1, 1812. – Д. 178; Ф. 2. – Оп. 1, 1802. – Д. 171. – Л. 21.
4. Центральный государственный архив Украины в г. Киеве. – Ф. 533. – Оп. 1, 1803,. – Д. 268. – Л. 6.
5. ***Нецевич С.*** Сторінки історії // Радянський шлях (Бердичів). – 1984. – 29 вересня.
6. Государственный архив Российской Федерации (далее – ГАРФ). – Ф. 48. – Оп. 1, 1826. – Д. 179. – Л. 4 об. – 7.
7. ГАРФ. – Ф. 48. – Оп. 1, 1826. – Д. 431. – Л. 4.
8. ГАРФ. – Ф. 48. – Оп. 1, 1826. – Д. II. – Л. 7.
9. ГАРФ. – Ф. 48. – Оп. 1, 1826. – Д. 431. – Л. 6.
10. ГАРФ. – Ф. 48. – Оп. 1, 1826. – Д. 431. – Л. 6.
11. ***Ленин В. И.*** Памяти Герцена // Полн.собр.соч. – Т. 21. – С. 261.
12. ***Сыроечковский Б. Е., Соколовский Л. А., Порох И. В.*** Декабрист И. И. Горбачевский и его «Записки» // ***Горбачевский И. И.*** Записки. Письма. – М., 1963. – С. 263.
13. Там же. – С. 96.
14. Там же. – С. 52.
15. Колокол. – 1863. – Листок 157. – С. 1305.
16. ГАРФ. – Ф. 48. – Оп. 1, 1826. – Д. 88. – Л. 16, 20, 30.
17. Записки, статьи, письма декабриста И. Д. Якушкина. – М., 1951. – С. 112
18. Российский государственный архив древних актов. – Ф. 6, Разряд VI, 1826. – Д. 589. – Л. 8.

Декабристы на Сумщине*

С историей Сумщины связана биография и общественно-политическая деятельность рада декабристов.

В 1811–1816 годах в Сумах жил командир бригады уланской дивизии, расквартированной здесь. Сергей Григорьевич Волконский, впоследствии – один из руководителей Каменской управы Южного общества. С. Г. Волконский разъезжал по Сумщине, принимал участие в культурной жизни Сум и соседних городов и селений. Познакомившись в Ровнах с выдающимся актером М. С. Щепкиным, он принял активное участие в сборе средств для выкупа его из крепостного состояния, сам пожертвовал для этого 500 рублей. По свидетельству Волконского, именно в этот период произошел в его взглядах перелом в сторону передовых политических идей.

Осенью 1825 года, после выхода в отставку, в селе Боромля Ахтырского уезда Слободско-Украинской губернии поселился Андрей Иванович Борисов – один из основателей Общества соединенных славян. Он вел пропаганду декабристских идей среди офицеров воинских частей, расположенных на территории губернии. После подавления восстания декабристов, в феврале 1826 года А. И. Борисов был арестован в селе Буймир Лебединского уезда.

В селе Никитовке (ныне Тростенецкий район) располагалось родовое имение декабристов – братьев Ивана Петровича и Петра Петровича Коновницыных. Оба брата после подавления восстания декабристов были переведены в воинские части на Кавказ. В феврале 1630 года П. П. Коновницын получил отпуск и приехал в Никитовку. Летом того же года он скончался и был здесь похоронен. Могила П. П. Коновницына сохранилась до настоящего времени. В 1975 году здесь была установлена надгробная плита с портретом декабриста.

В 1836 году вернулся в Никитовку уволенный от службы И. П. Коновницын, проживавший здесь под секретным надзором до 1838 года.

Сестра Коновницыных – Елизавета Петровна – была замужем за декабристом М. М. Нарышкиным и поехала вслед за ним в Сибирь.

В Глуховском уезде некоторое время проживал декабрист Александр Федорович Бригген. Сюда же он вернулся из ссылки в 1857 году. Уроженцем Путивльского уезда был участник восстания на

---

* Вперше опубліковано: Тезисы докладов и сообщений Первой Сумской областной научной историко-краеведческой конференции (5–6 апреля 1990 г.). – Сумы: В надзагл.: Сумской гос. пед. ин-т им. А.С. Макаренко и др., 1990. – С.72–74.

Сенатской площади Михаил Николаевич Глебов. В Хотени бывали декабристы С. Г. Волконский, Ф. Н. Глинка.

На территории Сумщины произошло событие, сыгравшее важную роль в декабристском движении. В 1825 году проживавший в Ахтырке декабрист Федор Федорович Вадковский познакомился с предателем И. В. Шервудом и принял его в Южное общество. Шервуд узнал программу, состав и цели общества и обо всем этом сообщил Аракчееву. В результате власти получили ценную информацию о деятельности Южного общества и смогли арестовать ряд его членов еще до начала выступления декабристов.

Тема «Декабристы на Сумщине» является малоизученной. Необходимо активизировать работу по сбору и изучению материалов о пребывании и деятельности декабристов на территории нынешней Сумской области. В связи с этим хотелось бы обратить внимание будущих исследователей на ряд досадных неточностей, имеющихся в книгах по Истории Сумщины. Так, в «Истории городов и сел Украинской ССР» в томе, посвященной Сумской области (К., 1980), указано, что декабрист А. Ф. Бригген был арестован в селе Волокитино (Путивльской район) в конце 1825 года. На самом деле, А. Ф. Бригген был арестован в имении своего тестя, М. П. Миклашевского, в деревне Березовке Стародубского уезда 10 января 1826 года («Декабристы. Биографический справочник». М., 1980). В той же «Истории городов и сел» М. Н. Глебов назван членом Северного общества декабристов. Упоминание об этом можно найти и в вышедшем на украинском языке путеводителе «Сумской краеведческий музей» (Харьков, 1976). В действительности же, как установило следствие по делу декабристов, М. Н. Глебов знал о существовании и целях Северного общества, но вступить в него отказался, хотя впоследствии принял участие в восстании на Сенатской площади 14 декабря 1825 года (Алфавит Боровкова в кн. «Декабристы. Биографический справочник»).

В «Истории городов и сел» сказано, что в 1823 году Ахтырским гусарским полком командовал будущий декабрист Артамон Захарович Муравьев. Но А. З. Муравьев был назначен командиром этого полка лишь в декабре 1824 года. На страницах этого же издания упоминается и Федор Николаевич Глинка, но только как писатель и ни слова не говорится о том, что Ф. Н. Глинка был декабристом. Хочется надеяться, что в последующих изданиях книг по истории Сумщины эти ошибки будут исправлены.

Декабристи на Одещині: результати й перспективи вивчення*

Історія Одещини першої четверті XIX ст. тісно пов'язана з діяльністю декабристів. За неповними даними, декабристи бували у п'яти пунктах краю: Одесі, Балті, Білглолд-Дністровському (Акермані), Кілії та Рені. Безперечно, пошуки в цьому напрямі треба продовжувати.

Декабристи і Одещина – тема, яка має пристойну бібліографію. Найбільш цінні джерела про перебування декабристів у краї – слідчі справи, листи і мемуари декабристів В. Ф. Раєвського, С. Г. Волконського, М. М.Муравйова, М. С. Луніна, М. О. Чижова, М. Я. Булгарі, М. І. Лорера, Ф. Ф.Вадковського, О. Й. Корніловича та інших. Ряд матеріалів вчені та краєзнавці використовують «Из дневника и воспоминаний» І. П. Ліпранді.

Діяльність декабристів на Одещині висвітлюється у кількох спеціальних монографіях: І. Ф. Іовви, М. В. Нечкіної, М. М. Лисенка, Г. Я. Сергієнка, Л. М. Оганян. Вони аналізують зустрічі членів Кишинівської управи Південного товариства декабристів М. Ф. Орлова, В. Ф. Раєвського, К. О. Охотнікова з О. С. Пушкіним у Білгород-Дністровському. а також з О. Іпсиланті, ватажком грецьких повстанців.

В «Історії міст і сіл Української РСР. Одеська область» (К., 1969) ці питання висвітлюються найбільш повно. У томі згадуються не тільки ті декабристи, які довго жили в Одесі. а й розкривається участь О. П. Юшневського у розгляді скарг болгарський переселенців. Цілий ряд путівників, як от «Білгород-Дністровський» (О., 1957), а також в буклеті по музею-квартирі О. С. Пушкіна в Одесі Н. К. Островської «Я жил тогда в Одессе...» (О., 1987) фрагментарно висвітлюються зустрічі декабристів з О. С. Пушкіним.

Однак існує цілий ряд суттєвих недоліків у вивченні цього питання. 1. В узагальнюючих працях ми не знаходимо конкретної розповіді про діяльність у названих населених пунктах регіону. Автори, як правило, тільки фіксують зв'язок декабристів з великим російським поетом. 2. Путівники, в свою чергу, хибують на фрагментарність, без належного розгляду питання.

Що необхідно зробити, аби проблема перебування декабристів на Одещині знайшла всебічне висвітлення? По-перше, необхідно

---

* Вперше опубліковано: Тезисы Первой областной историко-краеведческой научно-практической конференции, посвященной 200-летию г. Одессы "Воспитание историей" 27–28 июня 1989 года. – Одесса, 1989. – С. 33–34.

зібрати наявні друковані та архівні матеріали і їх узагальнити. По-друге, рівень сучасного краєзнавства дає змогу конкретизувати місця перебування дворянських революціонерів на Одещині. По-третє, настав час виправити помилки, яких припускалися в томі «Історія міст і сіл Української РСР...», де стверджується, що «Уродженцями Одеси були декабристи брати О В. та Й. В. Поджіо...». Це неправильно. Вони народилися в м. Миколаєві, а в Одесі провели дитячі роки. Недостатньо, на наш погляд, у цьому виданні аналізується й діяльність менш відомих декабристів. Наприклад, М М. Муравйов у листі до матері 4 вересня 1820 р. пише: «Олена і Іполит засвідчують Вам глибоке шанування». Іполит – це найменший брат С. І. Муравйова-Апостола. На сторінках тому. де розглядається історія Білгород-Дністровського, навіть не згадується про члена Союза благоденства, командира 32 єгерського полку А. Г. Непеніна, діяльність В. Ф. Раєвського, який рішуче проводив пропаганду серед слухачів ланкастерської юнкерської шкіл. Саме тут був прийнятий у масонську ложу «Друзі природи» у 1818 р. Борисов 2-й.

Недостатньо розглядається перебування декабристів на Одещині після амністії. У 40-х роках до Одеси приїздив М. І. Лорер, десь приблизно в цей час бував О. С. Гангеблов, у 50-хроках – С. П. Трубецькой. Слід звернути на вивчення діяльності в м. Одесі члена Союзу благоденства П. А. Трубецького.

Настав час більш докладно з’ясувати пам’ятні міста декабристів конкретно у м. Одесі, встановити пам’ятні дошки на Білгород-Дністровський фортеці, будинку, де жили декабристи. Чекає свого дослідження діяльність О. П. Юшневського у Рені й навколишніх селах.

Слідчі справи і мемуари декабристів як джерело вивчення життя й діяльності дворянських революціонерів у Одесі*

Минуло понад 165 років з дня повстання декабристів. За цей час їм присвячено близько 15 тисяч досліджень. В них часто, хоч і фрагментарно, згадується про перебування декабристів в Одесі. Однією із таких праць є повість-есе В. В. Константинова (Сімферополь, 1990), написана із залученням місцевого архівного матеріалу. До недостатньо висвітленого питання належить вивчення слідчих справ, мемуарів і листів декабристів, як документального джерела діяльності декабристів в Одесі.

Слідчі справи декабристів М. С. Луніна, М. М. Муравйова, О. О. Корниловича, С. П. Трубецького, М. О. Чижова, М. Я. Булгарі та ін. дуже лаконічно свідчать про їх перебування в Одесі і ще менше про їх діяльність там. У 1821 р. в Одесі були М. С. Лунін та М. М. Муравйов, а у 1825 р. – О. О. Корнилович. ці скупі факти стають більш зрозумілими, коли ми звернемося до мемуарів декабристів, одного із найважливіших джерел вивчення життя дворянських революціонерів.

Побут міста, життя у ньому, його культурну атмосферу зафіксували у своїх спогадах С. Г. Волконський, О. В. Поджіо, М. С. Лунін, М. В. Басаргін. Більшість із цих джерел в останні роки отримали нове життя. Опубліковано близько 20 томів, серед яких є ще томи, присвячені М. О. Фонвізіну, В. Ф. Раєвському, А. Є. Розену та ін.

Із розпочатого, але не завершеного твору О. В. Поджіо ми довідуємося про те, що батько декабриста жив в одному із перших кам'яних будинків Одеси. В ньому зупинявся О. В. Суворов, бували соратники батька декабриста, зокрема і батько декабриста В. П. Івашова. Місто Пушкінської пори описує М. В. Басаргін. Він відзначає, що в цей час в Одесі були «безперервні бали, концерти, обіди...», призначення графа Воронцова генерал-губернатором Новоросійського краю, тощо.

Значний фактичний матеріал про місто міститься в листах декабристів. Серед них потрібно назвати три листи М. М. Муравйова із приписками М. С. Луніна, написані в Одесі восени 1820 р. Вони свідчать не тільки про те, що декабристи бачили в місті, але й

---

* Вперше опубліковано: Тезисы Второй областной историко-краеведческой научно-практической конференции, посвященной 200-летию основания Одессы и 25-летию создания Украинского общества охраны памятников истории и культуры. – Одесса, 1991. – С. 3–4.

розкривають ряд побутових картин, чим цікавилися, що читав М. М. Муравйов, його оцінки прочитаного. Не менш цінні дані про зустрічі однодумців. «Ми зупинилися на квартирі Сергія Волконського – пише 10 жовтня 1820 р. М. М. Муравйов». Наведені ціни на будівельні матеріали, земельні наділи, розгорнуте будівництво в Одесі, що М. М. Муравйов не тільки чудово був обізнаний із соціальним й економічним станом одеського громадянства, а й про те. що ці питання його хвилювали і стали підготовчими матеріалами до його «Конституції».

В Одесі понад два роки мешкав декабрист С. П. Трубецький. Ним написано близько 20 листів, із них 14 опубліковані. В них, крім побутових сюжетів, зустрічей і із представниками вищого світу, театрального життя у місті, звернено увагу на початок підготовки селянської реформи 1861 р. У листі від 29 грудня 1858 р. С. П. Трубецький фіксує невдоволення таврійських поміщиків, яким хотілось продати десятину землі за «300 р. с.», в той час, як Комітет знизив на «38 р. с.». «Животрепетне питання хвилює всі уми, – пише він в іншому листі, – кожний розв'язує його по-своєму, стосовно із своїми інтересами». З листа стає зрозуміло, що С. П. Трубецький розв'язання селянського питання пов'язував з діяльністю царя. «Цар стоїть твердо на необхідності дати власність разом з волею, і яким би чином не було до того приведено, мета буде досягнута...».

Декабристи і Миколаївщина*

Життя й діяльність декабристів тісно пов'язанні з історією Миколаївщини, але це питання не знайшло повного висвітлення ні у миколаївському томі «Історії міст і сіл Української РСР», ні у спеціальних краєзнавчих виданнях.

Спеціальні видання та архівні матеріали дають змогу розкрити це питання значно ширше. З Миколаєвом пов'язане життя ряду декабристів. Олександр Поджіо народився 24 квітня 1798 р. у Миколаєві в сім'ї підлікаря – переселенця з Італії. Після навчання в Одеському училищі і до вступу на військову службу проживав у батьківському будинку (нині вул. Р. Люксембург, 34), який зберігся й досі. На ньому була встановлена меморіальна дошка з написом «В цьому будинку 27 (? – *Авт.*) квітня 1798 р. народився декабрист Олександр Вікторович Поджіо».

У Миколаєві також народився і брат Олександра – Йосип. У місті виховувався Микола Олексійович Чижов. Він навчався морській справі у вчителів Чорноморському штурманському училищі Голубєва та Дружініна. Будинок школи не зберігся. Він знаходився в районі сучасної середньої школи № 2 по вул. Адміральській.

З Миколаївщиною пов'язане також життя М. І. Лорера – члена Південного товариства. Село Водяно-Лорино – родовий маєток батька декабриста. Воно засноване у 70–80-х рр. XVIII ст. Тут довгі роки у невеличкому флігелі із своєю сім'єю проживав Микола Іванович, повернувшись із сибірського та кавказького заслання. Збереглася частина парку Лорерів, його оголошено пам'яткою природи. На Миколаївщині, зокрема у Балабанівці й Галіцинівці у 1816 р. С. Г. Волконський за безцінь скупив 10000 десятин землі. З метою її упорядкування він неодноразово приїздив сюди. Не раз бував він тут і після амністії, маєтком тоді вже володіла його дочка. У Вознесенську побував М. В. Басаргін, а в Очакові, як вважають деякі дослідники, народився С. Г. Волконський.

Після поразки повстання декабристів до Миколаєва були вислані офіцери-моряки, причетні до руху декабристів: В. П. Романов, В. А, Шпеєр, Ф. С. Лутковський та ін.

Таким чином, «Декабристи і Миколаївщина» – важливе питання радянського декабристознавства, яке вивчається недостатньо. Ті дослідження, які ми маємо зараз, поверхово висвітлюють його. Дуже

---

* Вперше опубліковано: IV Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доповідей і повідомлень. – К., 1989. – С. 591–592.

мало говориться про це і в «Історії міст і сіл Української РСР. Миколаївська область», в інших допущені перекручення, зміщення фактів. Необхідно увінчати пам'ятні місця декабристів на Миколаївщині, створити спеціальне дослідження, присвячене перебуванню декабристів у цьому регіоні.

Памятные места декабристов на Кировоградщине*

Методические советы лектору

14 декабря 1825 г. на Сенатскую площадь Санкт-Петербурга, столицы России, вышла когорта храбрецов, попытавшихся свергнуть самодержавие, ликвидировать крепостное право, установить более прогрессивный строй. «В 1825 году Россия, – подчеркивал В. И. Ленин, – впервые видела революционное движение против царизма»[1].

Излагая материал о жизни и деятельности дворянских революционеров на Кировоградщине, лектор может на героических примерах исторического прошлого края рассказать о борьбе против существовавшего в первой четверти XIX в. крепостного права на дворянском этапе. Опыт показывает, что интерес слушателей к движению декабристов значительно возрастает, если лектор использует конкретный материал по истории района, города, села, связанный с деятельностью «апостолов свободы», как называл декабристов Т. Г. Шевченко, в этом населенном пункте. Для этого автор постарался максимально извлечь из опубликованных и архивных источников данные социально-экономического и культурного развития тех мест, где бывали декабристы.

Готовясь к лекции, пропагандист должен учитывать также особенности аудитории. Выступая перед школьниками, учащимися техникумов и профессионально-технических училищ, студентами, наряду с изложением героической деятельности декабристов в крае, особое внимание следует обратить на необходимость краеведческой работы по данной тематике, прививать слушателям бережное отношение к памятным местам декабристов, патриотизм и чувство гордости за свою Отчизну.

В аудиториях, где слушателем является рабочая и колхозная молодежь, целесообразно остановится на жизни и борьбе трудового народа, влиявшей на формирование передового мировоззрения дворянских революционеров, их планах экономического и социального переустройства страны.

Лекцию рекомендуем строить следующим образом:

---

* Вперше виданий окремою брошурою: Казьмирчук Г. Д., Бабак Т. И. Памятные места декабристов на Кировоградщине: Методические рекомендации к 160-летию со дня восстания декабристов. – Кировоград: Знання, 1985.

[1] Ленин В. И. Доклад о революции 1905 года // Полн. сбор. соч. – Т. 30. – С. 315.

1. Социально-экономическое и культурное развитие Кировоградщины в первой четверти XIX в.
2. Революционная деятельность декабристов в крае.
3. Памятники и памятные места декабристов в области.

В случае необходимости лектор может расширить каждый вопрос до самостоятельной лекции или доклада, используя источники и литературу, указанную в брошюре.

Историография вопроса

Лектору необходимо отметить, что в советской исторической науке вряд ли можно найти столь активно изучаемую проблему дворянского этапа освободительной борьбы в России, как движение декабристов. Она широко исследуется в наше время. За последние десять лет опубликовано около двух тысяч исследований. В некоторых из них затрагивается краеведческий аспект декабризма[1]. Большинство этих робот – газетный материал, оперативно знакомящий читателей с новыми фактами из жизни и деятельности первых революционеров России. В канун 160-летнего юбилея необходимо сделать хотя бы краткий обзор декабристов на территории нынешней Кировоградщины.

Главным источником для изучения этого важного, но еще недостаточно исследованного вопроса, является, вне сомнения, материалы Следственной комиссии. За годы Советской власти издано 17 томов следственных документов[2]. Из них более чем в восьми (VI, VII, VIII, XI, XII, XIII, XVIII) конкретно упоминается 14 населенных пунктов нынешней Кировоградщины, где в свое время проживали декабристы. Это Александрия, Александровка, Березовка, Бовтышка, Кировоград, Красная Каменка, Крылов (затоплен), Ивановка (Новомиргородского района), Новомиргород, Разумовка, Подвысокое, Трилесы, Янов (Ивановка). Безусловно, декабристы бывали и в других местах региона. Так, направляясь из «Елисаветграда через город Александрию до первой станции Херсонской губернии при Свитной Балке», они проезжали не одно селение, и, возможно, даже

---

[1] Казьмирчук Г. Д. Движение декабристов: Юбилейная литература. 1975–1977 г. – К., 1979. – 131 с.; Казьмирчук Г. Д., Шлапак Ю. М. Декабристы: Библиогр. указ. лит-ры 1975–1980 гг. – К.,1982. – 62 с.

[2] Восстание декабристов. Материалы. Т. I–XV, XVII–XVIII. – М., 1925–1984. (Далее ссылки на это издание будут даваться в тексте: первая цифра – том, после запятой – страница).

останавливались в них[1]. В плане выявления населенных пунктов области, связанных с историей декабристского движения, придется еще хорошенько потрудиться. Занять бы этим школьников-краеведов, которые могли тем самым внести много нового в изучении истории края. Благодаря изданию следственных дел, можно перечислить всех, кто жил или бывал проездом в Елисаветградском уезде Херсонской губернии: М. Ф. Орлов, А. С. Пестов, М. П. Бестужев-Рюмин, С. Г. Волконский, А. С. Гангеблов, А. В. Ентальцев, Н. Ф. Лисовский, В. Н. Лихарев, Е. П. Оболенский, А. В. и И. В. Поджио, В. П. Романов, И. И. Сухинов,И. Д. Якушкин.

За последние годы неоднократно переиздавались записки и воспоминания декабристов И. Д. Якушкина, А. В. Поджио, Н. В. Басаргина, Е. П. Оболенского, в которых упоминаются события, происходившие на Кировоградщине[2]. Записки же А. С. Гангеблова вышли в свет еще в дореволюционное время и больше не переиздавались. В них, в частности, упоминается принадлежавшее его отцу село Богодаровка[3], в котором декабристу пришлось жить под надзором полиции с 6 июня 1832 г. «без права выезда в столицы» (8, 303). Следовало бы переиздать эти записки, ставшие библиографической редкостью. Они – важный источник истории декабризма в регионе.

О деятельности декабристов на Кировоградщине рассказывается в одном из томов многотомной «Истории городов и сел УССР», посвященном области, а также в фундаментальных научных исследованиях, где освещается жизнь и деятельность декабристов Е. П. Оболенского, братьев Поджио, С. Г. Волконского, В. Л. Давыдова, И. И. Сухинова[4]. Некоторые аспекты этой темы нашли

---

[1] Центральный государственный военно-исторический архив РФ. – Ф. 422. – Оп. 1. 1826. – Д. 576. – Л. 1.

[2] Мемуары декабристов: Северное общество. – М., 1981. – 399 с.; Мемуары декабристов: Южное общество. – М., 1982. – 350 с. и др.

[3] Воспоминания декабриста Александра Семеновича Гангеблова. – М.,1888

[4] Кіровоградська область. – К., 1972. – С. 22, 599, 645,688; Сергієнко Г. Я. Декабристи та їх революційні традиції на Україні. – К., 1975. – 182 с. Котов В. Н., Литвин О. К., Казьмирчук Г. Д. Рух декабристів. – К., 1980. – 120 с.; Нечкина М. В. Декабристи. 2-е дод.вид. – М., 1982 та ін.

отражение в художественных произведениях, посвященных борьбе декабристов на Украине[1].

Плодотворно работают в этом направлении краеведы области. Областная газета «Кіровоградська правда» переодически печатает их материалы о деятельности «споборників святої волі», по выражению Т. Г. Шевченко. Перу В. Законова, Б. Куманского, В. Сандула, А. Щербы принадлежат содержательные очерки, освещающие пребывание дворянских революционеров на Кировоградщине. К сожалению, не все декабристы пользуются у краеведов такой любовью, как Е. П. Оболенский и И. И. Сухинов, которым посвящено наибольшее количество материалов в газете. И только в последнее время появился рассказ сибиряка Ю. Павлова об А. С. Пестове[2].

Наличие в архивах страны документов, художественных произведений и научно-популярных работ о первенцах свободы на Кировоградщне неотлагательно требует написания обобщающего, глубоко документированного исследования. Помимо выявления чисто бытовой стороны жизни декабристов в этом регионе, желательно показать социально-экономическое и культурное развитие края, сохранение памятников декабристского времени, а также увековечивание памяти первых борцов против самодержавия и крепостничества.

Социально-экономическое и культурное развитие края в первой четверти XIX века

Лектор должен обратить внимание аудитории, что современные земли Кировоградщины в первой четверти XIX в. входили в состав Киевской и Херсонской губерний. Ядром Кировоградщины стали земли Елисаветградского уезда Херсонской губернии. Здесь, помимо украинцев, в те времена селились выходцы из Сербии, Молдавии и Венгрии. Они осваивали земли по берегу реки Днепр – сооружали укрепления, возводили дома. Например, Новомиргород «был одним из первых и главных шанцев сербов, вошедших в Россию под начальством генерала Ив. Хорвата, и поселившихся за р. Днепром с наименованием “Новая Сербия”»[3].

---

[1] Калугін Ю. Декабристи на Україні. – К., 1971. – 372 с.; Бурлачук Ф. Ф. Черниговского полка поручик: Ист. повесть. – К., 1980. – 216 с. и др.

[2] Сандул В. Один із відважних // Кіровоградська правда. – 1975. – 29 листоп.; Законов В. Мужній поборник волі // Там само. – 1975. – 25 груд.; Щерба А. Лицарі свободи // Там само; Павлов Ю. Декабрист Олександр Пестов // Кіровоградська правда. – 1982. – 21 трав. та ін.

[3] Елисаветградский уезд // ІР НБУ. – Ф. 1. – Спр. 8149.

Свободные земли царское правительство раздает русским помещикам и местной знати. Так, В. В. Пассек в 1793 г. по именному указу Екатерины II получил шесть тысяч десятин земли в Херсонской губернии[1]. Некоторые дворяне по дешевой цене покупают земли на публичных торгах, проводимых правительством. Об этом вспоминает С. Г. Волконский в своих «Записках». В 1816 г. он купил 10 000 десятин дикой степи «неподалеку от Молочных вод»[2]. В конце XVIII – начале XIX в. идет быстрое освоение края.

Жители Херсонской губернии занимались хлебопашеством, разведением крупного рогатого скота, лошадей, выпасом овец. «В дозволенное время продают за границу пшеницу, гоняют рогатый скот для продажи в Митаву и далее, платят подушный и поземельный оклад»[3]. В этот период намечается определенная специализация сельского хозяйства. Идет интенсивное развитие шелковичных садов – основы для производства шелка, который ценится выше золота.

Развивается мануфактурное производство, основанное на подневольном труде. Большинство «заводов» Херсонщины были по переработке сельскохозяйственных продуктов. Встречаются заведения по выделки кож, ткачеству сукон и производству полотна. В этот период в окрестностях Елисаветграда «найден слой бурого угля толщиной до 3 сажен»[4].

По местечкам и селам проводятся ярмарки, на которые «пригоняют скот. Приезжают из Москвы и Санкт-Петербурга и других городов промышленники, закупают и отгоняют лошадей, а более рогатую скотину …»[5]. Все быстрее развиваются капиталистические отношения, сопровождающиеся оголтелым грабежом и надругательством над крестьянами. Крестьяне борются как могут: убивают помещиков и приказчиков, поджигают барские поместья и гумна, уничтожают купчие и открыто требуют «вольности». Борьба длилась десятки лет. Доведенные до отчаяния жители с. Подвысокое в 1815 г. попытались через суд освободиться от зависимостии от графини Ф. Потоцкой. 19 декабря 1816 г. Иван Нагорянинов от имени жителей села подал в Киевское губернское правление прошение. В нем он указывал, что графиня, используя решения комиссии Уманского нижнего уездного суда, незаконно требует от жителей

---

[1] ЦДІАК. – Ф. 1631. – Оп. 1, б/г. – Спр. 2839, – Арк. 1.
[2] Волконский С. Г. Записки декабриста – СПб., 1902. – С. 398.
[3] ІР НБУ. – Ф. 1. – Спр. 1665. – Арк. 8.
[4] Там само –Спр. 8149.
[5] Там само. – Спр. 1665. – Арк. 8.

с. Подвысокое платить чинш, не установленный инвентарем. Чиновники увидели в этом желание «Вольности крестьян подвысочанских от личных повинностей», Ивана Нагорянинова обвинили в «подущении крестьян … к исканию вольности». В следующем году борьба не утихает. Требования подвысочан поддержали жители с. Левковки, Росоховатца и других селений, насчитавших 2566 жителей. Уездные власти требуют «Ивана Нагорянинова за подговор 3.582 душ к неповиновению своим владельцам» предать суду.

В с. Подвысокое неоднократно направлялись воинские команды. Особенного накала борьба крестьян достигла в мае 1817 года. 19 мая 1817 г. были арестованы 126 крестьян с Подвысокое «за буйные и противозаконные поступки в присутствии члена онного (Уманского нижнего земского – *Авт.*) суда … учиненных против воинской команды»[1]. Через несколько дней «при усмирении чего взято под присмотр военнослужителями крестьян до 140 человек, приступив к исследованию для открытия поводов и виновных таковому своевольству»[2]. В 1823 г. крестьяне снова отказались работать на помещицу. Дважды в с. Подвысокое выезжал киевский генерал-губернатор. Для расправы над крестьянами введена военная команда под руководством С. Г. Волконского. Некоторых крестьян подвергли телесным наказаниям, руководителей Остапа Калиниченко, Филиппа Бугайчука и Василия Копитчука сослали на каторгу, 32 человека попали в тюрму.

Деятельность декабристов в крае

Лектор должен подчеркнуть, что среди населенных пунктов Кировоградщины, где в первой четверти XIX в. бывали дворянские революционеры, по праву первое место принадлежит Елисаветграду, нынешнему Кировограду. Многие декабристы помнили его как крепость, заложенную в 1753 г. и названную в честь императрицы Елисаветы Петровны. Сооружена крепость в виде шестиугольника в 300 сажен в окружности и была обведена рвом, заполненным водой. В крепость вели трое ворот. Здесь находились казармы, дом коменданта, церковь, колодцы питьевой воды. Второй ряд укреплений – наружные. Они теснились к р. Ингулу и представляли

---

[1] ЦДІАК. – Ф. 485. – Оп. 1. б/р. – Спр. 2577. – Арк. 43.

[2] Селянський рух на Україні. Середина XVIII – перша чверть XIX ст.: Збірник документів. – К., 1978. – С. 322.

собой четырехугольник около 6 верст в окружности. Гарнизон насчитывал 6 батальонов, к ним придана артиллерийская команда[1].

Вокруг крепостных укреплений ютились дома мещан, сначала, в основном, выходцев из Молдавии, Сербии и Венгрии. Город располагался по обеим берегам реки Ингул. К 1810 г. в Елисаветграде насчитывалось 5 церквей, работали 32 ветряные мельницы[2]. К 1806 г. в городе проживало 2 099 мужчин и 1 755 женщин, пользовавшиеся 1 078 десятинами удобной земли[3]. К 1813 году количество жителей достигает 12 тысяч человек[4].

1815 год. На службу в Пензенский пехотный полк, расквартированный в Елисаветграде, прибывает Н. Ф. Лисовский, впоследствии видный член Общества Соединенных славян (8, 344). Сам он, по-видимому, выходец из этих мест, поскольку учился в Кременчугском народном училище. Бывал в городе и В. Н. Лихарев, адъютант при графе И. О. Витте, начальнике южных военных поселений. В. Н Лихарева после ареста в доме И. В. Поджио доставят в Елисаветград, а оттуда отправят в Петербург (8, 344). Приезжал в город С. Г. Волконский и другие декабристы.

Давыдовское поле находится в 16–20 км на юг от Каменки, на границе трех сел – Бондурово, Красносилка и Крымки, это уже Александровский район. Называется это поле и сейчас так, потому что в свое время принадлежало семье Давыдовых. С севера к Давыдовскому полю подступает Дубрава. Там находился дом, который, к сожалению, не так давно разрушен. Дом в Дубраве также принадлежал Давыдовым. От него сейчас остались едва заметные следы. Само место заросло кустарником и деревьями. Однако специалисту не трудно определить по остаткам фундамента его форму. Среди остатков находятся кирпичи, на многих из них виден «фирменный» знак НБ. По всей видимости, это инициалы владельца кирпичного завода, который поставлял кирпич для строительства дома Давыдовых.

Через Давыдовское поле из Каменки на Кировоград проходит дорога. Этой дорогой, по всей видимости, проезжал А. С. Пушкин. Поэт бывал также в Елисаветграде. Не исключена возможность, что

---

[1] ІР НБУ. – Ф. 1. – Спр. 8149. (По другим данням: 5 рот, инвалидная и часть артиллерийской команды – Там само. – Ф. 1. – Спр. 1665. – Арк. 7).

[2] Там само. – Ф. 1. – Спр. 8149.

[3] Там само. – ф.1. – Спр. 1665. – Арк. 40.

[4] Там само. – ф.1. – Спр. 8149.

проезжая этой кратчайшей дорогой в Каменку, А. С. Пушкин гостил в доме в Дубраве.

Бовтышка – родовое село героя Отечественной войны 1812 г. Н. Н. Раевского, тестя двух декабристов – М. Ф. Орлова и С. Г. Волконского. Большую известность Бовтышка получила благодаря ее тогдашнему владельцу – Н. Н. Раевскому. Здесь он жил, здесь и умер. Часто сюда приезжали декабристы В. Л. Давыдов, В. Н. Лихарев, А. В. Ентальцев, И. В. Поджио и др. Усадьба Раевских не сохранилась. На ее месте сейчас построена школа, где создан краеведческий музей, рассказывающий о славной истории села. От села в сторону Каменки пролегает дорога, обсаженная шелковицей. Никто сейчас не скажет, сколько лет этим деревьям. Но, судя по их виду, нетрудно угадать, что под их сенью не раз отдыхали декабристы. Название села происходит от речки Бовтышки, но в многих источниках село называют Болтышка. Это ни что иное, как искаженный перевод с украинского.

В Бовтышку неоднократно приезжали Волконские. Предпоследний раз С. Г. Волконский был в конце декабря 1825 г. По пути они остановились в с. Матусове у А. П. Орлова и к обеду были в имении Н. Н. Раевского, отца жены декабриста. Приезжал в село С. Г. Волконский и 5 января 1826 г. по случаю рождения сына Николая[1], но пробыл недолго и возвратился в Умань. Можно предположить, что именно к нему в этот день приезжал А. Б. Ентальцев. Он привез письмо, написанное А. В. Поджио, в котором предлагалось С. Г. Волконскому поднять 19 дивизию, захватить г. Тульчин и освободить арестованного 13 декабря 1825 г. П. И. Пестеля (11, 56). С. Г. Волконский отказался выполнить этот план, и А. В. Ентальцев уехал в Яновку к братьям Поджио.

Яновка – родовое имение братьев Поджио. Они совместно с матерью и сестрой владели 400 душами крепостных. Здесь в декабрьские дни 1825 г., когда в Петербурге шли допросы арестованных членов Северного общества, собрались 27-летний подполковник А. В. Пождио, его 33-летний брат, штабс-капитан И. В. Поджио и их родственник – подпоручик В. Н. Лихарев. Первый – один из «главных» на Юге, последний – тоже из «пестелевой дружины», обсуждают дальнейшую судьбу. Сжигаются бумаги, пытаются поднять 19 дивизию, готовятся к аресту. И вот 29 декабря 1825 г. в Яновке слышится звон колокольчиков. За кем едут? Ответ

---

[1] Волконский С. Г. Из «Записок» // Избранные социально-политические и философские произведения декабристов: В 3-х т. – Т. II. – М., 1951. – С. 288, 290.

пришлось ждать недолго – за В. Н. Лихаревым. В доме поднялся переполох «… исступление жены его беременной, воплей матери моей и сестры и ужас всех одолевший» (11, 62), он повторится еще дважды в доме братьев Поджио. 3 января 1826 г. второй колокольчик возвестил беду над головой А. В. Поджио. Его увозят в Петербург, куда его доставят 11 января1826 г. и предпроводят в Петропавловскую крепость с запиской венценосного судьи: «присылаемого Поджио содержать под строжайшим арестом, где удобно» (8,377). По-видимому, он был брошен в крепость 126 по делу о злоумышленных обществах[1].

В Яновке, обсуждались тактические задачи будущего восстания. В частности, о роли народа в преобразовательных процессах. В следственных делах и воспоминаниях декабристов о народе говорится по-разному. В. И. Штейнгейль, например, говорит о народе с ужасом и озабоченностью, боится его участия в восстании: «Дело такое светлое недостойно начинать с беспорядков». Н. А. Бестужев, пренебрегая возможностями народа, называет его «толпой разинь», а то и «чернью»[2]. А .В. Поджио в письменных ответах на вопрос Следственной комиссии от 17 января 1826 г. называет крестьян «мужиками», которые в случае удачи восстания могли бы получить свободу и землю из рук декабристов (11, 48). Переоценка собственных сил, страх перед народом, неверие в его силу звучит также в словах М. П. Бестужева-Рюмина: «Наша революция будет подобна испанской, ибо произведется одной армиею, без участия народа»[3] (7, 59). М. П. Бестужев-Рюмин, А. В. Поджио и другие декабристы считали, что главным средсвом в достижении цели должно быть войско (9, 57–58; 11, 49). В конце своей жизни А. В. Поджио совершенно по-иному будет смотреть на участие народа в революционной борьбе: «Народ коснел в рабстве, в невежестве и мы избегали его; избегали этого взрыва, который уподобился бы пороховому заговору в Англии. Военные поселения, варварские обращения некоторых помещиков и общее всем самоуправление с крестьянами, – какие были бы для нас силы; – но мы их обошли,…»[4]. По этому вопросу А. В. Поджио, преодолев дворянскую ограниченность, стал на революционно-демократические позиции.

В 12 верстах от Яновки находится Александрия, в которой со своей ротой стоял подполковник А. В. Ентальцев. Она возникла в

---

[1] ГАРФ. – Ф. 48. – Оп. 1. 1825–1826. – Д. 28. – Л. 43 об.
[2] Воспоминание Бестужевых. – М., 1951. – С. 42.
[3] И дум высокое стремленье…– М., 1980. – С. 59.
[4] Поджио А. В. Записки декабриста. – М., Л., 1930. – С. 55.

1754 г. на левом берегу р. Ингульца при устье р. Березовки. Источники утверждают, что в 1810 г. в городе проживало 800 жителей и 300 беглых[1]. По другим данным, в Александрии насчитывалось 772 дома, что предполагает около 3000 жителей. Их обслуживали 42 лавки, 2 церкви и 2 синагоги. Торговля и промышленность были развиты слабо. Обыватели города работали на 2-х салотопных, 1-м свечном, 1-м мыловаренном, 2-х кожевенных и 2-х кирпичных предприятиях[2]. В 1816 г. в Александрии открыто уездное училище. В городе имелась аптека[3].

Андрей Васильевич Ентальцев – один из старших по возрасту декабристов, участник Отечественной войны. В 1812 г. сражался под Смоленском и Тарутиным. За участие во многих сражениях против наполеоновской армии он был награжден орденом св. Владимира 4-й степени. В 1819 г. получил чин подполковника и впоследствии был переведен в 27 конно-артиллерийскую роту, которая квартировала в деревнях, принадлежавших В. Л. Давыдову и братьям Поджио (12, 226). Штаб роты находился в местечке Александрия. В начале допроса, проводимого генералом Киселевым, А. В. Ентальцев отрицал свою принадлежность к обществу, о котором он, якобы, «никогда не знал» (12, 228). Свое знакомство с братьями Поджио и В. Л. Давыдовым он объясняет необходимостью покупки фуража для лошадей.

Впоследствии под неопровержимыми уликами А. В. Ентальцев признается в своей принадлежности к Тайному обществу. Используя тактику частичного признания, он убеждает Следственный комитет в своем бездействии и пассивности. В Александрии бывал не раз А. В. Поджио. Именно здесь весь вечер говорил он с А. В. Ентальцевым о необходимости освобождения П. И. Пестеля (2, 234). А. В. Ентальцев выполняет важное поручение – едет с письмом А. В. Поджио к С. Г. Волконскому, в Бовтышку, однако последний отказался выполнить этот план.

Слушателям следует рассказать, что с Александрией связаны были И. И. Сухинов и А. С. Пестов. В своих «Записках» И. И. Горбачевский пишет: «Приехав в Александрию Херсонской губернии (после разгрома восстания черниговцев. – *Авт.*), Сухинов отыскал своего родного брата, служившего там, в гражданской службе, и был принят им с братским участием. Пробыв в Александрии

---

[1] ІР НБУ. – Ф. 1. – Спр. 8109. – Арк. 26.
[2] Там само. – Арк. 32.
[3] Там само. – Арк. 27.

несколько дней»[1], уехал в Дубоссары, а затем в Кишинев, где и был арестован. Достоверность свидетельства И. И. Горбачевского поразительна. Действительно, И. И. Сухинов «в средних числах генваря приезжал в Александрию и прожив у них (у братьев Василия и Степана – *Авт.*) три дня» (6, 145), уехал в Кишинев. В связи с этим над братьями Сухинова производилось «особое исследование по гражданской части».

В 1802 г. в Александрии родился А. С. Пестов. Его отец, помещик Александрийского уезда, владел двумя селами и 325 душами крепостных. Будущий декабрист получил домашнее образование. Однако учителя-иноземцы немного смогли дать ему. Пришлось самому совершенствовать свои знания по алгебре, геометрии, чтобы подготовиться к службе в армии. С четырнадцати лет он – юнкер 52-й легкой артиллерийской роты. Познакомился с братьями А. И. и П. И. Борисовыми, в 1824 г. будет принят ними в Общество соединенных славян. Арестован в Александрии и доставлен в Петербург 5 февраля 1826 г.

Через два дня его переведут в Петропавловскую крепость с личной запиской царя Николая I: «посадить по усмотрению и держать строго» (8, 375).

С городом Александрией связан один из интереснейших планов декабристов. Открытое выступление дворянские революционеры связывали с естественной или насильственной смертью императора. В мае 1824 года был разработан план убийства Александра I в Александрии. По приезде государя в Александрию караул должен быть ночью сменен и заменен новым, в котором находились бы некоторые члены тайного общества, переодетые в солдатские мундиры. Выбрав удобное время, они пошли бы наверх, вторглись бы в спальню государя и лишили его жизни. Тогда Тизенгаузен, Швейковский и Сергей Муравьев «произвели бы возмущение в лагере и с зарей предприняли движение на Киев, и оттуда на Москву…» (9, 90). Тем не менее этот план осуществлен не был, поскольку смотр корпуса под Белой Церковью не состоялся.

В 35 км юго-восточнее Александрии лежит с. Красная Каменка. Здесь в 1795 г. у столоначальника Нижнего Земского суда города Крылова родился мальчик. 15-летним юношей он поступил в Лубенский гусарский полк, где был произведен в унтер-офицеры. И. И. Сухинов – участник Отечественной войны 1812 г. После того как Херсонский предводитель дворянства выдал удостоверение о

[1] Горбачевский И. И. Записки и письма. – М.. 1963. – С. 97.

достаточных денежных средствах для службы, переведен в Александрийский гусарский полк.

Его отец жил «на своей земле вблизи военного поселения Краснокаменки, где был волостным головой и сельским заседателем» (8, 399). Как утверждают очевидцы, в Красной Каменке еще в 1946 г. в центре села стоял длинный кирпичный дом со множеством окон. Местное население называло его «панским». Располагался он над дорогой, ведущей на Александрию, недалеко от площади, на которой когда-то стояла деревянная церковь, построенная, по всей видимости, еще в 1805 г.[1] Возможно в Красной Каменке бывал Н. В. Лихарев – адъютант начальника военных поселений в Херсонской и Екате6ринославской губерниях И. О. Витта. Он довольно часто предпринимал поездки «по поселениям колонистов» и поэтому был хорошо осведомлен о жизни угнетенных и несчастных крестьян. В. Н. Лихарев, в отличие от льстецов, называвших любимца императора Александра I, генерала А. А. Аракчеева, основателя военных поселений, покровителем справедливости[2], говорит о нем на следствии, как о «таинственном» враге «нашего Отечества» (12, 95).

Несправедливо забыто с. Березовка Александрийского уезда. Оно помнит лейтенанта, а затем капитан-лейтенанта В. П. Романова, участника кругосветного плавания на корабле «Кутузов» в 1820–1824 гг. Уволенный со службы в январе 1825 г., он проживал в имении полковницы Коншиной в с. Березовке, где и был арестован 17 января 1826 г. (8, 389). После содержания в крепости был отправлен на Черноморский флот. Участник многих морских сражений, картограф, описывал берега р. Днестр, писатель. Умер в 1864 г. и похоронен в Александрии.

Важная страница истории Новомиргорода – пребывание здесь декабристов. В начале XIX в. в городе насчитывалось свыше 3700 жителей[3]. В конце XVIII в. он был даже губернским городом Вознесенской губернии[4]. Позже превратился в заштатный город Елисаветградского уезда Херсонской губернии. Здесь 3 апреля 1796 г. родился Е. П. Оболенский. В городе бывали В. Н. Лихарев, И. И. Сухинов, И. В. Поджио, А. В. Поджио, И. Д. Якушкин, М. Ф. Орлов. В 1820 г. Новомиргород включен в состав военных поселений, что

---

[1] ІР НБУ. – Ф. 1. – Спр. 8109. – Арк. 212.

[2] Отдел рукописей Государственной публичной библиотеки им. М. Е. Салтыкова-Щедрина в Санкт-Петербурге. – Ф. 71 (Собрание Помяловского). – Л. 1.

[3] ІР НБУ. – Ф. 1. – Спр. 1665. – Арк. 53 об.

[4] Там само. – Спр. 8149 (картка Новомиргород).

вызвало возмущение жителей города[1]. Восстание было подавлено, а многих участников сослали в Сибирь.

Недалеко от Новомиргорода располагалось небольшое местечко Златополь, до 1787 г. называвшееся Гуляй Поле. В историю декабризма оно вошло как место встречи В. Н. Лихарева с А. К. Бошняком, тайным агентом графа И. О. Витта. Они обсуждали возможность вступления графа И. О. Витта в общество. Здесь В. Н. Лихарев рассказал предателю о существовании общества, назвал некоторых его членов, пообещав передать предложение И. О. Витта В. Л. Давыдову. Неосмотрительный поступок В. Н. Лихарева строго осудят В. Л. Давыдов и П. И. Пестель. Тем не менее, А. К. Бошняк – граф И О. Витт это один из каналов, благодаря которому правительство многое узнало о деятельности Южного общества. Сейчас Златополь входит в городскую черту Новомиргорода.

И еще в ряде населенных пунктов Кировоградщины также бывали декабристы. Прежде всего, это крупная почтовая станция Малая Виска. Через нее дважды проезжал С. Г. Волконский. Первый раз, когда вез жену в имение ее отца Н. Н. Раевского, и второй раз, когда ездил в Бовтышку по случаю рождения сына Николая. Бывал в этом крае и А. С. Гангеблов (18, 25). Он поддерживал письменные и личные связи с родственниками, среди которых богатая дворянская фамилия Чорб[2]. Они владели такими крупными селами, как Ивановка и Петровка (Новомиргородский р-н). Требует уточнение, где находится принадлежавшее А. П. Орлову с. Матусово, в котором останавливался С. Г. Волконский[3].

Вот далеко не полный перечень городов и сел Кировоградщины, связанных с движением декабристов. Предстоит еще много сделать для дальнейшего выявления конкретных фактов пребывания декабристов в крае.

Памятник декабристской эпохи на Кировоградщине

Лектору следует подчеркнуть, что интенсивная колонизация края в первой четверти XIX в. предполагает строительство общественных и культовых зданий. Однако до нашего времени сохранилось незначительное количество сооружений, в которых, по

---

[1] Якушкин И. Д. Записки. Статьи. Письма. – М., 1951. – С. 40.

[2] ІР НБУ. – Ф. 1. – Спр. 1665. – Арк. 58, 59.

[3] Волконский С. Г. Из «Записок». // Избранные социально-политические и философские произведения декабристов. – Т. II. – С. 290.

достоверным данным, бывали декабристы. В 1833 г. на месте захоронения Н. Н. Раевского была заложена Хрестовоздвиженская церковь, сохранившаяся до наших дней, правда в измененном виде. Сооружение «избавили» от характерного для церкви элемента – купола, такая реставрация принесла только вред памятнику, а не пользу.

В 1968 г. здесь открыт музей Н. Н. Раевского, героя Отечественной войны 1812 г. Экспонаты музея рассказывают не только о Н. Н. Раевском, но и об А .С. Пушкине, Волконских и других декабристах. Прежде всего, обращает внимание бюст, изваянный еще при жизни генерала. Под ним подпись: «Генерал Раевский сделан из материала, из которого создаются маршалы». Эти слова принадлежат Наполеону. Н. Н. Раевский в армии с 15 лет, а уже в 19 лет он выступил в первый боевой поход. В 20 лет – подполковник, через десять лет – генерал-лейтенант, командующий пехотным корпусом. В 1812 г. защищает Смоленск, героически сражается под Бородино, Красным и Малоярославцем.

Теплая дружба Раевских с А. С. Пушкиным нашла свое выражение в восторженном отзыве поэта о генерале. В письме к брату Льву Сергеевичу 24 сентября 1820 г. поэт пишет: «Мой друг, счастливейшие минуты жизни моей прошел я посреди семейства почтенного Раевского. Я не видел в нем героя, славу русского войска, я в нем любил человека с ясным умом, с простой прекрасной душою; снисходительного, попечительного друга, всегда милого, ласкового хозяина»[1].

Декабристы с почтением относились к Н. Н. Раевскому. С ним породнились М. Ф. Орлов и С. Г. Волконский. Безусловно, они не раз бывали не только в Разумовке, когда жив был ее хозяин, но и после его смерти. М. Ф. Орлов – автор эпитафии на памятнике Н. Н. Раевскому:

Он был в Смоленске щит,
В Париже – меч России.

Увековечивание памяти декабристов

Лектору необходимо отметить, что Советское государство уделяет большое внимание увековечиванию памяти декабристов. Еще на заре установления Советской власти В. И. Ленин подписал Декрет СНК РССФР о сооружение памятников лицам, способствовавшим

[1] Пушкин А. С Собрание сочинений в десяти томах. – Т. IX. – М., 1981. – С. 76.

свержению самодержавия. В этом списке имена политических лидеров декабристов – П. И. Пестеля и К. Ф. Рылеева[1].

К 100-летнему юбилею со дня восстания декабристов многие улицы и площади были названы именами декабристов. Так, 6 октября 1926 г. Елисаветградский горсовет принял решение переименовать Макеевский бульвар и Ингульскую улицу в улицу и бульвар Декабристов! Во многих краеведческих музеях и школьных музейных комнатах области создаются экспозиции, посвященные первым революционерам России. Благодоря энтузиазму преподавателей и учеников школ, собиравшим по крупицам материалы о жизни и деятельности декабристов, они стали доступны для широкой общественности.

Много сделано для увековечивания памяти декабристов в канун и в дни празднования 150-летия со дня восстания дворянских революционеров в 1975 г. Активисты областного правления Украинского общества охраны памятников истории и культуры установили в городе Кировограде мемориальную доску по ул. Декабристов. Это гранитная, около 2 м на 80 см, стела с барельефом пяти повешенных декабристов П. И. Пестеля, К. Ф. Рылеева, М. П. Бестужева-Рюмина, С. И. Муравьева-Апостола, П. Г. Каховского. Внизу выгравировано:

«1825–1975
В 1925 році цю вулицю названо іменем
ДЕКАБРИСТІВ
Дошку встановлено на відзначення
150-річчя повстання декабристів»[2].

9 ноября 1981 г. в Новомиргороде, где родился декабрист Е. П. Оболенский, открыт памятный знак, выполненный по проекту районного архитектора В. Н. Сандуляка. Эта гранитная плита, к которой прикреплена мраморная доска с портретом Е. П. Оболенского и с подписью: «В місті Новомиргороді в 1796 році народився один із засновників Північного товариства декабристів Оболенський Євген Петрович, 1796-1865 рр.».

В Красной Каменке также открыта мемориальная доска. На бетонном основании – естественная каменная глыба, к ней прикреплена мраморная доска. Она гласит, что в селе родился и жил активный член Общества соединенных славян И. И. Сухинов. Кировоградским Обществом охраны памятников истории и культуры

---

[1] Известия ВЦИК. – 1918. – 2 анг.

[2] См.: Провісникам свободи // Кіровоградська правда. – 1975. – 27 грудня.

сделано хорошее начинание. Его нужно продолжить и установить памятные знаки во всех населенных пунктах Кировоградщины, где жили или бывали декабристы. Тем самым будет отдана дань уважения и любви первенцам свободы, с оружием в руках, вступивших в неравный бой с самовластием с целью уничтожения крепостного права и установления прогрессивного правления в России.

Заключение

Завершая рассказ о памятных местах декабристов на Кировоградщине, лектор должен обозначить, что история области тесно связана с жизнью более восемнадцати декабристов. Дальнейшее выявление и реставрация памятников и памятных мест является первоочередной задачей общественности Кировоградщины. Отдавая дань уважения и памяти первенцам свободы, мы свято должны помнить, что они положили начало освободительному движению в России, движению, которое через сто лет завершилось Великой Октябрьской социалистической революцией.

Лектор обязан подчеркнуть, что вернувшиеся из сибирской ссылки С. Г. Волконский и А. В. Поджио, побывали в местах своей юности, посетили родные места. Для этого нужно было добиться специального разрешения. Правительство, разрешая поездку С. Г. Волконскому, одновременно предписывало местным властям следить за его поведением. По тайным каналам к Киевскому, Волынскому и Подольскому генерал-губернатору, как по эстафете, поступало отношение Московского военного генерал-губернатора Закревского: «Имею честь уведомить сим Ваше сиятельство к надлежащему сведению для распоряжения об учреждении за дворянином Волконским на время его пребывания в Киеве надлежащего секретного наблюдения».

Лектору необходимо сделать вывод о необходимости дальнейшей работы по изучению истории декабристов в крае. Придавая последовательской деятельности школьников краеведческое направление, мы можем сделать многое для выявления еще неизвестных фактов из жизни дворянских революционеров.

Пам'ятні місця декабристів на Кіровоградщині*

Досвід свідчить, що зацікавленість учнів до руху декабристів значно зростає, якщо вчитель використовує конкретний матеріал із історії села, міста, району, області, який пов'язаний із діяльністю декабристів.

У багатотомному виданні «Восстание декабристов» вказуються 14 населених пунктів сучасної Кіровоградщини, де мешкали чи бували декабристи. Назвемо деякі з них. Це Олександрія, Березівка, Бовтишка, Кіровоград (Єлисаветград), Червона Кам'янка, Крилов (затоплений Кременчуцьким морем), Новомиргород, Розумівка, Підвисоке, Триліси.

Завдяки виданню слідчих справ є і можливість назвати всіх, хто мешкав чи був проїздом на Кіровоградщині: М. П. Бестужев-Рюмін, С. Г. Волконський, В. Л. Давидов, А. В. Єнтальцев, М. Ф. Лісовський, В. М. Лихарьов, Є. П. Оболенський, М. Ф. Орлов, О. С. Пестов, О. В. й Й. В. Поджіо, В. П. Романов, І. І. Сухинов, І. Д. Якушкін.

Дані про життя й діяльність декабристів на Єлисаветградщині ми маємо змогу почерпнути з «Історії міст і сіл Української РСР»[1], а також із наукових, науково-популярних та художніх праць[2].

Олександрівський район

м. Олександрія. Єнтальцев Андрій Васильович – член Союзу благоденства та Південного товариства. Підполковник, командир 27 кінно-артилерійської роти. В. А. Єнтальцев стояв у Олександрії зі своєю ротою[3]. Пестов Олександр Семенович – член Товариства

---

* Вперше опубліковано Міжвузівська наукова конференція з історичного краєзнавства (тези доповідей). – Кіровоград, 1990. – С. 34–37.

[1] Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область. – К., 1972. – С. 22, 490 ,491, 599, 645, 688.

[2] Бібліографію за останні десять років див.: Движение декабристов: Указ. лит. 1977–1987 гг. / Сост.: Г. Д. Казьмирчук (отв. ред и состав.), Р. С. Вавренюк, А. С. Каревин и др. – К, 1988. – 194 с., а також див. Декабристы и наш край: Библиографческий указатель. – Кировоград, 1990. – 20 с.; Казьмирчук Г. Д., Бабак Т. И. Памятные места декабристов на Кировоградщине: Методические рекомендации к 160-летию со дня восстания декабристов. – Кировоград, 1985. – 27 с.

[3] Восстание декабристов. – Т. XII. – С. 223–250; ЦГАОР, ф. 109, I Эксп., 1826., д. 61, ч. 93; Декабристы: Библиографический справочник / Изд. подгот. С. В. Мироненко / Под. ред. М. В. Нечкиной. – М., 1988. – С. 418 (указ. имен).

об'єднаних слов'ян. Підпоручик 9 артилерійської бригади. Народився в Олександрії. Його батько – поміщик Олександрійського повіту Херсонської губернії[1].

с. Березівка. Романов Володимир Павлович – формально членом Північного товариства не був, але знав про його існування (як і Південного) та мав доручення від К. Ф. Рилєєва розповсюджувати його ідеї. Лейтенат Балтійського флоту (2 екіпаж.). Мешкав у с. Березівка Олександрійського повіту Херсонської губернії у будинку своєї тещі полковниці Коншиної, де і був заарештований 17 січня 1826 р.[2] (Помер в Олександрії).

смт. Нова Прага. Вегелін Олександр Іванович – член Товариства військових друзів, організатор виступу Литовського піонерного батальйону. Мешкав деякий час у родичів у Новій Празі[3].

с. Червона Кам'янка. Сухинов Іван Іванович – член Товариства об'єднаних слов'ян, учасник повстання Чернігівського полку. Поручик Олександрійського полку. Народився у с. Червона Кам'янка, на честь цього у 1975 р. встановлений пам'ятний знак[4]. Його батько був волосним головою та сільським засідателем. Брат Семен у 1826 р. служив у Олександрійському повітовому суді[5].

с. Іванівка (колишня Янівка Чигиринського повіту Київської губернії). Поджіо Олександр та Йосип Вікторович і – брати, члени Південного товариства. Янівка – родовий маєток Поджіо. Тут 3 січня 1826 р. був заарештований відставний полковник О. В. Поджіо[6] та 7 січня – відставний штабс-капітан Й. В. Поджіо[7].

Кіровоградський район

м. Кіровоград. Лісовський Микола Федорович – член Товариства об'єднаних слов'ян. У 1815 р. на службу в Пензенський піхотний полк, розквартирований у Єлисаветграді, прибув підпрапорщик М. Ф. Лісовський[8]. Ліхарьов Володимир Миколайович – член

---

[1] Декабристы… – С. 432; Павлов Ю. Декабрист Олександр Пестов // Кіровоградська правда. – 1986. – 23 листопада.

[2] Декабристы... – С. 435; Журавська О. Мандрівник, географ, літератор // Кіровоградська правда. – 1987. – 6 січня.

[3] Декабристы... – С. 36, 74, 355–366, 378, 394.

[4] Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник. – К., 1987. – С. 261. (Чомусь у цьому виданні роком народження вказується 1775 р., а не 1794?).

[5] Декабристы... – С. 438.

[6] Декабристы... – С. 432.

[7] Декабристы ...– С. 432.

[8] Декабристы ...– С. 425.

Південного товариства. Підпоручик квартирмейстерської частини. Після арешту 29 грудня 1825 року в будинку свояка Й. В. Поджіо (вони одружені були на рідних сестрах) у с. Янівка його доставили до Єлисаветграду, а потім – до Петербурга[1].

Новомиргородський район

м. Новомиргород. Оболенський Євген Петрович – член Союзу благоденства та Північного товариства (член Корінної думи та один із правителів), учасник повстання на Сенатській площі. Поручик лейб-гвардії Фінляндського полку, старший ад'ютант варти піхоти гвардійського корпусу. Народився у Новомиргороді, на честь цього у 1795 р. по вул. Леніна, 97 встановлений пам'ятний знак[2]. Напис на українській мові гласить: «В місті Новомиргороді у 1796 р. народився один із засновників Північного товариства декабристів Євген Петрович Оболенський 1796–1865 рр.»[3]. Також у Новомиргороді бували В. М, Лихарьов, М. Ф. Орлов, О. В. Поджіо, І. І. Сухинов, І. Д. Якушкін.

Ось далеко не повний перелік населених пунктів Кіровоградської області, пов'язаних із декабристами. Треба буде ще багато зробити для подальшого виявлення конкретних фактів перебування декабристів у краї. Свій внесок можуть внести учні та студенти, які займаються краєзнавчою роботою.

---

[1] Декабристы ...– С. 425.

[2] Памятники истории и культуры Украинской ССР. – С. 268; Про Є. П. Оболенського див.: Декабристы... – С. 430; Вавренюк Р., Казьмирчук Г. Декабрист Е. Оболенский: Жизнеописание. – К., 1990. – 289 с.

[3] Там само.

Мемуары декабристов – источник изучения истории Елисаветградщины (конец XVIII – первая четверть XIX в.)*

Записки и воспоминания первых революционеров России – важнейший источник не только для исследования истории декабризма, но и отдельных региональных проблем отечественной исторической науки.

В мемуарах Н. В. Басаргина, С. Г. Волконского, А. В. Поджио, И. Д. Якушкина уделяется большое внимание роли народных масс в историческом процессе. Этот аспект рассматривался ими с точки зрения целесообразности привлечения народный масс к революционной борьбе. Однако единого мнения у декабристов не было: от отрицания народа как действенной силы в борьбе с самодержавием одних, к желанию опереться на него, использовать в противоборстве с режимом, других.

Изучая историю, декабристы приводят примеры из жизни крепостных крестьян и военнопоселенцев Херсонской губернии, в состав которой входила и Елисаветградщина. В записках И. Д. Якушкина, в частности, упоминается Новомиргород, где ему довелось бывать и видеть жизнь военнопоселенцев. Он осуждает насильственное насаждение военных поселений, нещадную эксплуатацию поселян. Автор отмечает стремление военнопоселенцев к свободе: «сперва казаки, опираясь на свои права ... не соглашались поступить в военные поселения, их силой заставили смириться с таким положением».

Декабристы хорошо изучили историю колонизации края. А. С. Гангеблов и С. Г. Волконский писали, что свободные земли «покупали» русские помещики, крупные наделы земли правительство России раздавало выходцам из Сербии, захватывавшие земли местного населения. Колонисты осваивали новые территории, основывали крупные помещичьи хозяйства. Таким выходцем был род Чорбы, к которому принадлежала мать декабриста А. С. Гангеблов. Селом Максимовка владел поручик Иван Чорба с 374 крепостными душами, которые обрабатывали 2 652 десятины пахотной земли. И сам А. С. Гангеблов, и А. В. Поджио осуждают рабство крестьян. В своих записках А. В. Поджио сочувствием относится к восстанию Е. Пугачева, к попытке «освобождения ... миллионов братьев-рабов».

---

* Вперше опубліковано: Первая Правобережная научная конференция по историческому краеведению (тезисы докладов). – Кировоград, 1988. – С. 76–77.

В мемуарах декабристов часто называются населенные пункты края, где часто встречались декабристы, обсуждали программные документы, разрабатывали тактические планы. С. Г, Волконский неоднократно упоминает Елисаветград, Бовтышку. Ряд населенных пунктов Елисаветградщины А. С. Гангеблов, А. В. Поджио, И. Д. Якушкин. Всесторонний анализ материалов о пребывании и деятельности декабристов во многих населенных пунктах края позволяет глубоко исследовать слабо разработанную краеведческую проблему «Декабристы и Кировоградщина». К недостаточно изученному аспекту относится также вопрос «Мемуары декабристов как этнографический источник». Поскольку в своих воспоминаниях они описывают быт и нравы жителей региона.

Таким образом, мемуары декабристов являются важным источником в изучении истории Елисаветградщины конца XVIII – первой четверти XIX в. Обилие материала позволяют надеяться, что в ближайшее время выйдет солидное научно-популярное исследование, освещающее жизнь и деятельность первых революционеров России в этом крае.

Легенди та дійсність старих Вороньків*

Рух декабристів і Україна – надзвичайно актуальна і складна проблема вітчизняної історичної науки. Декабристознавці виявили і описали понад 300 населених пунктів України, в яких жили або діяли опозиціонери в першій чверті XIX ст. Найбільш знані, це Тульчин, Кам'янка, Васильків та інші центри, в яких декабристи жили й розробляли програмні документи та плани військових виступів. В інших населених пунктах вони жили після повернення із сибірського заслання. До таких пунктів належить село Вороньки Чернігівської губернії – маєток доньки Сергія і Марії Волконських.

Перша дочка уславленого генерала М. М. Раєвського, княгиня, після судової розправи над чоловіком без вагань послідувала за ним в загадковий і зовсім невідомий європейцю з вишуканого товариства Сибірський край – Забайкалля. Марія Миколаївна, вчинивши зразок жіночого подвигу, в повній мірі взяла на свого долю випробування свого чоловіка – каторжанина, не тільки зберегла сім'ю, любов, вона стає єдиною опорою в його нелегкій участі і тому її, оспівану О. С. Пушкіним «Прекрасну Мері» не вагаючись можна зарахувати до центральних діячів тієї нелегкої справи, за яку в грудні 1825 року десятки пожертвували самим дорогоцінним – життям.

Другий – це її чоловік, Сергій Григорович Волконський, герой війни 1812 року, увінчаний нагородами і почестями генерал-майор і, як це не дивно, йому належало по різним губерніям Росії ... півтори тисячі кріпаків. Але життя Сергія Волконського, як десятків його товаришів по зброї – це самовідданні подвиги ідейного революціонера. Надзвичайно чесна людина, він зробив свій вибір, а нагорода – десять років каторжних робіт на Благодатському руднику, в Читинському острозі, поселення на сумнозвісній катівні декабристів – Петровському заводі та згодом в Іркутську.

Куди б не закидала його доля, за ним невідступно слідувала його сім'я, в суворому краї народилися і зросли діти: Микола, Софія, Олена, Михайло. З них тільки двоє дожили до дорослого віку.

Сибірську історію цієї (без перебільшення) ідеальної сім'ї впевнено можна назвати «вимушеною подорожжю в тридцять довгих літ», так яскраво описаною в «Записках» самої Марії Миколаївни, що вперше вийшли з друку ще в 1907 році, в листах соратників та згадках сучасників. Таке життя назвати можна тільки подорожжю і ніяк інакше, бо Сибір для Волконських так і не став домівкою та й не міг стати. В

---

* Вперше опубліковано: Декабристи в Україні: дослідження й матеріали. – Т. 6. – К., 2009. – С. 66–70.

споминах Марії Воконської, А. Розена, М. Лорера, листах до друзів С. Трубецького та інших приречених самодержавним судом на поневіряння чужиною, звучить неприхована туга за рідним краєм, і кожний рядок пронизаний надією доти, поки є сили, на повернення додому, на батьківщину, щоб закінчити своє життя там, де одержали початок їхні шляхи.

Сергію і Марії Волконським, на відміну від більшості декабристів, яких сховала сибірська земля «поталанило» – по тридцяти роках випробувань, що випали на їхню долю – 1856 року дарована милість: повернено дворянство, дозволено проживати постійно під Москвою, виїжджати на курорти за кордон. За той короткий час, що залишилося їм прожити на свободі були подорожі по країні, поїздка закордон і зустрічі з товаришами. Нарешті останній свій притулок Марія та Сергій Волконські знаходять в Україні в маєтку своєї дочки Олени Сергіївни Рахманової-Кочубей в с. Вороньках, Козелецького повіту Чернігівської губернії (тепер Бобровицький район).

В цьому старовинному українському селі, де згасли останні дні Волконських, поряд з ними був похований беззмінний протягом багатьох років друг цієї сім'ї, товариш по поселенню в Петровському заводі та Іркутську – декабрист Олександр Вікторович Поджіо.

Слідами декабристів

Всього два десятки кілометрів відділяють село Вороньки від райцентру. Шлях сюди лежить через Бобровицю по новозбудованій дорозі, що серпантином звивається поміж акацій і проходить крізь безкраю зелень полів та рясно вкритих квітневим цвітом яблуневих садів. Прориваючись крізь весняну ранкову прохолоду, ми поволі милуючись краєвидами добиралися до місцини, яка сховала в собі прах легендарних людей і де зараз існує єдиний в Україні музей декабристів.

Старе українське село Вороньки. Воно, овіяне чисельними легендами згадується в стародавніх актах ще з XVI ст. придбало собі назву від річки Ворониці на якій й було засноване.

Музей декабристів вдало розмістився в приміщенні старої школи збудованої коштом останнього Кочубея, онука Марії та Сергія Волконських, і за словами місцевих жителів, в знак вдячності до однієї особи – заїжджої вчительки, що полонила його серце незрівнянною красою. Сам будинок старий з міцними цегляними стінами, але непоказного архітектурного стилю, мабуть, завдяки цьому й уцілів в лихозвісні часи.

По темному та широкому коридору проходимо в кімнату, яка скоріше нагадує комору, зовсім непристосована для музею. Але це вже не вина його засновників.

Зразу кидається у вічі підлога, вимощена теплокольоровими кахлями, виготовленими з писцевої глини на заводі, збудованому архітектором О. Ю. Ягном під час спорудження родинного храму – усипальниці Волконських.

Стенди та експонати музею відображають основні етапи життя декабристів. Життя Волконських у Вороньках було огорнуто завісою таємничості. Постійні переїзди та поліцейський нагляд в умовах тогочасної Росії не дозволяли відверто згадувати минуле. Весною 1865 року Сергій Григорович, зовсім слабий та немічний, по смерті дружини, назавжди переїздить до Вороньків, щоб бути похованим біля своєї вірної супутниці. Згідно його заповіту, нащадки будують п'ятишатровий храм-усипальницю, подібний до церкви в селі Довськім Могильовської губернії за проектом архітектора Олександра Юлійовича Ягна. Двадцять п'ять довгих літ добивалася О. С. Рахманова дозволу на спорудження усипальниці, яка згодом безсумнівно стала би символічним пам'ятником всім соратникам С. Волконського. Основні роботи велися під керівництвом самого архітектора, відомого як автора знаменитого монументу загиблих російському воїнству на Шипці в Болгарії.

На превеликий жаль, нічого не залишилося ні від кам'яного храму, розібраного на стройматеріал в 1934 році, ні від цегляного заводу і ягнівських металообробних майстерень, слава яких, за згадкою сучасників, сягала далеко за межі Вороньківської волості та Козелецького повіту, крім кахельної підлоги та уламків майолік, що перебувають тепер у музеї як експонати цих залишків колишньої величі, що здобули собі Вороньки завдяки особливостям місцевої глини.

Тепер обабіч села, на тому місці, де над тілами декабристів красувалася величава церква, зовсім символічно вшанована їх пам'ять трьома бронзовими барельєфами з надписами: М. Волконська, С. Волконський та О. Поджіо. Позаду – болото й очерет. Тут існував колись парк, над штучними озерами стиха шелестіли старі липи, а біля маєтку, обнесеного високою цегляною стіною, схилялися круті в'язи.

До смерті свого чоловіка у Вороньках постійно проживала дочка Волконських Олена Сергіївна Рахманова-Кочубей, пізніше маєток переходить в спадок її сину – М. М. Кочубею. Починаючи з червня 1862 року сюди іноді наїжджає О. В. Поджіо. Після смерті Марії Миколаївни, а це сталося 1863 року, він допомагає О. С. Рахмановій керувати великим маєтком, супроводжує її до Італії і звідти з гробом померлого

від туберкульозу М. А. Кочубея. Перебуваючи довгий час закордоном О. В. Поджіо не раз висловлював надію померти в Росії. І 1873 року він повертається у Вороньки, де і схилив голову біля своїх соратників.

В основному цим особам і присвячені експонати шкільного музею, вірніше музейної кімнати, яка утворилася в кінці 60-х – на поч. 70-х на громадських засадах зусиллями місцевих ентузіастів.

Хотілося б найтеплішим словами згадати про нинішнього натхненника цієї, на перший погляд, малопримітної кімнати і нашого гіда Миколу Юхимовича Шутого. Вчитель фізики за фахом, він же у вільний від роботи час за сумісництвом ще й знавець минулого свого краю. Завдяки його наполегливій праці було виявлено чимало експонатів, що несуть в собі пам'ять про перебування родини Волконських на Україні.

О! Коли б речі вміли говорити, бо тут кожна має свою цікаву історію! Ось залишки величного храму: світильник, залізні вхідні двері вівтаря і ангел, намальований на ньому відомим живописцем Соколовим (кажуть старі люди – дуже схожий на жінку художника), та неперевершеної краси, неначе сплетений з ниток, вирізьблений з дерева іконостас. Все це зберіг і сховав у своєму хліві простий робітник, що, мабуть, теж доклав до них частку і своєї праці.

Це той іконостас, в якому за згадкою онука декабриста, присутнього при освяченні церкви – Сергія Михайловича Волконського, відомого діяча російської еміграції, театрального критика та письменника, були вставлені ікони, привезені Марією Миколаївною та Сергієм Григоровичем із заслання. Мабуть, одна із них – Георгій – і зберігається тут під склом.

Всі речі, пов'язані із родиною Волконських, безцінні по своїй унікальності. Серед атрибутів старовини тут зберігаються: замки, що колись висіли на спорудах Кочубеївської економії декілька бронзових фігурок, знайдений на її території, уламок дзвону, дві бронзові лампадки із знищеного храму та деякі предмети із Вороньківських курганів, особливу увагу привертають: кругла печатка О. С. Рахманової, штамп Вороньківської економії.

Вже під вечір прощалися з Вороньками. Подякувавши Миколі Юхимовичу за цікаву і змістову розповідь, забарвлену місцевим колоритом, взяли напрямок на Боровицю. Стиха шипів під колесами нагрітий за день асфальт, навіюючи невеселі роздуми. Вже третій десяток літ нараховує ця музейна кімната, експонатами якої є дорогі кожному із нас речі, що дивом вціліли у вихорі революційних оновлень і з такими труднощами зібрані місцевими шанувальниками історії.

З кожним роком інтерес до музею росте. Сюди приходять листи, їдуть всі, хто небайдужий до героїчних сторінок нашої історії холодного

грудня 1825 року. У липні 1988 року, як свідчить напис у книзі подяк, у Вороньки приїздила з далекої Канади Ольга Сидорівна, правнучка С. Г. та М. М. Волконських. Але думалося, хіба не в такому великому будинку, збудованому прямим нащадком Волконських М. М. Кочубеєм належить бути музею декабристів? Але навіть не знайшлося більш пристосованого приміщення, ніж ця комірчина з наглухо забитими віконцями – «бодай злодій не заліз».

Не знайшлося часу у людей наділених владою офіційно зареєструвати тут музей і взяти під охорону держави. Неможливо помислити, що вся важко зібрана тут пам'ять може враз зникнути або невідомо куди подітися, бо ці речі зараз знаходяться під загрозою не стихій чи випадковості, а в першу чергу, під загрозою нашої безвідповідальності.

Декабристи Борисови і Полтавщина*

Декабристський рух тісно пов'язаний з Україною. Близько 200 населених пунктів республіки причетні до діяльності перших російських революціонерів. На Україні активно діяли Південне товариство та Товариство об'єднаних слов'ян. Останнє було засноване братами Петром і Андрієм Борисовими, а також учасником польського національно-визвольного руху Ю. К. Люблінським.

Для багатьох декабристів, у тому числі й «слов'ян» переплелися з Полтавщиною. Члени цієї таємної організації Я. М, Андрієвич, Я. Я.Драгоманов, М. Ф. Лісовський, О. В. Усовський, І. Ф. Шимков – уродженці Полтавської губернії.

У радянській історичній науці тема "Декабристи на Полтавщині" знайшла своє відображення в працях І. Ф. Павловського (Полтава, 1918) та Л. О. Медведської (Харків, 1960). Проте питання про діяльність братів Борисових у Полтавській губернії висвітлене, на нашу думку, не зовсім повно.

Саме на Полтавщині розпочалася військова служба та суспільно-політична діяльність Петра й Андрія Борисових. Тут дислокувалася 52-а легка рота 26-ї артилерійської бригади, куди 10 червня 1816 р., після домашнього виховання, брати були призначені юнкерами.

у цей час, а точніше з 1815 по 1821 р., в Полтавській губернії у маєтках С. М. Кочубея відбувалися селянські виступи. «Перший декабрист» В. Ф. Раєвський згадував, що приблизно у 1817 р. йому самому довелося спостерігати повстання селян у містечку Решетилівці на Полтавщині. Переконливим видається припущення М. В. Нечкіної про те, що свідками цих подій були й брати Борисови, оскільки «шляхи Раєвського і Борисових могли схреститися в Решетилівці». Селянський рух, безперечно, позитивно вплинув на формування світогляду Петра та Андрія. Не випадково саме в Решетилівці, як зізнався Петро Борисов на допиті, 13 травня 1818 р. він заснував Товариство першої згоди, від якого починається історія товариства об'єднаних слов'ян. До товариства першої згоди увійшли брати Борисови та юнкер Волков. Вони визначили мету організації: моральне та наукове самовдосконалення, любов, дружба. Петро Борисов розробив девіз товариства. Незабаром він же запропонував до попередньої мети приєднати ще одну – «заснування відомої Республіки філософа

---

* Вперше опубліковані: Тези доповідей і повідомлень Другої Полтавської наукової конференції з історичного краєзнавства. – Полтава, 1991. – С. 13–15.

Плотіна» (Ю. Г. Оксман довів, що треба читати «Платона») і назвати таємну організацію товариством друзів природи. Членами Товариства друзів природи стали брати Борисови, юнкер Волков, Корсун та Лук'янович. Петро Борисов розробив новий девіз, клятву, статут, а також більшу частину правил товариства.

В. І. Семевський та М. В. Нечкіна зауважують, що згадувані вище організації багато в чому схожі на масонські ложі. Крім того, А. І. Сєрков у своїх новітніх дослідженнях твердить, що у 1818 р. в Одесі брати Борисови були посвячені у масони Ж. Б. Віолльє. Тому сучасним дослідникам треба з'ясувати, чи не були товариства в Решитилівці філією одеської масонської ложі трьох царств природи, чи не існував зв'язок цих товариств з масонськими ложами, що діяли у Полтаві.

Як бачимо, діяльність Петра та Андрія Борисових на Полтавщині потребує подальшого вивчення. Було б доцільно вшанувати пам'ять про їх перебування в Решетилівці: спорудити меморіальний знак, зробити відповідні позначення на туристичних картах.

Хомутець – місце пам'яті декабристів*

Рух декабристів – одне з тих історичних явищ, які тісно асоціюються з місцями пам'яті (lieux de mémoire). Меморіали й музеї, місця проживання й перебування мають велике значення в декабристознавстві, а в деяких регіонах (наприклад, в Сибіру) декабристи перетворились на культурних героїв, а все, що пов'язане з їх діяльністю, набуло сакральних рис.

Спираючись на методологічні засади теорії «місць пам'яті» П. Нора, автори ставлять за мету статті проаналізувати й дослідити роль і значення Хомутця в декабристському русі та для його усвідомлення в історіографії й колективній пам'яті. До аналізу концепту історичної пам'яті зверталося чимало науковців. Першим звернув увагу істориків на поняття «пам'ять» М. Хальбвакс [47]. Він же створив поняття «колективна пам'ять», «групова пам'ять» і «пам'ять нації» [1, с. 37]. М. Хальбвакс вважав, що історія починається там, де пам'ять закінчується і, за спостереженням П. Хаттона, «ніколи не дивився на історію як на різновид офіційної пам'яті» [48, с. 198].

Місця пам'яті в баченні П. Нора не належить розуміти дослівно, тому що будь-яке з них поєднує у собі матеріальний, символічний та функціональний виміри [26, с. 40], набуваючи форм певного матеріального явища: музею, архіву, кладовища, колекції, свята, річниці, трактату, монументу, храму, особистості, події [26, с. 26] та завжди тягне за собою шлейф значень і асоціацій. Воно завжди означає більш, ніж містить у собі його суто матеріальна природа та виконує для народу певні функції – об'єднавчі, гуртувальні, тлумачні. Втім, головна роль місць пам'яті – «заблокувати дію забування». Справді, занедбаний стан декабристських місць в Хомутці, Тульчині, Василькові сприяє ерозії пам'яті про декабризм.

Місця пам'яті, на думку П. Нора, здатні допомогти подолати зростаючі розриви між історією та справжньою пам'яттю, повернути нам відчуття зв'язку з минулим, тим самим подолати розірваність між минулим та сучасним.

В історіографії спеціальні дослідження Хомутця як місця пам'яті декабристів не проводились. Про життя тут Івана Муравйова-Апостола та його синів-декабристів фрагментарно згадували літературознавці другої половини XIX ст. Детальніше це питання висвітлювалось у спогадах С. Капніст-Скалон [44], М. Муравйова-Апостола [23], В. Якушкіна [53], статті М. Баласа [4]. Найповніше дослідження життя

---

* Вперше опубліковано: Декабристи в Україні: дослідження й матеріали. – Т. 7. – К., 2012. – С. 309–333.

та творчості І. Муравйова-Апостола, в тому числі і в Хомутці, у дореволюційний час належить І. Кубасову [18; 19]. Про Хомутець, як родове гніздо декабристів, згадували історики І. Павловський [29], М. Клевенський [13], І. Зубковський [10], М. Нєчкіна [25], Л. Медведська [21; 22], М. Савичев [42; 43], краєзнавець Л. Кострубіна [15].

Автором першої монографії, присвяченої Івану Муравйову-Апостолу, був український літературознавець А. Кузьменко, який, щоправда, припустився багато неточностей в іменах, фактах та посиланнях. Декілька сторінок він відвів життю родини у Хомутці [17, с. 26–27]. Про дружні стосунки Івана Матвійовича з декабристами В. Кюхельбекером, О. Бестужевим та К. Рилєєвим, ідейну близькість його творчості з творами декабристів писали радянські літературознавці В. Базанов [3, с. 78–105], М. Константинов [14], Ю. Оксман [27], В. Орлов [28].

В сучасній Росії детальніше біографію І. Муравйова-Апостола та його твори висвітлив В. Кошелєв [16]. Підсумком літературознавчого вивчення творчості письменника стала дисертація М. Трошиної [46]. У них значна увага зосереджена й на хомутецькому періоді.

***

Село Хомутець Миргородського району Полтавської області знаходиться у межиріччі Хоролу та Хомутця. Назва походить від конфігурації гирла річки Хомутець, правої притоки Хоролу, яка нагадує хомут.

Поселення тут заснували миргородські козаки в XVI ст. Наприкінці століття тут мешкало 446 осіб чоловічої статі [49, с. 713]. 9 грудня 1620 р. польський король Сігізмунд III віддав Миргород з хутором Хомутець шляхтичу Івану Чернишевському. Але за рік ці землі захопив черкаський староста Костянтин Вишневецький. 21 серпня 1621 р. суд присудив ці володіння королю, який віддав їх Бартоломію Обалковському. Але свавільний князь Вишневецький не підкорився рішенню суду, і до 1648 р. Хомутець залишався у складі Задніпровської Вишневеччини.

Під час Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького його господарем став Павло Єфремович Апостол, виходець з роду молдавських бояр*. Після одруження з донькою миргородського полковника він перейшов на козацьку службу.

---

* Про походження роду Апостолів див.: ***Євтушенко С. В.*** До біографії Данила Павловича Апостола // Вісник Харківського нац. ун-ту. Історія. – 2007. – Вип. 762. – С. 322–335.

Обіймав уряди хомутецького сотника, а згодом миргородського полковника. У 1654 р. присягу на вірність московському цареві в Хомутці підписали отаман, 53 козаки, війт, бурмистер і 156 міщан [49, с. 713]. У 1657–1658 рр. хомутецькі козаки брали участь у повстанні під проводом полтавського полковника Мартина Пушкаря проти гетьмана Івана Виговського. Восени 1658 р. містечко постраждало від союзників гетьмана – кримських татар.

Наприкінці XVII ст. відбувалось майнове й соціальне розшарування козацтва, старшина перетворювалась на панівний стан. У 1689 р. в Хомутці виник родовий маєток Апостолів, коли син П. Апостола Данило, майбутній гетьман Лівобережної України, отримав універсал гетьмана І. Мазепи на хутори Бакумівку і Фридрівку. У 1710 р. це право підтвердив царською грамотою Петро І. Гетьманом було збудовано дерев'яний палац, закладено сад з теплицями. Відомості про це залишив учений Й. А. Гільденштедт, який у складі російської наукової експедиції відвідав Хомутець 1774 р. За ревізією 1729 р., у Хомутці налічувалось 478 дворів, 360 з них належали гетьману [49, с. 713].

Після смерті чоловіка 28 травня 1734 р. Височайшу грамоту на володіння Хомутцем отримала його дружина Уляна (Олена) Мокрицька (1690–1742). Тут вона знайшла свій останній спочинок. Проте місцезнаходження її могили невідоме. Наступним спадкоємцем став другий син гетьмана Петро Данилович Апостол. Він з ранніх літ виховувався в Петербурзі, мешкав у столиці в якості заручника. У 1728 р. був призначений лубенським полковником, але з повелінням жити у Москві, звідки був відпущений незадовго до смерті батька. У 1754 р. полковник Петро Апостол збудував у Хомутці кам'яну Троїцьку церкву з дзвіницею.

Після його смерті маєток успадкував старший син Данило Петрович, генеральний хорунжий (1762–1767), бригадир, член Малоросійської колегії (1784–1786).

Останнім власником Хомутця з роду Апостолів був полковник (1814) Михайло Данилович, який за ревізією 1782 р. володів 8051 душею (у 1803 р. в Хомутці було 1513 ревізьких душ) [49, с. 714]. Він вважався диваком. Проживши 13 років у шлюбі, він вигнав дружину після того, як їх єдиний син помер в дитинстві. Потім він розпочав жити з дружиною колезького асесора Лизогуба. За скаргою останнього Апостола намагались на три роки ув'язнити до Лубенського монастиря на покаяння [11, с. 39]. Після його смерті у 1816 р. рід по чоловічій лінії урвався.

***

На початку XIX ст. Хомутець успадкував Іван Матвійович Муравйов-Апостол (?–1851)*, нащадок Данила Апостола за жіночою лінією, відомий письменник, перекладач, сенатор і дипломат. В одному зі своїх листів критик П. Плетньов писав філологу Я. Гроту: «Цікаве життя Івана Матвійовича. Довго він був посланником в Іспанії. Ще переїжджав з однієї землі в іншу по Європі. Йому знайомі не лише всі землі західної Європи і найголовніші міста її, але майже всі люди з найчудовіших. Байрона він застав ще у школі. З Іоанном Мюллером він був у дружніх відносинах. Тепер, здається в Лозанні чекає на свою кончину. Уяви, які чудові були б біографії, якби зібрати все, що стосується життя таких двох Муравйових» [31, с. 375].

І. Муравйов-Апостол народився у сім'ї генерал-майора Матвія Муравйова та Олени Апостол, онучки гетьмана Д. Апостола. Щоправда, декабрист Матвій Муравйов-Апостол писав, що його бабуся була донькою гетьмана [23, с. 107]. Це ж записано і в «Російській родословній книзі» [40, с. 122–123, 235–236]. Однак, на наш погляд, це неможливо. Гетьман помер у 1734 р. у віці майже 80 років, тобто навряд чи міг мати малолітню доньку. Матвій Муравйов народився 1711 р., але став батьком лише після 50 років, тобто, вочевидь, дружина була значно молодшою за нього. Відомо також, що Іван Муравйов-Апостол був двоюрідним братом правнука гетьмана Михайла Апостола [11, с. 39], тобто його мати була онучкою Данила Апостола.

Олена Апостол вийшла заміж, всупереч волі батька, за що була позбавлена приданого. Про неї чоловік згадував такими словами: «Замість приданого її я кохав, розумна і доброчинна була, притому богобоязлива, поради давала мені як другу, від гарячковості мене стримувала». При пологах вона померла, і новонароджений залишився з немолодим батьком.

З 1773 р. Іван Муравйов-Апостол був записаний солдатом у лейб-гвардії Ізмайлівський полк. Навчався вдома та у німецькому пансіоні Ейлера в Петербурзі. Мав виключні лінгвістичні здібності: знав не менше 8 мов. У жовтні 1784 . вступив на службу обер-аудитором в штаті Санкт-Петербурзького генерал-губернатора Я. Брюса, з 1785 р. – його флігель-ад'ютант (з 1788 р. в чині секунд-майора). Служив у Колегії закордонних справ, завідував каналом в Шліссельбурзі (в чині прем'єр-майора).

---

* В літературі зустрічаються різні дати його народження – 1761, 1762, 1765, 1767, 1768, 1770. [Див.: 46, с. 19–20].

У 1792 р. І. Муравйов став вихователем великих князів Олександра та Костянтина Павловичів, потім був призначений обер-церемоніймейстером. При дворі він зажив слави перекладача англійських п'єс для Ермітажного театру. Ерудит і поліглот І. Муравйов-Апостол звернув на себе увагу Катерини II та Павла I, користувався покровительством віце-канцлера М. Паніна, що сприяло подальшому кар'єрному росту. У грудні 1796 р. він розпочав дипломатичну службу з посади міністра-резидента при дворах герцога Ольденбурзького і єпископа Любекського. Тут він познайомився з німецьким філософом І. Кантом, популярним поетом Ф. Г. Клопштоком. В 1799–1800 рр. був посланником у Копенгагені. У 1800 р. відкликаний в Росію, отримав чин таємного радника, а в 1801 р. став членом Колегії закордонних справ.

У 1796 р. І. Муравйов, подорожуючи Україною, заїхав до свого двоюрідного брата Михайла Апостола. Так відбулося їх знайомство. Як згадував сам І. Муравйов: «Він прийняв мене, обласкав мене, як найближчого родича. Я гостював у нього три дні; і цим обмежився тоді зв'язок наш…» [11, с. 40]. Після повернення посланника з-за кордону стосунки відновив М. Апостол, який шукав захисту від колишньої дружини та племінниці, котрі намагались заволодіти його майном, а самого ув'язнити у монастирі. І. Муравйов втрутився в цю ситуацію, використавши свої знайомства («я палко вступився за ображеного, і мені пощастило подати справу його в справжньому її вигляді деяким особам, які тоді справами такого роду управляли» [11, с. 40]), і досяг успіху.

На знак подяки М. Апостол запропонував родичу прийняти прізвище Муравйов-Апостол і стати спадкоємцем його величезного статку, містечок Бакумівка, Хомутець, Попівка та Савинці з селами і хутором Столбіним [21, с. 14]. 4 квітня 1801 р. імператорським указом було дозволено зміну прізвища [35, с. 80–82]. Крім бажання отримати спадщину, на це рішення вплинула й плутанина у величезній родині Муравйових, яку вони самі жартома називали «мурашником». Часто декілька людей мали однакові імена та по-батькові, тому Івана Матвійовича в листуванні називали «молодшим».

У 1802 р. І. Муравйов-Апостол зайняв посаду посланника в Іспанії, з якою перед тим було укладено мирний договір. Війну Іспанії оголосив Павло I, але до бойових дій справа на дійшла. Ця посада вважалась нижчою за попередню. В. Якушкін зі слів старшого сина Муравйова-Апостола пояснював царську немилість відмовою взяти участь у змові проти Павла I [53, с. 152]. Сучасна російська дослідниця М. Трошина вбачає причину царської опали участю в проектах обмеження самодержавства [46, с. 24]. Однак конфлікт імператора зі

своїм колишнім вихованцем міг сягати й більш раннього часу. На це, можливо, вказують слова Олександра I про І. Муравйова-Апостола, сказані міністрові освіти О. Шишкову 1824 р.: «Це найгірша і найнебезпечніша людина, яка тільки є на світі» [17, с. 270].

Основним політичним завданням посланника в Іспанії була протидія агресивним задумам наполеонівської Франції і залучення мадридського двору до антифранцузької коаліції. З низки зауважень у листах князя А. Чарторийського, товариша міністра закордонних справ, можна зробити висновок, що в Петербурзі були невдоволені діями Муравйова-Апостола в цьому напрямку. На початку 1805 р. посланника було відкликано до Росії. У Петербурзі він був холодно прийнятий імператором і скоро вийшов у відставку [39].

Сам І. Муравйов-Апостол туманно пояснював це інтригами. Зокрема, він писав Г. Державіну: «Я багатьом здався улюбленцем щастя, і мерзотний наклеп отруїв полудень мого життя» [18, с. 89, 96]. Вочевидь, він важко переживав відставку. У листі-відповіді Г. Державіну, який закликав повернутись на службу, відчувається неприхована образа: «вітчизна не кличе мене; отже безвісність, скромні сімейні чесноти – ось мій уділ. Я і в ньому не буду зовсім безкорисним вітчизні: вирощу дітей, гідних бути росіянами, гідних померти за Росію […] Людей шукають – кажете ви – мене не шукатимуть; я це знаю. Рука, яку і несправедливу проти мене я цілую, відлучила мене назавжди від шляху служіння: покоряюся і не ремствую» [18, с. 95–96].

Іван Матвійович був двічі одружений. Першою дружиною була донька генерала Анна Семенівна Черноєвич (1770–1810) з сербського (чорногорського) роду Черноєвичів (серб. Црнојевић). Їх предком був патріарх Арсеній III Черноєвич, котрий наприкінці XVII ст. очолив переселення сербів з поневоленої турками батьківщини в Австрійську імперію. Він виводив свій рід від династії Черноєвичів, яка правила в середньовічній державі Зета на території сучасної Чорногорії наприкінці XIV – на початку XVII ст. Однак це викликає сумніви. Чорногорською мовою ці прізвища навіть пишуться по-різному: династія Черноєвичів – Crnojević, Арсеній Черноєвич – Čarnojević [54, s. 507]. Батько Анни Семенівни, генерал австрійської служби, в тому ж чині був прийнятий до російської армії [4, с. 655]. На думку А. Кузьменка, вона привернула увагу майбутнього чоловіка не лише своєю вродою, але й характером, освітою, високою культурою, любов'ю до літератури, адже займалась перекладом французького роману «Приклади матерям або пригоди маркізи де Безір» [17, с. 7].

У шлюбі народилось семеро дітей: четверо доньок – Єлизавета (1791–1814), одружена з графом Ф. Ожаровським; Катерина (1795–

1861), одружена з генерал-майором І. Бібіковим; Анна (1797–1861), одружена з О. Хрущовим; Олена (1799–1855), одружена з С. Капністом; а також три сини – майбутні декабристи Матвій (1793–1886), Сергій (1796–1826) та Іполит (1806–1826). Діти навчалися в Парижі, де проживали разом з матір'ю до 1809 р. Вони навіть не знали російської мови. І лише на російському кордоні мати розповіла їм про існування кріпацтва. Після смерті матері вихованням дітей займалася тітка К. Ф. Муравйова.

У 1812 р. Іван Матвійович одружився вдруге з донькою сенатора, дійсного статського радника Василя Володимировича Грушецького – Прасковією, яка мала багате придане. Швидке одруження викликало подив його друзів. К. Батюшков писав з цього приводу М. Гнєдичу, що Муравйов-Апостол «цілковитий Алківіад і готовий і в Афінах, в Спарті і в Даків жити весело» [30, с. 154]. У цьому шлюбі народились доньки Євдокія (1813–1850), одружена з А. Хованським, Єлизавета (1815 р. н.) та син Василь (1817–1866).

***

Після виходу у відставку І. Муравйов-Апостол поселився в Бакумівці, подарованій М. Апостолом у 1801 р. [45, с. 218] Тут він збудував винокурний завод. Пізніше Бакумівка буде подарована зятю О. Хрущову як придане доньки Анни Іванівни.

Після смерті М. Апостола 1816 р. з'явився духовний заповіт, який начебто відмовляв І. Муравйову-Апостолу в праві спадщини, проголошуючи спадкоємицею всього маєтку племінницю покійного Синельникову. Миргородський повітовий суд негайно визнав цей документ. Це рішення підтвердив і міністр юстиції. Однак після звернення І. Муравйова-Апостола до імператора, за рішенням Комітету Міністрів, справу було вирішено на його користь, за винятком маєтків М. Апостола в Київській (придбаний у 1804 р. після складання заповіту на ім'я І. Муравйова-Апостола) та Херсонській губерніях [11, с. 43–44].

У 1817 р. Іван Муравйов-Апостол оселився у Хомутці, володів 3478 кріпосними душами [9, с. 120] і тринадцятьма десятинами землі. Маєток був великим. Навіть у 1920-ті рр. на Полтавщині колишні володіння Муравйова-Апостола називали «муравйовськими степами» [10, с. 116]. Донька відомого поета В. Капніста, власника сусіднього містечка Обухівки, С. Капніст-Скалон повідомляє, що після смерті М. Апостола Синельникови, незадоволені заповітом покійного, спалили будинок і вирубали найкращу в саду столітню липову алею. Тому деякий час новий власник мешкав у невеликому будинку економа [44, с. 325]. Розорено було також кінський завод.

Подальша судова тяганина тривала кілька років, і Муравйову-Апостолу довелося навіть скористатись старими зв'язками в Сенаті [16, с. 212]. Він доводив, що духовний заповіт не був підписаний М. Апостолом, а «ослабілою рукою помираючого або, краще сказати мертвого, водив якийсь Ломиковський…» [11, с. 45]. За мировою угодою 15 січня 1821 р. за посередництва Малоросійського генерал-губернатора М. Рєпніна новому власнику довелося відступити частину маєтку Синельниковим, а також сплатити удові М. Апостола 160 тис. крб. [11, с. 39].

Згодом І. Муравйов-Апостол перепланував парк і прибудував до палацу кам'яні флігелі. Центральна двоповерхова частина палацу з'єднувалась напівкруглими переходами з боковими флігелями, утворюючи П-подібну композицію. З боку паркового фасаду існувала тераса-лоджія, сходи від якої вели до ставка зі штучними острівцями.

За відгуками сучасників, І. Муравйов-Апостол був ерудитом, естетом, поліглотом і бібліофілом, мав чудові вокальні здібності, завжди був душею товариства [44, с. 314]. У Хомутці І. Муравйов-Апостол займався літературною працею, перекладав Горація, Цицерона, Аристофана, вивчав давніх та нових авторів, що писали про Кримський півострів, яким збирався подорожувати. Часто бував у столицях, де відвідував літературні салони. Був членом «Бесіди російського слова», «Арзамасу», Вільного товариства любителів російської словесності. З 1811 р. – дійсний член Російської академії, з 1841 р. – почесний член Петербурзької Академії наук. Автор низки літературних творів, найвідоміші з яких – «Письма из Москвы в Нижний Новгород» і «Путешествие по Тавриде в 1820 году». І. Муравйов-Апостол був близько знайомий з Г. Державіним, М. Карамзіним, В. Капністом, К. Батюшковим, В. Пушкіним, М. Гнєдичем, І. Криловим, О. Шишковим та ін. видатними літераторами епохи. Його незалежна позиція і сміливі судження знаходили підтримку в літературному та громадському середовищі, а творчість письменника ставала предметом активного обговорення. Сучасники цінували, перш за все, «незвичайний розум» та «виняткову обдарованість» письменника [46, с. 3]. Сьогодні його творчість відома лише спеціалістам та бібліографам.

Побут в Хомутці був приблизно таким, як у багатьох великих поміщиків тієї епохи. Власник Хомутця славився як гостинний господар, тонкий гастроном і епікуреєць. С. Капніст-Скалон згадувала: «Він, як відмінний гастроном, нічого не шкодував для столу свого. Огрядний і одягнений, як франт, іспанець, метрдотель, вправно підносив страви, пропонуючи кращі шматки і пояснюючи то

французькою, то німецькою мовою, з чого вони складаються, – з господарем же він розмовляв іспанською» [44, с. 325].

Живучи на широку ногу, власник Хомутця зумів розтратити родинний капітал. У листі до В. Капніста Іван Матвійович, зокрема, писав: «Хто скупиться, зберігаючи кишеню для нащадків, той недалеко від безумства. Я, що б про мене не говорили, хочу розпочати пити і веселитися» [51, с. 100–101]. Володіючи значними маєтками у Полтавській, Рязанській, Новгородській і Тамбовській губерніях, які оцінювались в 1,5 млн. крб. [45, с. 218], великим кінським заводом [37, с. 88], він завжди мав борги. У 1826 р. сума боргу дорівнювала 132 тис. 400 крб. [22, с. 12] Як відзначала Л. Медведська, «господарство велося на широку ногу, іноді і зовсім марнотратно» [22, с. 12]. Приклад такого марнотратства зберігся в листування Івана Матвійовича з міністром юстиції. З Іспанії прийшов рахунок за послуги кухаря, якими колишній посланник користувався 15 років тому. Муравйов-Апостол запевняв міністра, що не має боргів, але оскільки кухар скаржиться, заплатив знову. Але згодом удова кухаря поскаржилась Олександру І, і з Хомутця було сплачено втретє [51, с. 98].

Іван Матвійович не займався управлінням маєтками, доручаючи це управителям, і не обмежував себе у витратах. Через це родині постійно не вистачало коштів. «Але класик-язичник у душі, друг Горація і епікурейської школи, – писав І. Кубасов, – він знав ціну життю і любив жити, не відмовляючи собі ні в чому, чого вимагала його художня натура і звички розпещеного аристократа» [18, с. 93]. У 1815 р. І. Муравйов-Апостол придбав будинок у Москві по вул. Старій Басманній. Між цим будинком та Хомутцем відтепер він ділив свій час. Сам І. Муравйов-Апостол казав М. Гнєдичу, що його гасло – «допоки живу, хочу насолоджуватись» [18, с. 93; 51, с. 99].

Муравйови-Апостоли тісно спілкувались зі своїми сусідами. У них часто бував відомий письменник, український автономіст В. Капніст, чий маєток знаходився у Великій Обухівці, за 20 кілометрів від Хомутця. Василь Капніст та Іван Муравйов-Апостол часто сперечались через суперництво за роль провідного письменника в Україні [22, с. 54]. Сини В. Капніста, Олексій та Семен, були членами Союзу благоденства і тісно спілкувались з братами Муравйовими-Апостолами. У 1823 р. Семен одружився з донькою господаря Хомутця Оленою. Спілкувалися вони й з власником Кибинців, сенатором і членом Державної ради Д. Трощинським. За спогадами С. Капніст-Скалон, «доволі велика вітальня Муравйова містила в собі кабінет і велику його бібліотеку, і рояль, і різні ігри, і камін, довкола якого сідали зазвичай і гості, і господарі, ведучи бесіду або читаючи вголос, а

найбільше слухаючи чудовий спів самого господаря і дуети з прекрасною його донькою» [44, с. 326].

***

Питання стосунків Івана Матвійовича з синами-декабристами залишається малодослідженим. Сучасники відзначали, що він був егоїстом і сімейним деспотом. С. Капніст-Скалон згадувала, що «в сімействі своєму він був деспотом і до крайнощів несправедливим до старших дітей своїх, які в усьому зазнавали нужди, мовчки мали зносити безліч неприємностей» [22, с. 314]. Особливо це відбилося на синах, яких, за висловом Матвія Івановича, батько тримав «у чорному тілі» [34, с. 227]. Це видно з листа С. Муравйова-Апостола з Фастова 6 грудня 1821 р.: «… в Києві давно вже не бував і не можу сповістити ніяких новин. Цілковите безгрішшя замикає мене в Фастові і змушує просити у Вас підкріплення. Чи не краще було б для Вас, люб'язний таточку, призначити мені річну суму, яку б я одержував у два або три строки? Я знаю, що Ваші справи розстроєні, а тепер я змушений досить часто турбувати Вас просьбами своїми» [22, с. 12]. У своїх спогадах правнучка декабриста М. Муравйова А. Бібікова розповідала, що після другого одруження І. Муравйов-Апостол прямо перестав любити дітей від першого шлюбу і навіть не посилав їм грошей під час закордонного походу російської армії 1814 р. [5, с. 408]. Старші діти приписували це впливу мачухи, що лише посилювало сімейний конфлікт [34, с. 227].

Суперечливий характер стосунків батька з синами помітила ще С. Капніст-Скалон: з одного боку, С. Муравйов-Апостол «був улюбленцем батька і мав великий вплив на нього», з іншого – Іван Матвійович був «часто несправедливим проти старших дітей своїх, взагалі не любив і не ласкав їх після другого одруження» [44, с. 326].

Радянські дослідники підкреслювали ідейний вплив Івана Матвійовича на синів. «Духовна близькість між батьком і Сергієм Муравйовим сягала значно далі звичайних родинних почуттів» [22, с. 10], – підкреслювала Л. Медведська. На думку А. Кузьменка, декабристи бачили в ньому «близьку людину» [17, с. 92]. Однак реальність не була такою безхмарною. Справді, він знав про існування товариства і просив синів бути обережними [7, с. 210], але сам тримався подалі від цього задуму. Зокрема, у 1824 р., довідавшись про підозри уряду щодо його синів, заборонив М. Муравйову-Апостолу відвідувати С. Муравйова-Апостола [8, с. 79; 25, с. 119].

Попри славу ліберала, Іван Матвійович ідейно був дуже далекий від декабристського кола. Це визнавав уже Н. Ейдельман, пишучи, що Іван Матвійович являв собою тип «епікурейця», «сибарита, селадона

єкатерининських часів», якому захоплені декабристськими ідеями сини здавались «надто серйозними, які не відчували солодощів життя і гумору» [50, с. 154–155]. На думку сучасників, батько нашкодив синам занадто сміливим лібералізмом [51, с. 131]. Однак цей «лібералізм» був специфічним. Вочевидь, для Муравйова-Апостола внутрішня свобода була важливішою за суспільну. Він рішуче засуджував Наполеона, називаючи його підданих рабами, натомість вважав добою процвітання Франції освічений абсолютизм Людовіка XIV [18, с. 104]. Критикуючи існуючий лад, батько декабристів сподівався на освіченого монарха, обмеженого розумними законами [3, с. 93]. Наголошуючи на несумісності рабства й просвітительства [3, с. 98], він продовжував володіти кріпаками. Ідеальні зразки шукав в Античності [19, с. 355], тобто більше захоплювався «прекрасним минулим».

Сини ж його прагнули «прекрасного майбутнього». С. Муравйов-Апостол 22 лютого 1816 р. писав К. Батюшкову: «На жаль, любий мій Костянтине, я не поет, не філософ, не епікуреєць; я – лише твій старий бойовий товариш…» [32, с. 407]. Акцентування на тому, що він «не епікуреєць» – це протиставлення свого світогляду батьковому, декларація розриву зі старшим поколінням інтелектуалів. На противагу батькові С. Муравйов-Апостол був ревним християнином.

Безперечно, становлення майбутніх декабристів відбувалося в духовній атмосфері Хомутця. Старший син, Матвій, з 1818 р. мешкав у Полтаві, де служив ад'ютантом Малоросійського генерал-губернатора М. Рєпніна. За його свідченнями, з 1818 р. ліберальні думки стали головним предметом його занять [7, с. 265]. Публічна відмова випити за здоров'я імператора пошкодила його кар'єрі. Не складалися й стосунки з князем Рєпніним. В. Якушкін згадував такий епізод: «Скоро після призначення Матвія Івановича ад'ютантом кн. Рєпнін якось звернувся до нього з розпорядженням подавати коней; Матвій Іванович подзвонив і сказав слузі, який увійшов, що князь хоче йому щось наказати; Рєпнін повторив слузі свій наказ» [53, с. 162].

Після виходу у відставку М. Муравйов-Апостол постійно проживав у Хомутці (за винятком червня 1823 р. – серпня 1824 р., коли представляв Південне товариство у Північному в Петербурзі). Він переживав особисту драму, через що поступово втрачав інтерес до справ таємного товариства. За свідченнями С. Капніст-Скалон, «жив цілковито один в своєму селі, як відлюдник; він нікуди не виїздив, крім Обухівки, і, незважаючи на великі статки батька свого, жив дуже скромно, задовольняючись малим, полюбляючи все робити своїми руками: він сам копав землю для городу і квітників, сам ходив за водою для поливу останніх і не мав майже ніякої прислуги» [44, с. 345].

Князю М. Рєпніну після придушення повстання було доручено з'ясувати спосіб життя його колишнього ад'ютанта. Він повідомив Миколі І: «З допитів дворових людей, особисто мною зроблених, зібраних від сусідів, і поліцейських спостережень про Матвія Муравйов[а], всепідданійше доповідаю, що він, проживаючи останнім літом в селі свого батька, містечку Хомутець, їздив до Д. П. Трощинського [Кибинці], закохавшись в онучку його княжну Хілкову. В родині Капніста М. М. Муравйов-Апостол полаявся з Олексієм Капністом, що видно з його переписки. За найголовнішу причину цього можна вважати, що й цей також шукав руки кн. Хілкової» [8, с. 15]. На думку Б. Сироєчковського, М. Муравйов-Апостол був закоханий у гувернантку-швейцарку онучки Д. Трощинського – мадемуазель Гюенне [45, с. 219–220].

В той час у нього загострилися стосунки з мачухою і батьком, який, за спогадами самого Матвія Івановича, завжди зривав невдоволення на старшому синові [34, с. 227]. Ці суперечності намагався залагодити Сергій Муравйов-Апостол [22, с. 67, 68], якого в родині називали «добрим генієм» [44, с. 326]. Сестрі та зятю Бібіковим про життя старшого брата він писав: «Одноманітність життя у Хомутці йому не підходить, він потребує столичних розваг…» [51, с. 185]. Вочевидь, у той час М. Муравйова-Апостола відвідує думка про самогубство, про що в останньому листі до брата в ніч з 12 на 13 липня 1826 р. згадує С. Муравйов-Апостол [33, с. 53].

Навіть у Петропавлівській фортеці М. Муравйов-Апостол згадував Хомутець. В одному з листів він, зокрема, писав: «Є французькі романси, які так жваво нагадують мені вітальню в Хомутці, камін, круглий стіл [слово нерозб.], що мені здається, неначе я там» [8, с. 14]. В іншому листі він, вочевидь очікуючи на смертний вирок, виявляє бажання бути похованим у батьківському маєтку: «Поблизу Хоролу в Хомутці, там, де розгалужується дорога з Хомутця в Бакумівку і Обухівку, є джерело; за малоросійським звичаєм тут стоїть дерев'яний хрест. Повертаючись [слово нерозб.], я відпочивав біля хреста, і там я б хотів бути похованим» [8, с. 16]. Проте доля розпорядилась інакше.

Сергій Муравйов-Апостол бував у Хомутці лише наїздами, коли отримував відпустки. Зокрема, у 1820 р., уже будучи членом Союзу благоденства, він пробув тут майже три місяці, з 22 січня по 1 квітня [22, с. 25]. У жовтні 1823 р. він провів відпустку в Хомутці, відвідував сусідні села. Через хомутецьку пошту С. Муравйов-Апостол просив батька пересилати солдатські листи додому. У листі до батька 14 травня 1821 р. декабрист писав: «Уявляю собі, дорогий тату, яким

повинен бути гарним Хомутець! Як повинно бути приємно в саду. Як би я хотів опинитись там» [36, с. 158].

У Хомутці уважно стежили за ходом революцій в Іспанії, Неаполі, Португалії, повстанням у Греції, визвольною боротьбою народів Південної Америки. Після початку революції в Іспанії С. Муравйов-Апостол багато і довго говорив з батьком про іспанські справи. Іспанська революція 1820–1823 рр. на чолі з Р. Рієго була для нього ідеалом військового перевороту [див.: 12; 24]. З великим зацікавленням стежили декабристи і за неаполітанською революцією та її придушенням. Обурений діяльністю карбонаріїв, які не змогли довести революцію до переможного кінця, 14 травня 1821 р. С. Муравйов-Апостол писав батькові в Хомутець: «Ці гидкі неаполітанці, я їм бажаю султана. Яке зло нанесли вони справі всієї Європи!.. Яке велике нещастя – не вміти захистити таку святиню, як незалежність батьківщини; а найбільшою ганьбою є здача австріякам» [21, с. 21]. Велике захоплення у С. Муравйова-Апостола викликало грецьке повстання. Зберігся лист декабриста в Хомутець 1821 р., в якому він гаряче бажав успіху грецьким повстанцям і висловлював надію, що російські війська допоможуть повсталим грекам [15, с. 39; 22, с. 28]. Майже в кожному листі за 1821 і 1822 рр. він згадує про повстання і дякує батьку за детальну інформацію.

Часто з Хомутця у Васильків на ім’я С. Муравйова-Апостола пересилалась література про англійську та французьку революції. На прохання батька декабрист робив виписки і переклади історичних творів, зокрема надіслав у Хомутець виписки з критичних зауважень сучасника французької революції Байоля на книгу Ж. де Сталь.

У Хомутці часто говорили про історичне минуле Росії, згадували події російсько-французької війни 1812 р. Тут була велика бібліотека класичної та нової літератури, комплекти російських і зарубіжних журналів. Старші сини господаря часто розповідали про битви під Бородіно, Тарутіно, Малоярославцем та інші, учасниками яких були. На думку Л. Медведської, «Росія уявлялася багатостраждальною вітчизною, яку привели до занепаду пануючі класи і одночасно могутнім велетнем, що зумів вистояти у скрутну годину Вітчизняної війни 1812 року» [21, с. 17].

Господарі та їх гості жваво обговорювали політичні питання. Часто порушувалось питання про селян-кріпаків. Сергій та Матвій Муравйови-Апостоли висловлювались за необхідність поліпшення їх долі, але ніяких практичних кроків по звільненню своїх кріпаків не робили. У листі до І. Якушкіна з Хомутця 27 травня 1825 р. М. Муравйов-Апостол писав, всі зусилля кожної чесної людини повинні бути спрямовані на поліпшення становища кріпаків [15, с. 39].

С. Муравйов-Апостол і М. Бестужев-Рюмін доручили 1823 р. декабристу П. Муханову з'ясовувати причини народних повстань у тих губерніях, де він проїжджатиме.

З Хомутцем пов'язана загадка особистого життя С. Муравйова-Апостола. 21 січня 1826 р. із в'язниці він написав батькові: «Наважуюсь доручити вашому піклуванню, мій любий тато, двох маленьких сиріт, яких я всиновив; вони перебувають тепер у Хомутці. Їх метричні свідоцтва та інші папери мають знаходитись там само. Один з них хворобливий; у нього золотушна пухлина на коліні, через яку лікарі мені давно радили Кавказькі води. Вони знайдуть в вас, любий тато, покровителя, більш корисного, ніж я» [33, с. 51]. З огляду на поширену тоді практику всиновлювати позашлюбних дітей від селянок, Н. Ейдельман припустив, що це – діти самого декабриста [51, с. 154]. Сучасний історик і публіцист К. Бондаренко вже безсумнівно стверджує, що С. Муравйов-Апостол «мав двох позашлюбних дітей – з якоюсь українською селянкою з села Хомутець…» [6]. На жаль, подальша доля цих дітей невідома. Залишається відкритим й питання про можливе батьківство С. Муравйова-Апостола. Але враховуючи, що він єдиний з когорти вождів декабристів, про чиє особисте життя невідомо нічого, цей факт не можна відкидати.

Молодший з братів-декабристів, Іполит, постійно жив у Хомутці до служби в армії.

У Хомутці бували декабристи П. Пестель, М. Бестужев-Рюмін, М. Муравйов, М. Лунін, С. Волконський, М. Лорер, О. Бестужев [42, с. 29–30]. Вони знаходили спільну мову з ерудитом-господарем, цінували його літературний хист. О. Бестужев подарував Івану Матвійовичу екземпляр «Полярной звезды» з дарчим написом [27, с. 95]. А поет-декабрист В. Кюхельбекер за десять днів до повстання на Сенатській площі писав матері, що завдяки рекомендаціям адмірала О. Шишкова та І. Муравйова-Апостола сподівається отримати посаду професора літератури для навчання морських офіцерів у Криму [14, с. 536–537]. Разом з тим, молодим офіцерам господар Хомутця здавався дуже старим. М. Лорер у своїх спогадах помилково писав, що у 1825 р. йому було 78 років [20, с. 119].

Лібералізм думок І. Муравйова-Апостола дозволяв декабристам розраховувати на нього. У жовтні 1825 р. Ф. Вадковський запропонував П. Пестелю організувати в Хомутці друкарню нелегальної літератури. Напередодні повстання на Сенатській площі, 12 грудня 1825 р., С. Трубецькой відвідав сенатора у його домі в Петербурзі. На думку Н. Ейдельмана, І. Муравйов-Апостол більше слухав, ніж говорив [51, с. 203]. Відомо, що керівники повстання мали намір включити його разом з М. Сперанським та М. Мордвіновим до Тимчасового

верховного правління. Його ім'я називали учасники нарад у К. Рилєєва напередодні повстання [25, с. 237]. На жаль, ми не маємо достовірних свідчень про цю розмову. Тому питання обізнаності батька декабристів щодо змови, як і його можлива роль у разі перемоги повстання, залишається дискусійним.

***

Після придушення повстання декабристів Іван Матвійович Муравйов-Апостол залишив службу (повернувся на неї 1824 р.) і в травні 1826 р. був «звільнений через хворобу до чужих країв». Збереглися вкрай суперечливі відомості про ставлення батька до долі синів. Сучасна дослідниця А. Готовцева пише, що сенатор Муравйов-Апостол був егоїстом і лише носив маску «турботливого батька», а насправді доля синів його мало хвилювала [38, с. 99–100]. Вона спирається на свідчення відомого бібліографа С. Полторацького, який зустрічався з І. Муравйовим-Апостолом 1846 р., і записав, що останній «не був сердечно вражений втратою синів, з якими завжди був суворим і деспотом […] я був вражений як свіжістю його, так і порожнечею світською і дріб'язковістю розмови. Убиті батьки, які шукають втіхи в Прометеї, не такі навіть на вигляд» [41, с. 461]. Заперечуючи Й. Г. Шніцлеру, який описував горе Івана Матвійовича («на жаль, він ще живий, але далеко від вітчизни, де не дозволено йому було б вшановувати пам'ять синів своїх» [55, p. 17–18]), С. Полторацький зазначав: Муравйов-Апостол «дуже твердо, більш ніж твердо переніс страшну втрату» і залишив Росію з почуття ображеного самолюбства та за бажанням дружини, залишившись «як був завжди, холодний черстводушний учений і егоїст» [41, с. 459, 460].

Однак збереглися й інші свідчення, зокрема М. Греча про останнє побачення батька з С. Муравйовим-Апостолом. З листів останнього можна судити про духовну близькість з батьком. З приводу втрати синів І. Муравйов-Апостол написав елегію давньогрецькою мовою. Очевидно, розчарований дійсністю, він прагнув втекти від житейських труднощів у «милу серцю античність» [46, с. 24].

Ось підрядковий переклад елегії на російську мову, опублікований 1886 р. в журналі «Русский архив» [52, с. 227].

Три лавровые дерева, предмет гордости посадившего их, полные силы и прелести юной красы, росли, сплетаясь ветвями и устремив верхи свои к небу, стояли крепко, прямо и были славой отчизны.

Но Зевс грянул перуном – неслыханное дело! – в дерева, посвященные Фебу, и поразил их до корня! Они потеряли красу свою

и теперь повержены на той земле, которую должны были любить и защищать.

Какая же участь того, кто их посадил?.. Осиротевшая глава его лежит под их пеплом!..

У тому ж номері журналу подано поетичний переклад поета і колишнього декабриста Ф. Глінки, зроблений 1859 р. [52, с. 227]

Три юные лавра, когда я садил,
Три радуги светлых надежд мне сияли:
Я в будущем счастлив судьбою их был…
Уж лавры мои разрослись, расцветали.

Была в них и свежесть, была и краса,
Верхи их сплетаясь, неслись в небеса.
Никто не чинил им ни в чем укоризны.
Могучими корнями и силой полны.
Им только и быть бы утехой отчизны,
Любовью и славой родимой страны!..

Но горе мне!... Грянул сам Зевс стрелометный,
И огнь свой палящий на сад мой послал,
И тройственный лавр мой, дар Фебу заветный,
Низвергнул, разрушил, спалил и попрал…

И те, кем могла бы родная обитель
Гордиться… повержены, мертвы во прах;
А грустный тех лавров младых насадитель
Рыдает, полмертвый, у них на корнях!..

Дослідники творчості І. Муравйова-Апостола А. Кузьменко та М. Трошина припускають, що елегія була написана 1826 р. в Хомутці. Зміст алегорії наступний: три лаврові дерева – це троє синів автора, які були гордістю батька. В образі Зевса, який громом розбив дерева, виступає імператор Микола І. В образі того, хто посадив дерева, виступає сам автор елегії. Його доля – оплакувати своїх дітей [17, с. 107; 46, с. 142].

Після придушення повстання Чернігівського полку на початку січня 1826 р. панський будинок у Хомутці за наказом Малоросійського генерал-губернатора було обшукано та опечатано. Приводом стало відношення командира 4-го піхотного корпусу князя О. Щербатова, який повідомляв, що С. Муравйов-Апостол усюди розсилає своїх агентів [29, с. 5–6]. Почалися пошуки, оглядались подорожні всіх мандрівників, арештовували підозрілих, сталася купа кумедних

випадків. М. Рєпнін негайно відправив свого ад'ютанта штаб-ротмістра Бібікова і чиновника з особливих доручень Баратова до Хомутця. Вони мали допитати управляючого та вилучити всі папери. Земському комісару Миргородського повіту було доручено арештувати в Хомутці Матвія Муравйова-Апостола та негайно доставити його в Полтаву [29, с. 6–7]. Однак в домі не виявилось нікого з господарів. Розбуджений посеред ночі управляючий, 65-літній дворянин Захарченко присягався у вірності трону і що не мав переписки з Муравйовими-Апостолами. В його домі були виявлені листи Івана Матвійовича з господарських питань; а в панському палаці – шкатулка, два портфелі з паперами і два масонських знаки. Все це було опечатано і відправлено до Полтави [29, с. 8]. Там же були допитані Захарченко, казначей економії Іваниця та деякі слуги. За чотири місяці І. Муравйов-Апостол подав скаргу, вимагаючи стягнути з М. Рєпніна збитки. Однак генерал-губернатор претензії відкинув, і його дії були визнані законними [див.: 38]. Наприкінці 1826 р. варту з будинку було знято.

Після виїзду за кордон І. Муравйов-Апостол жив переважно у Відні та Флоренції. За ним зберігалось жалування сенатора і пожиттєва пенсія. Писав мемуари, доля яких невідома. «Він стомився на батьківщині під ланцюгом тяжких випробувань і прикростей і "під привабливим небом Італії", хотів забутися від перенесених нещасть у суворій вітчизні… – писав І. Кубасов. – Там, за кордоном нашої вітчизни, на батьківщині його улюблених Горація і Аріоста, там, за кордоном, де блискучим метеором промайнуло для нього щастя, коли він був сповнений сил, коли за його власними словами "його сліди були устелені трояндами", там тепер шукав Муравйов притулку, заспокоєння від перенесених бур, тривог і важких випробувань. Його суспільне становище впало, він позбувся влади і навіть покровительства, і колишній "кавалер" при великих князях, російський впливовий посланник і близький приятель Лагарпа, тепер за кордоном зазнавав ряду принижень, які іноді ображали його звання російського сенатора» [18, с. 92–93]. У 1845 р. незадовго до смерті І. Муравйов-Апостол повернувся в Росію, де застав розорений маєток і добився підвищеної пенсії після звільнення з Сенату. Помер і похований у Санкт-Петербурзі (за іншою версією – у новгородському Покровському монастирі).

***

Після смерті І. Муравйова-Апостола маєток перейшов у власність його молодшого сина Василя, якого батько в листі до К. Муравйової 1847 р. називав єдиною причиною своїх нещасть [33, с. 57]. Розпещений батьками, він успадкував батьківський егоїзм і

марнотратство*. Служив ад'ютантом генерала В. Гурка на Кавказі, на службі характеризувався позитивно. Можна сказати, що Іван Матвійович виховав свою копію. У конфлікті батька з сином мати та сестри підтримали останнього. В заповіті Іван Матвійович згадав і «державного злочинця» Матвія, якому молодший брат мав сплачувати кошти, а в разі повернення громадянських прав – третину від прибутку з маєтку [17, с. 105].

Після довгих років заслання, М. Муравйов-Апостол дочекався амністії 1856 р. і прожив ще 30 років. Після повернення з Сибіру він приїздив до Хомутця, де 1864 р. його зустрічав народоволець М. Ашенбреннер [2, с. 106–107]. У Хомутці відбувався благодійний концерт, на який з'їхалися гості не лише з найближчих повітів, але й з Полтави. Після концерту гостей запросили на чай у вітальню. «Вздовж стін тяглися мармурові прилавки – згадував М. Ашенбреннер, – уставлені чайним посудом, фруктами, печивом тощо. На зворотному шляху візники й кучери не могли достатньо нахвалитися прийомом: їх сито нагодували, а коням дали вдосталь вівса й сіна. Хохол, який нас віз, називав Муравйова «наш гетьман» [2, с. 107]. Отже, після смерті Івана Матвійовича його діти продовжували жити на широку ногу, особливо не рахуючи витрати. Матвій Муравйов-Апостол помер і був похований у Москві. Будучи останнім чоловіком у своєму роді, він розпорядився передати прізвище одному зі своїх внучатих племінників – В. Короб'їну [53, с. 170].

Василь Муравйов-Апостол помер бездітним у 1866 р. Його вдова продала маєток Столбін. Пізніше, за свідченнями І. Павловського, частина цього маєтку відійшла у володіння великого князя Дмитра Костянтиновича, частина – фельдмаршалу І. В. Гурку, брату дружини В. І. Муравйова-Апостола, а Хомутець з панською садибою – С. К. Гартінгу, одруженому з вихованкою В. І. Муравйова-Апостола, який у 1892–1895 рр. був Миргородським предводителем дворянства [29, с. 12]. У Хомутці неодноразово бував А. Чехов, який вважав, що клімат Полтавщини сприятиме його одужанню. У 1891 р. він хотів придбати хутір у козака Яценка, однак домовитись щодо ціни не вдалося [49, с. 715].

Після революції 1917 р. маєток було розграбовано і націоналізовано. У січні 1918 р. в Хомутці встановилась радянська влада. На базі поміщицького маєтку було відрито прокатний пункт допомоги селянам сільськогосподарськими машинами, худобою та насінням. У 1920 р. в колишньому палаці відкривається одна з перших

---

* До речі, за свідченнями А. Бібікової Матвія Муравйова-Апостола в старості теж вважали егоїстом [5, с. 412].

в Україні агропрофшкола з однорічним терміном навчання. З 1927 р. цикл навчання став трирічним. У 1932–1933 рр. цей навчальний заклад носив назву Хомутецький зоотехнікум ім. Декабристів. У 1960 р. технікум було реорганізовано в ветеринарно-зоотехнічний.

З 1924 р. будинок охороняється законом [42, с. 245; 49, с. 714]. У 1965 р. в Хомутці було відкрито історичний музей. Експозиція відображала історію краю з кам'яного віку до сучасних подій в житті села. Частина експозиції була відведена речам з маєтку Муравйових-Апостолів – книги, чорнильниця, настінний годинник тощо. Ленінградська державна бібліотека ім. М. Салтикова-Щедріна передала 6 рідкісних книг про декабристів. Згідно рішення виконкому Полтавської обласної Ради депутатів трудящих № 529 від 10 грудня 1970 р. палацу надали статус пам'ятника історії і взяли під охорону як місцеву пам'ятку. Однак він так і не був визнаний пам'яткою архітектури і не включений до державного реєстру.

У 1975 р. з нагоди 150-річчя повстання декабристів в одному з приміщень палацу було відкрито кімнату-музей декабристів, де зберігалась частина експозиції Хомутецького історичного музею, присвячена декабристам. В експозиції були представлені речі Муравйових-Апостолів, випалені по дереву художні портрети декабристів, портрети Івана Матвійовича та Анни Семенівни з доньками, панорама повстання Чернігівського полку. Тоді ж на фасаді палацу було встановлено меморіальну дошку з написом: «У цьому будинку, який належав Муравйовим-Апостолам у 1824–1825 роках відбувалися засідання декабристів». У верхній частині гранітної плити – профілі п'яти страчених декабристів. 27 грудня 1975 р. у Хомутці відбулась наукова конференція, присвячена декабристам. Участь у ній взяли близько 400 осіб, а відкрив засідання перший секретар Миргородського райкому КПУ В. Радько [36, с. 157–158].

З початку 1990-х рр. палац перебуває в аварійному стані. За радянської влади тут розташовувався ветеринарно-зоотехнічний технікум. Коли технікум збудував нові корпуси, будівля стала пусткою. Йде поступова руйнація унікальної історичної пам'ятки, пов'язаної з діяльністю гетьмана Д. Апостола та декабристів. Відремонтувати палац за рахунок свого бюджету навчальний заклад неспроможний. Кімнату-музей декабристів зачинено, а декабристські речі дивовижним чином зникли. Очевидці кажуть, що дзеркало та стіл Муравйових-Апостолів вивезла вночі невідома машина. Мабуть, все це осіло в приватних колекціях «нових українців». Від колишньої розкоші панської садиби залишились лише фрагменти: стіни, ліпнина з гербами колишніх власників та розетками, унікальна дерев'яна стеля в одній з кімнат, розписи на стелях в інших кімнатах. Ось так безгосподарно

витрачаємо державні кошти на відбудову за гіпотетичними проектами давно втраченого у Батурині, Чигирині чи Михайлівського Собору в Києві, дозволяючи разом з тим гинути тому автентичному, що ще можна врятувати.

Хомутецький парк теж перебуває в занедбаному стані. Він був закладений наприкінці XVIII ст. З 1972 р. є пам'ятником садово-паркового мистецтва і займає площу 77 га. Зараз знаходиться в управлінні Хомутецького ветеринарно-зоотехнічного технікуму. За легендою засновниками парку вважаються брати-декабристи Сергій, Матвій та Іполит Муравйови-Апостоли. Тут зберігся черешчатий трьохствольний дуб, посаджений Іваном Муравйовим-Апостолом на честь трьох синів-декабристів. За переказом, існувало пророцтво, що дуб залишиться на довгі роки, а доля трьох синів господаря буде сумною.

Сам Хомутець перетворився на занепадаюче село, куди автобус ходить лише раз на день по жахливій дорозі. У коридорах палацу Муравйова-Апостола, де колись лунала музика, бігали діти, обговорювались проекти демократизації Російської імперії, тепер гуляє вітер і блукають мародери. Через відсутність відвідувачів зачинено й місцевий музей.

Швейцарський фінансист Кристофер Муравйов-Апостол, нащадок декабристської родини, який відновив родову садибу в Москві на Старій Басманній вулиці, не наважився мати справу з українськими чиновниками. Останні пропонували йому вкласти кошти в державну скарбницю. Сьогодні найкращим способом порятунку палацу став би його перехід у власність нащадків декабристів за умови збереження і проведення капітальної реставрації. Іншим варіантом використання палацу є його перетворення на санаторій або будинок відпочинку. Природні умови та близькість до курорту Миргород дозволяють. Проте для цього вже потрібні державні вливання. На звернення громадськості до органів державної влади відповідь була, що палац Муравйових-Апостолів не є національним надбанням. Виходячи з українських реалій, з жалем констатуємо, що за кілька років ми втратимо цю унікальну пам'ятку.

Джерела та література:

1. ***Ассман Я.*** Культурная память: Письмо. Память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности. – М., 2004.

2. ***Ашенбреннер М.*** Воспоминания // Былое. – 1907. – № 5. – С. 106–123.

3. ***Базанов В. Г.*** Очерки декабристской литературы. Публицистика. Проза. Критика. – М., 1953.

4. ***Балас М.*** Сергей Иванович Муравьев-Апостол, 1794–1826 гг. // Русская старина. – 1873. – Т. VII. – С. 653–676.

5. ***Бибикова А.*** Из семейной хроники // Исторический Вестник. – 1916. – ноябрь. – С. 404–426.

6. ***Бондаренко К.*** Декабристы. Украинская версия // Профиль. – 2008. – № 48 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.profil-ua.com/index.phtml?action=view&art_id=990. – Дата доступу – 5.7.2009.

7. Восстание декабристов. Материалы. – Т. IX. – М., 1950.

8. Декабрист М. И. Муравьев-Апостол. Воспоминания и письма / Предисл. и примеч. С. Я. Штрайха. – Петроград, 1922.

9. Декабристы. Биографический справочник / Изд. подгот. С. В. Мироненко. – М., 1988.

10. ***Зубковський І.*** Декабристи – народженці Полтавщини // Червоний шлях. – 1925. – № 11–12. – С. 116–119.

11. Как я сделался «Апостолом». Рассказ И. М. Муравьева-Апостола // Русский архив. – 1887. – Кн. 1. (Т. 25). – С. 39–46.

12. ***Киянская О. И.*** Южный бунт: Восстание Черниговского полка. – М., 1997.

13. ***Клевенский М.*** Декабрист Сергей Иванович Муравьев-Апостол. – М., 1925.

14. ***Константинов М. К.*** Литературная деятельность Кюхельбекера накануне 14 декабря. (По неизданным письмам А. Е. Измайлова) // Литературное наследство. – М., 1954. – Т. 59. Декабристы-литераторы. – Т. I. – С. 531–540.

15. ***Кострубіна Л.*** Хомутець і декабристи // Декабристські читання: Тези Міжнародної наук.-теор. конф., присвяченої рухові декабристів. – Вип. VIII. – К., 2001. – С. 38–43.

16. ***Кошелев В. А.*** О жизни и сочинениях И. М. Муравьева-Апостола // ***Муравьев-Апостол И. М.*** Письма из Москвы в Нижний Новгород / сост., статья, примеч. В. А. Кошелева. – СПб., 2002. – С. 191–230.

17. ***Кузьменко А. Ю.*** Іван Матвійович Муравйов-Апостол. Нарис життя і творчості. – К., 1964.

18. ***Кубасов И. А.*** И. М. Муравьев-Апостол, автор «Писем из Москвы в Нижний Новгород» // Русская старина. – 1902. – октябрь. – С. 87–104.

19. ***Кубасов И. А.*** И. М. Муравьев-Апостол, автор «Писем из Москвы в Нижний Новгород» // Русская старина. – 1902. – ноябрь. – С. 347–359.

20. ***Лорер Н. И.*** Записки декабриста. – Иркутск, 1984.

21. ***Медведська Л. О.*** Декабристи на Полтавщині. – Харків, 1960.

22. ***Медведська Л. О.*** Сергій Іванович Муравйов-Апостол. (Біографічний нарис). – К., 1961.

23. ***Муравьев-Апостол М. И.*** Сергей Иванович Муравьев-Апостол, 1796–1826 г. // Русская старина. – 1873. – Т. VIII. – С. 105–111.

24. ***Нечкина М. В.*** «Революция наподобие испанской». (О тактике Южного общества декабристов) // Каторга и ссылка. – 1931. – № 10. – С. 3–40.

25. ***Нечкина М. В.*** Восстание декабристов: В 2-х т. – М., 1955. – Т. 2.

26. ***Нора П., Озуф М., Пюимеж Ж. де, Винок М.*** Франция-память. – СПб., 1999.

27. ***Оксман Ю. Г.*** Агитационная песня «Ах, тошно мне и в родной стороне» // Литературное наследство. – М., 1954. – Т. 59. Декабристы-литераторы. – Т. I. – С. 85–100.

28. ***Орлов В. Н.*** Из литературных отношений С. И. Муравьева-Апостола // Литературное наследство. – М., 1956. – Т. 60. Декабристы-литераторы. – Т. II, кн. 1. – С. 531–536.

29. ***Павловский И. Ф.*** Из прошлого Полтавщины. К истории декабристов. – Полтава, 1918.

30. Письмо К. Н. Батюшкова Н. И. Гнедичу, [январь 1811 года, Вологда] // ***Батюшков К. Н.*** Соч.: в 2 т. – М., 1989. – Т. 2. – С. 154.

31. Письмо П. А. Плетнева Я. К. Гроту, 13 декабря 1844 года, Санкт-Петербург // Переписка Я. К. Грота с П. А. Плетневым / под ред. К. Я. Грота. – Т. 2. – СПб., 1896.

32. Письмо С. И. Муравьева-Апостола к К. Н. Батюшкову // Русская старина. – 1893. – Апрель – май – июнь. – С. 403–408.

33. Письмо С. И. Муравьева-Апостола к его отцу // Русский архив. – 1887. – Кн. 1. (Т. 25). – С. 47–58.

34. По поводу записок Н. Н. Муравьева. Замечания М. И. Муравьева-Апостола // Русский архив. – 1886. – Кн. 1, № 2. – С. 225–227.

35. Полн. собр. законов Российской Империи с 1649 года. – СПб., 1830. – Т. 34.

36. ***Радько В. Д., Петлюх П. П.*** Музей декабристів у с. Хомутець на Миргородщині // Укр. іст. журн. – 1976. – № 4. – С. 157–158.

37. ***Рибаков І.*** 1825-й рік на Україні // «Українські декабристи чи декабристи на Україні?»: Рух декабристів очима істориків 1920-х років / Упор., вступ. ст. та примітки Григорія Казьмирчука, Юрія Латиша. – К., 2011. – С. 86–101.

38. Родственники декабристов в 1826 г. (И. М. Муравьев-Апостол и Н. Г. Репнин) / Вступ. ст., подгот. текста и примеч. А. Г. Готовцевой // 14 декабря 1825 года. Источники, исследования, историография, библиография. – Вып. VIII. – СПб., 2010. – С. 98–110.

39. ***Российский М.*** Отец декабристов [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://spaleks.ru/rus_esp/esprus_padre.html. – Дата доступу – 18.12.2011.

40. Русская родословная книга. – СПб., 1873.

41. Русские достопамятные люди: Заметки и воспоминания по поводу труда Д. Н. Бантыш-Каменского: «Словарь достопамятных людей русской земли», изд. 1847 г., СПб., и некоторых других изданий того времени. [Рукопись из собрания С. Д. Полторацкого] // Русская старина. – 1892. – июнь. – С. 457–488.

42. ***Савичев Н. П.*** Первые благовестители свободы. – К., 1990.

43. ***Савичев М. П.*** Декабристи Муравйови-Апостоли: (До 170-річчя створення Південного товариства декабристів) // Укр. іст. журн. – 1991. – № 3. – С. 112–119.

44. ***Скалон С. В. (Капнист-Скалон С. В.)*** Воспоминания / коммент. Г. Н. Моисеева // Записки русских женщин XVIII – первой половины XIX века. – М., 1990. – С. 281–388.

45. ***Сыроечковский Б. Е.*** Два письма С. И. Муравьева-Апостола // Красный архив. – 1928. – Т. 5 (30). – С. 217–226.

46. ***Трошина М. С.*** Жизнь и творчество И. М. Муравьева-Апостола: Дисс… канд. филол. наук: 10.01.01. – Ульяновск, 2007.

47. ***Хальбвакс М.*** Социальные рамки памяти / Пер. с фр. и вступительная статья С. Н. Зенкина – М., 2007.

48. ***Хаттон П.*** История как искусство памяти. – СПб, 2003.

49. ***Хміль Г. І.*** Хомутець // Історія міст і сіл України. Полтавська область. – К., 1967. – С. 713–727.

50. ***Эйдельман Н. Я.*** Грань веков: Политическая борьба в России. Конец XVIII – начало XIX столетия. – М., 1982.

51. ***Эйдельман Н. Я.*** Апостол Сергей. Повесть о Сергее Муравьеве-Апостоле. – 3-е изд. – М., 1988.

52. Элегия сенатора И. М. Муравьева-Апостола, сочиненная им на греческом языке по случаю события 14-го Декабря 1825 года // Русский архив. – 1886. – Кн. 1, № 2. – С. 227–228.

53. ***Якушкин В. Е.*** Матвей Иванович Муравьев-Апостол // Русская старина. – 1886. – Июль. – С. 151–170.

54. ***Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder.*** Istorija Crne Gore: od najstarijih vremena do 2003. – Podgorica, 2006.

55. ***I. H. Schnitzler.*** Histoire intime de la Russie sous les empereurs Alexandre et Nicolas. – Paris, 1847. – T. II.

Дніпропетровщина і декабрист О. С. Гангеблов*

Олександр Семенович Гангеблов – декабрист, життя якого пов'язане з Дніпропетровщиною. Він до десяти років виховувався дома в с. Богодарівка (нині с. Перше Травня), два роки навчався в Одеському «інституті під заступництвом герцога Рішельє», а з 1814 по 1821 р. в імператорському Пажескому корпусі (ЦДАЖР СРСР, ф. 48, оп. І, 1826, спр. 46, арк. 3). По закінченні був випущений у лейб-гвардійський Ізмайловський полк і служив у Петербурзі та Петергофі, де й познайомився з А. Л. Кожевніковим та П. М. Свистуновим, які на той час були вже членами таємних декабристських організацій.

Погляди О. С. Гангеблова формувалися під впливом західноєвропейської філософії та літератури, які він сумлінно вивчав. Проте виняткового значення у становленні його як революціонера мала російська дійсність, «необмежена влада поміщиків, одна із головних причин нещастя численного класу – поселян (селян – *Авт.*)» у нього виникала ненависть. Поміщики, переконаний О. С. Гангеблов, поводяться із селянами жорстоко, їх визискують також і користолюбні чиновники.

Більшість території нинішньої Дніпропетровщини у першій чверті XIX ст. входила до складу Катеринославської губернії. У 1804 р. в краї нараховувалося 394178 селян, які займалися землеробством, випасом табунів коней та овець, працювали на мануфактурах. У чотирох повітах губернії – Новомосковському, Катеринославському, Павлоградському, Бахмутському – діяла 61 винокурня, оснащена 190 котлами і 44 кубами, де зерно перероблювалось на горілку. У цьому ж році на цих винокурнях було перероблено 67588 чвертей хліба (ЦДІА СРСР, ф. 1281, оп. 11, 1804–1810, спр. 184, арк. 4–5). Можна припустити, що така картина була і у Верхньодніпровському повіті, де батьки декабриста мали маєток у Богодаровці. Батько О. С. Гангеблова був генералом, і, очевидно, село часто ще називали Генеральське. У 1822 та 1825 рр. він відвідав своїх батьків. Вірогідно, прямуючи до рідної домівки, він приїздив дорогою № 1, що зв'язувала Катеринослав із Петербургом. Ця дорога вела і через Верхньодніпровськ (ЦДВІА СРСР, ф. 442, оп. І, 1825, спр. 576, арк. 1), заснований в 1860 р. В 1809 р. у містечку проживало 333 душі чоловічої статі (ІР НБУ, ф. 1, спр. 8128).

---

* Вперше опубліковано: Збірник рефератів доповідей обласної науково-практичної конференції з історичного краєзнавства. – Видавництво ДДУ, 1990. – С. 67–69.

О. С. Гангеблов – рядовий член декабристського руху. Він не брав участі у повстанні 14 грудня 1825 р., не підбурював солдатів до непокори. Свою діяльність він визначив так: «Дії ж мої в дусі таємного товариства неважливі: я дізнавався про думки знайомих мені молодих людей, намагався відвернути їх від безплідного легковажного життя і навернути їх до занять: історією, моральною філософією, рідною мовою...». Правда, це те, що він висловив під час слідства. Згодом у спогадах О. С. Гангеблов запише, що знав мету товариства – «знищення предержащої власті», і він завжди був прихильником волі – блага для народу. (Воспоминания декабриста Александра Семенновича Гангеблова. М., 1888. С. 46, 96).

О. С. Гангеблова не судив Верховний карний суд. Його долю було вирішено в адміністративному порядку: «протримати ще чотири місяці у фортеці, виписати тим же чином в один із гарнізонних полків, що знаходяться у Грузії». Тут він бере активну участь у російсько-іранській (1826–1828) та російсько-турецькій (1828–1829) війнах, за що йому надано офіцерське звання поручика, яке дозволяло піти у відставку.

У 1832 р. він повернувся до Богодарівки, де мешкав до самої смерті. Урядом заборонено йому було приїжджати до столиці, брати участь у громадському житті. Тут же у Богодарівці на схилі літ він напише спогади. Однак життя й революційна діяльність О. С. Гангеблова вивчені ще неповно. Навіть у такому фундаментальному виданні, як «Історія міст і сіл УРСР. Дніпропетровська область», про декабриста лише згадується.

Маєток декабриста Давидова у судових змаганнях в Україні кін. XVIII – перш. пол. XIX ст.*

Поміщицьке землеволодіння у кін. XVIII – першій пол. XIX ст. залишалося визначальною ознакою соціально-економічних відносин в Україні і Російській імперії в цілому. На це вказують чисельні судові процеси стосовно володіння, користування та розподілу землею. Такі відомі поміщики як Понятовські, Браницькі, Енгельгардти, Лопухіни, Давидови, Потоцькі, Воронцови були чи не найактивнішими учасниками цих процесів. Сперечаючись один з одним, з іншими поміщиками, з церквами та монастирями стосовно земельних наділів, вони намагалися розширити свої маєтності, а значить поставити під свій контроль і вплив значні території в Україні. Така боротьба пожвавилась після приєднання Правобережної України до Росії. Саме на цій території почалася руйнація порядків, які панували тут вже майже два сторіччя (з невеликою перервою у XVII ст.). Польське панування поступово почало розбавлятися російським.

Перша пол. XIX ст. саме для російського дворянства у боротьбі за землю на Правобережній Україні стала часом випробувань. Не дивлячись на те, що маєтності багатьох з них знаходились на чималій відстані від центру імперії, це не стало на заваді активно виступити проти існуючого абсолютизму. Створюючи спочатку таємні організації, а у 1825 р. організували відкритий виступ проти царату. Одним з цих революціонерів був Василь Львович Давидов (1792–1855), котрий з 1820 р. рахувався членом «Союзу благоденства», а з 1822 р. одним із керівників Кам'янської управи Південного товариства декабристів. Після трагічних подій на Сенатській площі і майже річного судового процесу над декабристами, його було засуджено до 20 років каторги, а у 1839 р. переведено до розряду поселенців Красноярського краю. Звичайно, царат не зупинився на цьому: з Давидова було знято усі військові заслуги і звання. Тому, зрозуміло, у досить складному становищі опинилися в той час і земельні володіння Давидових в Україні.

Про стан маєтків Давидових на поч. XIX ст. в Україні досить красномовно свідчать статистичні описи їх маєтностей за 1803 р. Так,. Катерина Миколаївна Давидова (1755–1825) володіла такими місцевостями в Чигиринському повіті: села Тясминка (117 чоловіків і 112 жінок), Телепіно (475 чол. і 393 жін.), Томашівка (417 чол. і 374

---

* Вперше опубліковано: Декабристи в Україні: дослідження й матеріали / Наук. ред. проф. Г.Д. Казьмирчука. – Т. 3. – К.: Ін-т історії України НАН України, КНУ ім. Тараса Шевченка, 2003. – С. 61–66.

жін.), Юрківка (504 чол. і 485 жін.), Ульяніно (134 чол. і 126 жін.), Вербівка (461 чол. і 388 жін.), Баландіно (860 чол. і 783 жін.), Березівка (106 чол. і 95 жін.), Бірки (315 чол. і 290 жін.), Бондурове (130 чол. і 131 жін.), Болтишка (622 чол. і 567 жін.) і містечко Олександрівка (204 чол. і 201 жін.). Майже всі ці землі Катерина Миколаївна отримала у спадок від свого дядька генерал-фельдмаршала князя Григорія Олександровича Потьомкіна Таврічеського у 1794 р., а такі селища, як Буда та Бірки були нею куплені в 1801 р. у Максиміліана Яблоновського [1]. Як бачимо, це вже чималі землі із значною кількістю кріпосних селян. Тому не випадково, що навколо цих, а в майбутньому інших земель відбувалися різного роду судові змагання.

Чи не найпершим з таких змагань була «Справа про повернення біглих селян, які належали поміщиці Давидовій» у 1797 р. [2]. Зокрема в ній йдеться про те, що внаслідок розподілу Смілянського «добра» у спадок від покійного князя Потьомкіна Таврічеського «шоста частина оного дісталася … генерал майорші Катерині Миколаївні Давидовій, тобто містечко Кам'янка із селами і селищами». І тут же висловлюється претензія графа Браницького, який подав до Катеринопольського повітового суду від Вищого Київського градського суду «декрет від 1785 р.» про втікачів «из разного добра его людях в добра Смелянские бывшия тогда во владении дедичных господина генерал лейтенанта и кавалера князя Любомирского, коим декретом приговорено тех беглых выдать или доставить цену … за каждого по пяти сот злотия польския». Але повірений Давидової зауважив, що дане майно впродовж 10 років (1785–1795) переходило «з одних рук до других, а тепер знаходиться у третіх, і вже невідомо, які саме селяни в ньому є втікачами, за усіх сплачувалися податки до і після приєднання до Російської імперії», а щоб Давидова не могла «безвинно понесть убытки» він запропонував цей декрет «призупинити». Суд погодився з такими аргументами і призупинив дію декрету Браницького.

Впродовж 1827–1841 рр. відбулися декілька значних судових процесів з Давидовими. Так, у 1827–1829 рр. тривав «конкурсовий съездовий» суд у м. Кам'янці стосовно розподілу маєтностей «бывшего полковника Василия Львовича Давидова» за борги [3]. Як свідчить дана справа, В. Л. Давидов у 1823 р. мав відстрочених боргів 16033 руб. сріблом, невідстрочених – 3300 руб. сріблом, у 1825 р. сума зросла до 50819 руб. сріблом, а станом на 1827 р. сума боргів склала 54865 руб. сріблом [4]. Можливо, такі борги викликані декабристською діяльністю Василя Львовича. Після того, як він втратив фактично усі свої привілеї, борги автоматично стали боргами його родини і саме для їхньої сплати (за рахунок нерухомих володінь) було скликано

«конкурсовий» суд. Діяльність даного суду грунтувалася на підставі цілого ряду документів, а саме:

- документи, пояснюючі власність маєтності Давидових;
- документи, які доводять право на слободу Веселий Кут;
- документи, які доводять право на будинки у м. Києві та м. Одесі;
- документи, які пояснюють становище маєтності Давидова;
- документи, які показують «массу обремененных» боргів (реєстр боргів та свідоцтво Чигиринського повітового суду);
- документи, які пояснюють підстави «конкурсового» процесу;
- документи, які пояснюють прибутки з маєтності і вартість останньої;
- документи, які показують «цену имения с барщины продуктов земли, лесу и после дававшие подобные в судах решения»;
- накази і правила «до конкурсового суда служащие»;
- документи, пояснюючі претензії різних осіб «простираемыя к масе имения»;
- документи, необхідні для рахування боргів і підрахунку відсотків;
- документи, які показують прибутки з відданого під конкурс майна, а рівно витрати та сплачені кредиторами капітали і відсотки;
- документи, які показують контрактові рахунки з 1823 по 1827 рр. і які демонструють примноження боргів «обременяющих» майно [5].

На самі судові процедури Давидови витратили впродовж 1827–1829 рр. 7149,73 руб. ассигнаціями. У ці витрати входили, наприклад, купівля гербового паперу, переклади документів з польської на російську мову, переїзди уповноваженого Давидових у «конкурсовому суді» до різних міст, «прикладення печаток», на «канцелярію Головного суду в прийомі позову маніфесту та видачу екстракту» та інші [6].

За рішенням цього суду усі борги були повернуті, на деякі маєтності було встановлено т. зв. «право коллиокационных владельцев». Прикладом цього є справа про продаж за борги майна поміщика Давидова в частині с. Баландіно, яка тривала з 1849 по 1862 рр. [7]. В ній йде мова про те, що за рішенням вищезгаданого «конкурсового» суду у 1828 р. селища Баландіно і Тимошівка перейшли у володіння різних поміщиків. Так с. Баландіно знаходилось уволодінні М. Беренса (191 душа), братів Трифонових (146 душ), О. Брудзевського (121 душа), дворянина В. Пржиняховського (53 души) та ін., а с. Тимошівка належала С. Росцишевському (155 душ), дворянину Будському (19 душ), дворянці Савицькій (10 душ) та ін. За

цією справою суд постановив, що ті, котрі мають право володіти населеними маєтностями повинні викупити ці частки впродовж строку «колліокаційного» володіння, а ті, котрі не мають такого права – продати впродовж 3-х років по закінченню того ж строку, інакше ці маєтності будуть продані дворянським опікам. Стосовно поляків (Брудзевський, Росцишевський, Савицька та ін.), то після подій 1830–1831 рр. і указу від 19 жовтня 1831 р. їм необхідно було підтвердити їх дворянське походження, і лише потім вони могли користуватися цими землями.

У 1819–1841 рр. відбувалася тяжба Давидових із Жаботинським Онуфрієвським монастирем за землю. Монастир висунув претензію на с. Ребедайлівку, яке після «конкурсового» суду у 1829 р. перейшло за борги В. Л. Давидова у власність поміщика Трипольського. У справі також зазначається, що у 1819 р. Катерина Давидова продала с. Ребедайлівку Трипольському, а усі позови монастиря прийняла на свій рахунок і за рішенням Чигиринського повітового суду у 1823 р. та Київської палати Цивільного суду від 1825 р. Трипольського було звільнено від будь-яких претензій монастиря. Після смерті Катерини Миколаївни маєтності її за борги були віддані у «конкурс», а за рішенням Правительствуючого Сенату від 1830 р. до Київської Цивільної палати і в «Указі цієї палати відображений», земля на яку претендував Жаботинський монастир була йому передана, а рівно така ж кількість землі була відторгнута від маєтності Давидової і передано поміщику Тишковському. Після цього монастир вже не мав ніякого права претендувати на землі Тишковського [8].

В 1831 р. до Чигиринського повітового суду надійшла справа, за якою поміщик Ольгопольського повіту Прокофій Глєбовський-Гулькевич, не знаючи про «конкурсовий» суд у Кам’янці, придбав у майорші Турчинової 435 дес. землі у власність. Але Турчинова у 1812 р. продала Катерині Давидовій в цьому ж повіті 857 дес. землі. Ця угода була зафіксована в актах Чигиринського повітового суду того ж року, а у 1815 р. Турчинова сама дала довіреність підпоручику Ушакову для «составления купчей крепости на землю», яку було продано Давидовій в Єлисаветградському повітовому суді. За наслідками цих угод Катерина Миколаївна «на купленной ею земле поселила своих крестьян и владела оными без всякого от кого либо помешательства до 1825 г. октября 31 числа более нежели через земскую давность, а по закону Литовского статута Раздела 4-го артикула 91, и по указу 1799 г. февраля 23-го таковое владение признается ненарушенным». Тому Турчинова вже не мала права повторно продати у 1826 р. цю землю Прокофію Глєбовському-

Гулькевичу (345 дес.) і майору Сергію Обертасову (345 дес.). таким чином суд заявив, що землі є власністю спадкоємців Давидових [9].

Не всі справи, звичайно, вирішувались на користь Давидових. Так у 1834–1838 рр. в Чигиринському повітовому суді розглядалася «Справа про повернення священнику Веліковському незаконно захоплених поміщиком Давидовим церковних земель у с. Грушківка» [10]. У скарзі Веліковського 1830 р. йшлося про те, що Давидов привласнив до Грушківської економії церковну землю (20 дес.). Суд постановив повернути землю священику, стягнути з Давидова ті збитки, котрі Веліковський «покажет за присягою». Веліковський вимагав повернути 3000 руб. асигнаціями., хоча на «первом Присутствии» говорив, що йому було завдано збитків тільки на 1035 руб. асигнаціями. Внаслідок того, що священик не висував ці вимоги в суді, було вирішено стягнути з Давидових лише вартість зібраного врожаю з цієї землі за цінами того року, коли вони цю землю захопили, що становило 308,2 руб. асигнаціями. Але суд зауважив, якщо Веліковський не погодиться прийняти цю суму, то «отдать эти деньги в Приказ общественного призрения в Киев». Окрім того, Давидови сплатили штраф за заподіяне правопорушення на користь Київського Приказу суспільного призріння 5 крб. [11].

В цілому ж, у 20–70-х рр. XIX ст. кількісний склад володінь Давидових зменшився в п’ять разів (з 15-ти населених пунктів на поч. XIX ст. до 3-х у вказаний період), внаслідок чого їх маєток перетворився з «великого на середній» [12].

Таким чином, Давидови, будучи одними з представників російського дворянства в Україні, стали активними учасниками земельних змагань. Саме землеволодіння було джерелом існування дворянського стану в Російській імперії, і від того, в якому стані воно знаходилось, залежали можливості поміщиків в тій чи іншій мірі впливати на соціально-економічну ситуацію в країні. Не зважаючи на те, що дворянство в Росії було найконсервативнішим станом, в першій пол. XIX ст. воно все ж таки виявило здатність сприймати нові віяння демократичної Європи. Це яскраво проявилося у вигляді декабризму. Але водночас поміщицтво продовжувало пильно відстоювати і оберігати непорушність своєї власності, нерідко в судовому порядку.

Джерела:

1. Державний архів Черкаської області. – Ф. 420. – Оп.1. – Спр. 1. – Арк. 1–15.
2. Там само. – Спр. 12. – Арк. 1–6.
3. Там само. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 3.
4. Там само. – Арк. 347–350.

5. Там само. – Арк. 7–10.
6. Там само. – Спр. 81. – Арк. 4–4 зв.
7. Там само. – Ф. 420. – Оп. 1. – Спр. 405.
8. Там само. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 8–9зв.
9. Там само. – Ф. 420. – Оп. 1. – Спр. 140.
10. Там само. – Спр. 178.
11. Там само. – Арк. 65–68.
12. Горенко Л. М. Еволюція поміщицьких господарств Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. (на матеріалах Кам'янського маєтку Давидових): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук. – Донецьк. – 1997. – С. 10.

Родина Раєвських і декабристи*

Дослідження родоводів, а особливо відомих політичних, військових та культурних діячів, традиційно відноситься до важливого напрямку історичної науки. На сучасному етапі розвитку вітчизняної історіографії зріс інтерес вчених, публіцистів і пересічних громадян країни до пошуку джерел свого родового коріння. Виникли замовні дослідження, у тому числі «нових українців», котрі бажають знайти свою «голубу кровинку», щоб пізніше з «гордістю» сказати, що я не такий як всі «товариші», а особливий. Пригадайте історію Мартина Борулі – шукача і здобувача «уродзонного» дворянства. Але мені щиро хочеться таким людям побажати успіху у виявленні свого родоводу, оскільки ці праці збагатять основу розвитку історичної науки, її залюднення.

Життя й діяльність Раєвських, а нас цікавлять XII і XIII коліна – сім'я Миколи Миколайовича Раєвського та його дітей, тісно пов'язані з Україною, зокрема, Кіровоградщиною (в минулому Єлисаветградщиною) і опозиційним рухом в Російській імперії першої третини XIX ст., складовою частиною якого були майбутні декабристи. Ця проблема заслуговує того, щоб на основі мало вживаних документів розкрити духовні й дружні стосунки Раєвських, декабристів і О. С. Пушкіна напередодні славних 240-річних роковин з дня народження Миколи Миколайовича Раєвського-старшого.

Історіографія проблеми, з одного боку, немовби повна, а з іншого недостатня, оскільки є фрагментарною. Ми маємо більше 18 тисяч декабристознавчих праць, різного ґатунку – від солідних монографій до популярних газетних статей. Більшість з них відносяться до дореволюційної історіографії 1917 р. Власне у ній зібрані й опубліковані документальні й літературні джерела, висловлені думки, більшість яких перейшла в радянську літературу[1]. Серед них низка літературознавчих праць, де принагідно згадуються окремі сюжети, зокрема стосунки сім'ї Миколи Миколайовича Раєвського-старшого з дворянськими опозиціонерами першої чверті XIX ст. Найкраще описано стосунки Раєвських з О. С. Пушкіним, у

---

* Вперше опубліковано: Сім'я Раєвських в історико-культурному просторі слов'янського світу: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 6–7 вересня 2011 р. – Кіровоград, 2011. – С. 6–14.

[1] Романов В. Генерал нежного сердца. Исторические повести. – М., 1989. – С. 3–64 та ін.

період їх подорожі по Україні, Кавказу й Криму і підчас перебування їх у м. Кам'янці[1].

Радянська історична й літературознавча науки звертали увагу на аналіз стосунків сімейства Раєвських з французом Віктором Фурньє[2], на перебування О. С. Пушкіна на Кавказі[3], в тому числі у Вірменії[4] та подорожі поета Півднем України[5]. У низці робіт акцентувалась увага на одруженні декабристів М. Ф. Орлова і С. Г. Волконського, першого з Катериною, а другого з Марією Раєвськими. Найбільш повно проблема «Раєвські і декабристи» досліджена у праці Владислава Романова. Вона складається з 2-х нарисів. Перший присвячений М. М. Раєвському, другий – Олексію Петровичу Єрмолову. «Генерал ніжного серця», – так автор праці назвав нарис, у якому розповідає про Миколу Миколайовича Раєвського-старшого. Тут зібрана практично вся документальна база з проблеми, накреслена конкретна канва його життя й діяльності: від військових сюжетів до глибоких роздумів генерала про своїх зятів, і особливо чоловіка доньки Марії, про їх непрості стосунки з владою й суспільством[6].

Згадані і не названі декабристознавчі роботи базуються на солідних архівних й опублікованих матеріалах. Архівні матеріали нами не використовувалися, оскільки знаходяться у сусідній країні. Опубліковані джерела вражають і дозволяють системно викладати основні наукові нитки названої проблеми. Серед останніх назву п'ятитомник «Архів Раєвських»[7], який є в НБУ імені В. Вернадського. Голова благодійного фонду імені Раєвських (м. Кіровоград) Вадим Бухаров стверджує, що є ще шостий, неопублікований, том «Архіву Раєвських», який планує опублікувати. Цінна інформація міститься у деяких інших джерелознавчих виданнях, зокрема опублікованих М. П. Раєвським за редакцією Б. Л. Модзалевського[8].

---

[1] Гершензон М. О. История молодой России. – М., 1908. – 315 с.; Щеголев П. Е. Владимир Раевский // Исторические этюды. – СПб., 1913. – С. 161–256 та ін.

[2] Міяковський В. Віктор Фурньє та родина Раєвських // Україна. – 1926. – Кн. 6. – С. 56–59.

[3] Черный К. Г. Пушкин и Кавказ. – Ставрополь, 1950. – 125 с.

[4] Нерсисян М. Г. Декабристы в Армении. – Ереван, 1975. – 267 с.

[5] Новиков И. А. Пушкин на Юге. – К., 1983.

[6] Романов В. Генерал нежного сердца. Исторические повести. – М., 1989. – С. 3–64.

[7] Архив Раевских / Ред и примечания Б. Л. Модзалевского. – СПб., 1908–1915. – Т. I–V.

[8] Там само.

Документи цих томів в жодному разі не є повним зібранням матеріалів сім'ї, оскільки втрачене листування М. М. Раєвського-старшого з О. С. Пушкіним, а також вивезені документи М. М. Раєвського-молодшого до Ташкента[1]. П. М. Раєвський у передмові до першого тому «Архіву...» твердить, що у цьому цінному виданні, зібрано лише частину архіву Раєвських, який має не тільки «сімейний», але й «загальноісторичний інтерес»[2]. Деякі документи з цього видання публікувалися раніше у періодичних виданнях і викликали зацікавленість користувачів[3]. Для нашої проблеми найціннішим є перший том «Архіву...», де зібрані й видруковані листи М. М. Раєвського старшого до різних військових і громадських діячів та дітей з 1791 по 1829 рр.

Низка документальних видань, де переважають документи учасників декабристського руху не тільки розширює документальні підвалини вивчення теми, але деталізує і конкретизує її. В першу чергу, назву матеріали сім'ї С. Г. Волконського, підготовлені до друку С. М. Волконським і Б. Л. Модзалевським. Ці документи розкривають важливі сторони життя декабриста до його заслання у Сибір[4]. Кілька раз публікувалися записки С. Г. Волконського. Останнє видання підготували до друку А. З. Тихантовська і Н. Ф. Кардаш, опублікувавши їх у знаменитій Іркутській серії «Полярная звезда».

Спогади декабриста О. С. Гангеблова «Как я попал в декабристы» частково висвітлюють його стосунки з колом рідних і близьких сім'ї Раєвського і Єрмолова[5]. Звичайно, ті, хто має бажання скласти своє враження про тему «Раєвські і декабристи», не може не ознайомитися із думками Марії Миколаївни Волконської (Раєвської). Вони друкувалися кілька разів. Нам думається, що найкращим з них, за документальним насиченням є друге видання 1906 р.[6]

Завершуючи неповний огляд документальних публікацій з цієї теми зупинимося ще на одному джерелі, а саме: «Род Раевских герба Лебедь». Ця надзвичайно цікава генеалогічна робота дозволяє

---

[1] Там само. – Т. І. – С. ІІІ.

[2] Раевский П. Предисловие // Там само.

[3] Русский вестник. – 1898. – кн. 3, 4, 5, 6, 7, 9; Щукинский сборинк. – М., 1905. – Вып. IV – С. 189–300.

[4] Архив декабриста С. Г. Волконского под редакцией С. М. Волконского и Б. Л. Модзалевского . – Т. І. – Пг., 1918. – 526 с.

[5] Русский архив. – 1888. – Т. IV.– С. 181–263.

[6] Записки княгини Марии Николаевны Волконской с предисловием и приложением издателя князя М. С. Волконского. – 2-е изд., дополн. и удешевленное. – СПб.: Типография Е. Бонке, 1906. – 218 с.

розкрити складний період появи, становлення й розвитку родоводу Раєвських герба «Лебедь». Відомий генеалог Б. Л. Модзалевський звернув увагу на той факт, що у Росії були й інші гілки родоводу, як, наприклад, рід «першого декабриста» В. Ф. Раєвського, про якого є море декабристознавчих праць, і який не має нічого спільного з родиною Миколи Миколайовича Раєвського-старшого[1].

Б. Л. Модзалевський нарахував 15 родових розгалужень. Раєвські отримали схвалений герб «Лебедь» 31 січня 1799 р., про що свідчить запис у «Повному зібранні законів» у томі XXV на с. 544, і відображений у 3 томі «Гербовника». Дослідники вважають, що родовід М. М. Раєвського-старшого веде початок від Єроша Раєвського, але «офіційно розпочався з Івана Степановича Раєвського»[2]. Укладач родоводу Раєвських герба «Лебедь» вважає, що рід М. М. Раєвського старшого є прийшлим з Данії. Через Польщу потрапив до Росії. Польські Дуніни, а це не що інше, означає як «данець» знамениті значним генеалогічним розгалуженням, від графів і дворян Дуніних-Борковських до Дуніних Шкотових.

Нащадок цих Раєвських Микола Миколайович старший записаний під № 126 і «вважав себе» таким, що вже «зовсім походить від роду Дунінів»[3]. Він народився 14 вересня 1771 р. у м. Москві, а з 1 січня 1774 р. вже «служив» у лейб-гвардійському полку. У 17 років він підпоручик, а через рік відправлений в армію прем'єр-майором і отримав під командування Козачий полк булави великого гетьмана[4]. Військова і суспільна кар'єра Миколи Миколайовича розвивалася стрімко – дослужившись до генерала від кавалерії, а звільнившись з армії, був призначений членом Державної Ради[5]. Микола Миколайович Миколайович вірою й правдою служив престолу і вітчизні, допомагав своїй дружині Софії Олексіївні Константиновій, онуці Михайла Васильовича Ломоносова, виховувати дітей: Олександра, Миколу, Катерину, Олену, Марію і Софію.

Родина Миколи Миколайовича-старшого жила в декабристському оточенні. Його донька Катерина, яка народилася 10 квітня 1796 р. «під стінами Дербенту», 15 травня 1825 р. обвінчалася у храмі Спаса на Берестові з Михайлом Федоровичем Орловим – активним діячем ранніх декабристських організацій. Напевне вимога

---

[1] Род Раевских герба Лебедь / Сост. Б. Л. Модзалевский. – СПб.: Типограф. М. А. Александрова, 1908. – 91 с.
[2] Там само. – С. 5.
[3] Там само. – С. 4.
[4] Там само. – С. 54.
[5] Там само. – С. 55.

Миколи Миколайовича-старшого перед вінчанням Орлова з його донькою порвати з таємною організацією опозиціонерів і була однією з причин відходу його від руху декабристів.

Ще один декабрист С. Г. Волконський поріднився з сім'єю М. М. Раєвського, одружившись у січні 1825 р. з Марією. Під час сватання генерала батько запитав майбутнього зятя, чи він не є учасником опозиційних організацій. Отримавши ствердну відповідь, Микола Миколайович-старший порадив йому вийти з них, на що Сергій Григорович відповів, що скоріше він відмовиться від свого майбутнього щасливого сімейного життя з Марією, ніж зрадить даному слову своїм політичним побратимам. Майбутній тесть декабриста з тривогою за долю своєї доньки погодився на її одруження. У січні 1825 р. відбулося вінчання Марії з Сергієм у ті самій церкві в Києві[1].

М. М. Раєвська (25.12.1805–10.08.1863) одружилася з князем С. Г. Волконським у січні 1825 р. Вінчання відбулося у церкві Спаса, яка знаходиться неподалік від Києво-Печерської Лаври. Волконський був «років на двадцять» старшим за свою дружину, а тому не довіряв їй у справах таємних організацій. Проте, у грудні 1825 р., коли князь повернувся з Тульчина до Умані вночі, він її розбудив, розпалив камін, і вони удвох стали палити «якісь папери»[2]. Так, донька М. М. Раєвського, Марія, долучилася до потаємного життя свого чоловіка – «добрейшего и благороднейшего из людей»[3]. Ще не завершився перший рік їхнього життя, а «Сергій вже сидів під замками (кріпості) в Олексіївському равеліні». За відсутності батька у них народився син Микола. Рідня старалася приховати від Марії долю її чоловіка, розповідаючи, що його відсутність викликана відрядженням до Молдавії.

У цей час, як згадує пізніше Марія Миколаївна, в Петербурзі йде слідство. Волконський «упорствует», не бажає назвати прізвище учасників таємних товариств, не розкриває їх практичної діяльності. Довготривала відсутність князя Волконського викликала підозру в Марії, і вона наполегливо вимагає правдивої розповіді про чоловіка. Їй «відповіли, що Сергій заарештований, як і В. Давидов, Лихарев, Поджіо»[4].

Марія, зібравшись, вирушає у квітні 1826 р. до Петербурга. Зупинившись у свекрухи, розпочинає клопоти про зустріч із своїм

---

[1] Там само. – С. 71.

[2] Записки княгини Марии Николаевны Волконской с предислов. и примечаниями издателя кн. М. С. Волконского. – СПб., 1906. – С. 4.

[3] Там само.

[4] Там само. – С. 8.

чоловіком. Граф Олексій Орлов повіз її до «страшної в'язниці, де вона у присутності коменданта зустрілася з Сергієм. Вони не могли розмовляти під поглядами сторонніх, а обмінялися хрестиками. Повернувшись додому, княгиня прочитала написані в одному куті хустинки підбадьорюючі слова, «які насилу можна було розібрати»[1].

Родичі чоловіка стали розпитувати її про Сергія. Його ж мати запевнила Марію Миколаївну, що не може поїхати до нього, оскільки це побачення вбило б її[2]. Нічого радісного не принесла Марії зустріч з імператрицею-удовою в Москві, котра навіть не говорила про можливу допомогу, натомість розпитувала про «її здоров'я, здоров'я її батька, про погоду»[3].

Всі спроби уяснити собі майбутню долю чоловіка зустрічали прихований опір батька, братів, особливо Олександра. Після вироку Верховного карного суду С. Волконського відправляють на довічне заслання до Сибіру. Дізнавшись про заслання, Марія заявила брату, що поїде за чоловіком.

Сім'я Раєвських робила все, щоб не допустити її до виїзду. Їхні бажання співпали з думками і діями царя Миколи I, котрий робив усе, щоб не допустити від'їзду дружин засланців за ними. Якщо дія сім'ї Раєвських була чисто психологічною і могла забезпечити їй певний спокій, то цар і його оточення гальмували таку поїздку, переслідуючи чисто політичні цілі.

Ще один аспект цієї проблеми постає з документів архіву Раєвських – діти знаного генерала і декабристський рух. Його сини Олександр і Микола розпочали своє свідоме життя, пов'язавши його з військовою справою. Власне це і стало основою тісного спілкування синів генерала з прогресивно налаштованою дворянською опозицією. Їхній світогляд формувався в одних і тих же умовах: розвинутою передовою просвітницькою літературною думкою, суспільними змінами, незадоволенням внутрішньою й зовнішньою політикою Олександра I. Поділяючи погляди декабристів, Олександр і Микола не брали участі в декабристській опозиції.

Олександр Миколайович Раєвський і його брат Микола Миколайович на основі доносу були вивезені до Санкт-Петербурга в кінці грудня 1825 р. Слідство не виявило участі братів у таємних організаціях. 21 січня 1826 р. братів Раєвських звільнили з-під варти з «оправдательным аттестатом». Уранці імператор Микола I «крайне милостиво» прийняв їх під час розмови розпорядився повідомити

---

[1] Там само. – С. 10.
[2] Там само.
[3] Там само.

Миколу Миколайовича-старшого про це і висловив думку про М. Ф. Орлова. «що хоча він і винен і був одним із перших учасників цього товариства, але не поділяв його злочинних задумів, і вся його провина полягає у тому, що він не повідомив того, що знав з цього приводу». Імператор відгукнувся про М. Ф. Орлова «дуже милостиво», сказав, що зробить все можливе, щоб полегшити його участь»[1].

Олександр Раєвський запевнив батька в тому, що після цієї розмови з імператором «немає більше ніяких сумнівів щодо нашого любимого Михайла»[2].

Продовжуючи роздуми про долю декабристів, Олександр Раєвський пропонує батькові приїхати до столиці і завершити з більшою користю полегшення долі М. Ф. Орлова і спробувати «значно покращити участь Волконського, а звідси і участь Марії»[3].

23 січня 1826 р. буде підписаний царський «Рескрипт» на ім'я М. М. Раєвського-старшого, в якому привселюдно повідомлялося, що його сини «зовсім невинні і непричетні до товариства "злоумышленников" і що імператор перший душевно радіє, що діти настільки достойного батька зовсім виправдались»[4]. 19 січня 1826 р. Олександру Раєвському видають «оправдательный аттестат» за підписами членів Слідчої комісії.

Олександр Раєвський завжди підтримував батька у його протистоянні М. М. Волконський поїхати за С. Г. Волконським на заслання. Часто він, порушуючи етикет вищого суспільства, відкривав листи своєї матері, сестри, піклуючись про «здоров'я матері»[5]. Звичайно, це виправдання Олександра було нічим іншим, як сімейно-поліцейським стеженням за М. М. Волконською. Є безліч фактів, які свідчать, що цим він прийомом користувався часто, щоб використати підкреслену в листах інформацію для «обґрунтованого» тиску на сестру.

Микола Миколайович Раєвський-молодший у 20-роках XX ст. в чині генерал-майора командував полком на Кавказі, і там зустрічався з засланими декабристами, протегував їм, за що командувач І. Ф. Паскевич написав на нього донос імператору. Він неодноразово відзначав мужність, героїзм і офіцерську заповзятливість Миколи Миколайовича Семічева і просив начальство дозволити призначити його командиром батальйону. Пізніше це прохання буде задоволене.

---

[1] Там само. – С. 126.
[2] Там само.
[3] Там само.
[4] Там само. – С. 128.
[5] Там само.

За участь у війні 1828–1829 рр. М. М. Семічев отримає підвищення – звання майора[1].

Отже, родина Раєвських мала тісні зв'язки з декабристами, постійно перебувала в декабристському оточенні. М. М. Раєвський-старший та його діти поділяли основні погляди декабристів, однак через свої переконання не стали на шлях опозиційної діяльності проти влади імператора.

[1] Нерсисян М. Г. Декабристы в Армении. – Ереван, 1975.

Освещение в «Истории городов и сел Украинской ССР» жизни и деятельности декабристов на Украине*

Движение декабристов – широко изучаемая тема в отечественной истории. В последнее двадцатипятилетие она получила должное освещение и в краеведческой литературе. С 1967 по 1973 гг. на Украине было опубликовано 26 томов «Истории городов и сел Украинской ССР».

В этом обширном издании много внимания уделено жизни и деятельности декабристов на территории нынешней Украины. Однако это не исчерпывающая информация. На основании следственных материалов (как опубликованных, так и архивных), записок и воспоминаний декабристов мы установили ряд населенных пунктов, связанных с именами «апостолов свободы».

В томе «Истории городов и сел Украинской ССР», посвященном Днепропетровской области, отсутствуют сведения о селе Богодаровке (ныне с. Перше Травня), где 1801 году родился и жил до 10 лет в доме своего отца участник Петербургского филиала Южного общества А. С. Гангеблов. В Богодаровку к родителям он неоднократно приезжал до восстания декабристов на Сенатской площади, а в 1832 г. возвратился сюда из ссылки и работал над известным сочинением «Воспоминания декабриста Александра Семеновича Гангеблова» (изд. в 1888 г.). В Богодаровке он умер и похоронен.

В томе о Киевской области не находим никаких данных о селе Гаврощине (сейчас Макаровский район). Хотя известно, что здесь находилась усадьба князей Трубецких. Сюда приезжал член Северного общества С. П. Трубецкой. Здесь жил член Союза Благоденствия П. П. Трубецкой. В 1988 г. вскрыт, по всей видимости, семейный склеп рода Трубецких. Находка в данное время исследуется.

Таких примеров можно привести множество. Никаких сведений о нахождении декабристов не имеется в статьях о поселке городского типа Новой Праги (Кировоградской области), селах Пески и Смолдырев (Житомирской области), г. Славянске (Донецкой области) и др.

Будет серьезным проступком перед исторической историей, если в столь серьезное академическое издание не внесут новейшие данные о населенных пунктах, которые связаны с жизнью и

---

* Вперше опубліковано: II Всесоюзная конференция по историческому краеведению. апрель 1989 г.: Тезисы докладов и сообщений. – Пенза, 1989. – С. 47–49.

деятельностью первых русских революционеров. А их, по нашим подсчетам уже более 175, хотя эта цифра не окончательна. Назрела необходимость учесть также города и села, где родились солдаты-декабристы. Ведь в восстании Черниговского полка приняло участие около 40 солдат, выходцев с Украины. Поэтому можно утверждать, что на территории республики более 215 населенных пунктов были связаны с первенцами свободы. Конечно, и это не полные данные. В процессе дальнейшего исследования их революционной деятельности будут сделаны новые открытия.

Таким образом, при подготовке к публикации русского издания «Истории городов и сел Украинской ССР» необходимо учесть новейшие сведения о декабристах.

До питання про висвітлення в «Історії міст і сіл Української РСР» життя і діяльності декабристів Борисових*

Андрій та Петро Борисови – одні з найбільш активних і радикально настроєних діячів першого етапу визвольного руху Росії. Вони заснували три таємних товариства: Першої згоди, Друзів природи та Об'єднаних слов'ян. Слід відзначити, що до того, як останнє приєдналося до Південного товариства декабристів, згадувані вище організації були, по суті, не декабристськими, а навколодекабристськими, тому що діяли автономно, мали самостійно розроблені братами Борисовими (особливо Петром) програмні документи з оригінальними положеннями. Ця особливість, на жаль, не підкреслювалась дослідниками, та й сама діяльність таємних товариств, заснованих Андрієм і Петром, вивчена ще недостатньо.

Майже половина життя братів Борисових і уся їх революційна діяльність пов'язана з Україною (перш за все з Полтавською і Житомирською обл.) У фундаментальній праці «Історія міст і сіл Української РСР» досить докладно висвітлено заснування Андрієм і Петром товариства Першої згоди і Друзів природи в Решетилівці Полтавської обл. і Товариства об'єднаних слов'ян в Новограді-Волинському Житомирської області. Проте поза межами цього видання залишились деякі факти про зв'язок братів Борисових з іншими населеними пунктами України. Цю «білу пляму» краєзнавства ми й намагаємося дослідити.

Іван Андрійович Борисов, батько Андрія і Петра, викладав у Чорноморському кадетському корпусі І Чорноморському штурманському училищах, які були відкриті у м. Миколаєві. У Державному архів Миколаївської області зберігаються Сповідальна книга осіб Чорноморського кадетського корпусу за 1797 рік та Сповідальна книга осіб Чорноморського штурманського училища за 1800 рік. Дані цих книг дозволяють вважати місцем народження Андрія Борисова м. Миколаїв.

О. К. Берстель, один з членів Товариства об'єднаних слов'ян, зізнався під час слідства, що у 1818 р., коли його рота стояла в містечку Санжари Полтавської губернії (нині м. Нові Санжари Полтавської обл.), він навчав групу юнкерів, в складі якої були й брати

---

* Вперше опубліковано: V Всеукраїнська конференція «Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України (жовтень 1991 р.)»: Тези доповідей і повідомлень. – К., Кам'янець-Подільський, 1991. – С. 128–129.

Борисови. Отже, під час служби юнкерами, Андрій і Петро перебували у м. Нові Санжари Полтавської обл.

Порівняльний аналіз матеріалів слідчих справ братів Борисових і документів, нещодавно виявлених, переконує, що Андрій і Петро у 1818 році були посвячені Ж. Б. Віолльє в масонську ложу Трьох царств природи в Одесі.

У 1825 р., після виходу у відставку, Андрій Борисов жив у батьків в с. Боромля Охтирського повіту Слобідсько-Української губернії (нині Сумська обл.). 9 лютого 1826 р. він був заарештований у с. Буймир Лебединського повіту (теж на Сумщині).

Таким чином, в «Історії міст і сіл Української РСР» подано не усі відомості про зв'язок тих чи інших населених пунктів з життям і діяльністю декабристів братів Борисових. Більш глибоке дослідження їхніх біографій, безперечно, дасть можливість виявити нові пам'ятні місця перебування цих революціонерів на Україні і увічнити їх.

Базилевич В. М. і зародження краєзнавчого напрямку в українському декабристознавстві 1920-х рр.*

В історії вітчизняної культури 1920-ті роки небезпідставно називають добою «українського ренесансу». Адже у зазначений період відбувалися відродження національної самосвідомості, розвиток рідної мови тощо. Провідну роль у цих процесах відігравали гуманітарні науки, перш за все історична та філологічна. Серед тих, хто опинився у вирі подій тих часів і своєю діяльністю сприяв розвиток знань в Україні, був Василь Митрофанович Базилевич (1892–1942), ім'я якого чомусь невиправдано рідко згадувалося протягом останніх десятиліть.

В. М. Базилевич народився 31 грудня 1892 року в Києві в купецькій родині. Навчався в 1-й київській гімназії. У 1915 році із срібною медаллю закінчив історико-філологічний факультет Київського університету св. Володимира. Викладав у цьому закладі, а згодом – у Київському народному університеті-політехнікумі та Археологічному інституті.

Важливе місце у науковій діяльності посідає музеєзнавство і краєзнавство. У 1919–1924 роках обіймав посаду помічника завідуючого Музею війни та революції, у 1926 році – голови бюро краєзнавства при відділі освіти Південно-Західної залізниці, у 1927 році – секретаря Київської краєвої комісії з охорони пам'яток культури і природи. Заслугою В. М. Базилевича є виявлення матеріалів про перебування в Києві Оноре де Бальзака. Дослідник також став одним із організаторів першої краєзнавчої конференції в столиці України у 1924 році. Період 1930-х років у біографії В. М. Базилевича за документами не простежується. Проте відомо, що в роки війни вчений виконував обов'язки директора краєзнавчого музею в Таганрозі, намагався врятувати історико-культурні цінності від вивозу до Німеччини, був заарештований і розстріляний гітлерівцями в грудні 1942 року (Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 166, оп. 6, спр. 6, арк. 59–60).

Розквіт наукової діяльності В. М. Базилевича припав на 1920-ті роки, коли однією з найбільш досліджуваних історичних тем став рух декабристів. поштовх до цього надав сторічний ювілей повстання «споборників святої волі». Вітчизняні дослідники висунули оригінальну

---

* Вперше опубліковано: VII Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність»: (Матеріали пленарного та секційних засідань). – Частина І. – К.: Рідний край, 1995. – С. 37–39.

і самобутню, хоча й багато в чому суперечливу, теорію «українського декабризму», позитивним аспектом якої є, зокрема, прагнення показати вплив природних, економічних, соціальних та культурних факторів регіону на формування світогляду членів таємних організацій, які діяли на півдні Російської імперії. Науковці України розгорнули величезну роботу щодо виявлення й публікації документальних, мемуарних і епістолярних джерел, які зберігалися в актосховищах республіки. Це створило сприятливі умови для зародження краєзнавчого напрямку в українському декабристознавстві.

В. М. Базилевич в листі про завдання місцевих архівів до сторічного ювілею повстання «провісників свободи» вказував, що «поряд із вивченням архівних даних про декабристів, необхідне вивчення місцевостей, пов'язаних з декабристами, будинків, де вони жили або збиралися, їх реліквії і портретів» (Базилевич В. М. Задачи местных архивов к юбилею декабристов // Червоний архівіст. – 1925. – № 1–2. – С. 14–17).

Історик здійснив практичні кроки в цьому напрямі. У 1925–1926 роках він організував ювілейну виставку «Декабристи». В. М. Базилевич відтворив карту повстання Чернігівського піхотного полку, показавши таким чином зв'язок діяльності «апостолів правди» з багатьма населеними пунктами Київщини.

У згаданому вище листі вчений запропонував. зокрема, архівістам району Кам'янця-Подільського «зайнятися матеріалами про перебування декабристів в Тульчині, а також декабристом А. А. Бистрицьким, який закінчив свої дні у 1872 р. в Подільській губернії». В. М. Базилевич і сам багато зробив у цьому відношенні перегорнувши подільські сторінки біографії одного з найактивніших членів Тульчинської управи Південного товариства О. П. Юшневського і його родини. Дослідник наводить цікаві факти про купівлю П. Х. Юшневським, батьком декабриста, с. Хрустової у графині А. А. Мініхової, про його діяльність на посаді митного інспектора Поділля. В. М. Базилевич службу О. П. Юшневського у канцелярії Подільського цивільного губернатора, участь декабриста у нарадах Союзу благоденства в Тульчині. Автор біографічного нарису також писав про місцезнаходження і подальшу долю тульчинських будинків, у яких жили О. П. Юшневський та лідер «південців» П. І. Пестель (Базилевич В. Декабрист О. П. Юшневський. Спроба біографії // Декабристи на Україні. – Т. ІІ. – К., 1930. – С, 38, 41–42, 47, прим. С. 52, 60).

Як бачимо, В. М. Базилевич заклав підвалини аналізу краєзнавчого матеріалу з історії руху декабристів. Сьогодні напрямок у дослідженні діяльності «споборників святої волі» є одним з

найперспективніших. Тож вважаємо за доцільне продовжити вивчення наукової спадщини В. М. Базилевича.

В. М. Базилевич – фундатор краєзнавчого руху в Києві*

В сучасних умовах економічної, соціальної, політичної нестабільності в українському суспільстві дуже гостро постає проблема збереження історичної пам'яті народу, основу якої складає знання минулого кожного регіону, кожного населеного пункту, культури й природи, традицій і звичаїв. Ось чому сьогодні можна помітити зростання ролі краєзнавства в системі гуманітарних наук, поглиблення аналізу творчого доробку дослідників попередніх років у цьому напрямку. Спробуємо й ми розглянути краєзнавчу діяльність українського історика Василя Митрофановича Базилевича (31. XII. 1892–XII. 1942), про що знаходимо відомості в документах актосховищ Києва.

В фонді Народного комісаріату освіти (Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 166, оп. 6, спр. 9410) міститься листування, пов'язане із запрошенням і призначенням професора В. М. Базилевича на посаду секретаря Київської крайової комісії по охороні пам'яток й природи за поданням Київського крайового інспектора по охороні пам'яток культури Ф. Ернста (арк. 55–58). До власноручної заяви В. М. Базилевича з проханням зарахувати на цю посаду від 5 липня 1927 р. додано його «Curriculum vitae», в якому вказується , що «років десять Базилевич веде краєзнавчу роботу, збираючи матеріали щодо історії Києва та Київщині», тобто одразу ж після закінчення історико-філологічного факультету Київського університету (1915 р.), коли був залишений при цьому учбовому закладі для підготовки до звання професора і де у 1918 р. почав складати свої магістерські іспити (арк. 59, 59 зв.).

Як бачимо з «Curriculum vitae», В. М. Базилевич був одним з організаторів 1-ї екскурсійно-краєзнавчої конференції в Києві (1924 р.), зробив на ній дві доповіді. У тому ж році вчений за дорученням Всеукраїнського бюро краєзнавства та Історичного товариства Нестора-літописця при УАН брав активну участь у роботі 2-ї краєзнавчої конференції в Москві (арк. 59 зв.; див. також: Базилевич В. М. Краеведческие историко-культурные экскурсии (тезисы) // Дневник 2-й Всесоюзной конференции по краеведению. – М., 1924. – № 3).

---

* Вперше опубліковано: Міжнародна наукова конференція «Образ епохи». Культурне середовище Києва кінця XIX – початку XX ст.: Тези доповідей. – К., 1995. – С. 174–176.

У 1926 р. В. М. Базилевича призначено головою Бюро краєзнавства при відділі освіти Південно-Західної залізниці, а 28 липня 1927 р. Укрнаука затвердила історика на посаді секретаря Київської крайової комісії по охороні пам'яток культури й природи (арк. 55, 59 зв.).

У даний період В. М. Базилевич почав дедалі більше уваги приділяти справі охорони пам'яток історії та культури як у Києві й Київщині, так і в інших регіонах України. Про це свідчить підписані разом з Ф. Ернстом численні звернення й клопотання, зокрема, «про ремонт у Тульчині колишнього палацу Потоцьких, що його Наркомосвіти УСРР визнав за пам'ятник республіканського значення» від 23 лютого 1928 р. (арк. 75), «Про бережне ставлення до історичних назв вулиць м. Києва» від 24 лютого 1928 р. (арк. 79). В. М. Базилевич знаходився біля витоків краєзнавчого напрямку в українському декабристознавстві. В листі про завдання місцевих архівів до сторічного ювілею повстання «споборників святої волі» науковець вказував на необхідність «вивчення місцевостей, пов'язаних з декабристами, будинків, де вони жили або збиралися, їх реліквій і портретів», пропонував архівістам району Кам'яця-Подільського «зайнятися матеріалами про перебування декабристів в Тульчині» (Базилевич В. М. Задачи местных архивов к юбилею декабристов // Червоній архівіст. – 1925 – № 1–2. – С. 14–17). В. М. Базилевич і сам чимало зробив у цьому відношенні. У 1925–1926 рр. він організував ювілейну виставку «Декабристи» в Музеї війни та революції (Див.: Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 833, оп. 1, спр. 3544, арк. 1–2). Краєзнавець показав зв'язок діяльності «провісників свободи» з багатьма населеними пунктами Київщини, відтворивши карту повстання Чернігівського піхотного полку. В. М. Базилевич висловлював хвилювання з приводу аварійного стану, що в ньому опинився будинок П. І. Пестеля в Тульчині і звернувся до Тульчинської окружної інспекції народної освіти з проханням вжити усіх можливих заходів «для збереження цього історичного будинку» (Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 166, оп. 6, спр. 9410, арк. 98). Дослідник також писав про місцезнаходження і долю тульчинських будинків, у яких жив О. П. Юшневський (Базилевич В. Декабрист О. П. Юшневський. Спроба біографії // Декабристи на України. – Т. ІІ. – К., 1930. – С. 47.).

На жаль, нам не вдалося простежити за документами київських архіві наукову діяльність В. М. Базилевича в період 1930-х рр. Відомо, що в роки війни він виконував обов'язки директора краєзнавчого музею в Таганрозі, намагався врятувати експонати, що становили історико-культурну цінність, від вивозу до Німеччини, і за це був заарештований

і розстріляний гітлерівцями в грудні 1942 р. (Див.: Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 833, оп. 1, спр. 3544, арк. 1–2).

Отже, краєзнавство посідає важливе місце в сфері наукових інтересів В. М. Базилевича. Його діяльність на адміністративних посадах закладів охорони пам'яток історії та культури є, на нашу думку, взірцем шанобливого ставлення до минулого рідного народу і дає всі підстави вважати вченого одним з фундаторів і найактивніших діячів краєзнавчого руху 1920-х рр. не тільки у Києві та на Київщині, але й в усій Україні. Слід частіше звертатися до творчого доробку В. М. Базилевича з питань історії окремих регіонів і населених пунктів. Потребує глибокого аналізу епістолярна спадщина дослідника та інші рукописні матеріали, які зберігаються у київських архівах. Це б зробило більш змістовними праці сучасних краєзнавців.

Я. Я. і М. П. Драгоманови: перегук доль*

Михайло Петрович Драгоманов – наш «апостол правди і науки», як назвав його М. І. Павлик, залишив помітний слід як у світовій культурі, так і в революційній боротьбі народів Росії другої половини XIX ст. Його нахил до активної творчої діяльності був обумовлений, зокрема, тією родинною традицією, яке бере свій початок від одного із «апостолів святої волі», яким був Яків Якимович Драгоманов. М. П. Драгоманов у написаній 10 лютого 1889 р. у Женеві своїй біографії писав: «дядько-офіцер брав участь у таємному товаристві "Соединенных славян"». Цим дядьком-офіцером і був Я. Я. Драгоманов. Це він стояв біля джерел зародження революційної думки в Росії, своєю діяльністю намагався розв'язати два найважливіші питання часу – повалення самодержавства і скасування кріпосного права.

Як дядькові, так і його племінникові в радянській літературі не везло. Перший підтримував думку декабристів М. М. Спиридова, «що кожний член відповідальний за свою бездіяльність», і «за значну ж провину карати його негайно смертю», а тому його відносили до неактивних діячів декабристської епохи. Другого – вважали керівником «поміркованого крила українського національно-визвольного руху», націоналістичним міщанином.

Ще й недостатньо досліджувалося питання «М. П. Драгоманов і декабристи». Спеціальна праця відсутня, а ті незначні згадки про ставлення М. П. Драгоманова до дворянських революціонерів, розкидані по працях декабристознавців 20–30-х років XX ст., та найбільш синтезованій праці, що належить перу Р. П. Іванової.

Документальною основою нашого дослідження є слідча справа декабриста Я. Я, Драгоманова, що вперше частково опублікована у 30-ті роки у збірнику досліджень та матеріалів, присвячених виступу дворянських революціонерів, але чомусь не була включена у корпус документів «Восстание декабристов». Значні матеріали можна почерпнути із праць М. П. Драгоманова, опублікованих як у дореволюційний, так і радянський час, зокрема у таких, як «Історична Польща і великоруська демократія». Певним досягненням радянського драгоманознавства була публікація двохтомного видання літературно-

---

* Вперше опубліковано: Михайло Драгоманов і українське національне відродження: Тези Доповідей і повідомлень Республіканської наукової конференції молодих вчених, присвяченої 150-річчю з дня народження Михайла Петровича Драгоманова. Київ, 22–23 травня 1991 р. – К., 1991. – С. 33–35.

публіцистичних праць М. П. Драгоманова, де вміщено матеріали, що проливають світло на ставлення автора до проблем декабризму. Ряд матеріалів зберігаються у Рукописному відділі ЦНБ ім. В. І. Вернадського АН УРСР.

Обох Драгоманових об'єднувала не тільки рідна кров, а й наполеглива боротьба проти панівного самодержавного ладу. М. П. Драгоманов у своїй науковій і політичній діяльності неодноразово звертався до досвіду своїх попередників, належним чином його оцінював.

Розглядаючи розвиток української літератури у Росії, М. П. Драгоманов схвально відгукується про твори К. Ф. Рилєєва, який, на його думку, був нашим земляком, що народився на Чернігівщині. Особливою любов'ю у Драгоманова користувалася його поема «Войнаровський». Співставляючи ідеї декабристів та інших російських літераторів з думками Т. Г. Шевченка, він приходить до висновку, що українська література постійно будила суспільну думку, ставила перед нею важливі соціальні й політичні проблеми. Він пише: «Українська література зачалася, жила і росла, під впливом тих самих ідей і потреб, що давали життя і російсько-європейській і великоруській літературі».

Ідею федеративного державного устрою М. П. Драгоманова узяв із доробку членів Товариства об'єднаних слов'ян. Знаючи історичну минувшину цього питання, М. П. Драгоманов не тільки констатує факт існування федеративних держав, наприклад, Речі Посполитої, але й розвиває теоретичне положення про співіснування народів у цій федерації. Драгоманов твердить, що коли панівна нація проводить дискримінацію (як це робили свого часу поляки, а згодом росіяни), то порушується основа федерації – рівність націй, не нав'язування одна одній свого розуміння культурного й соціального устрою.

Значну увагу М. П. Драгоманов приділяв стосункам Польського патріотичного товариства і Південного товариства декабристів. На їхньому прикладі він показав помилковість вимог декабристів, які бажали нав'язати польській стороні свої погляди на майбутню територію та кордони Польщі. П. І. Пестель й інші учасники переговорів виходили з того, що має бути збережена єдина, неподільна республіка. Ідея федеративного устрою, на думку С. І. Муравйова-Апостола, яку поділяли члени Товариства об'єднаних слов'ян, не обговорювалися при зустрічах.

Таким чином, М. П. Драгоманов, сприйнявши положення дворянських революціонерів, розвивав їх дальше. У вирішенні національного питання він зробив значний крок вперед, теоретично збагатив ідею федерального устрою держави.

Декабристи в Сибіру*

Дослідники звернули увагу на вивчення зв'язків декабристів із представниками інших політичних засланців. Увагу зосередили, зокрема на стосунках дворянських революціонерів з петрашевцями і польськими засланцями 1831–1831 рр.

До першого питання віднесемо невеличку студію Л. Г. Гофмана. Вона виросла із доповіді, яку він виголосив на засіданні соціально-історичної секції Одеської комісії краєзнавства при Українській Академії наук 2-го червня 1924 р.[1] Він вичленив кілька аспектів, які ми вважаємо тільки, як такі, що були поставлені перед декабристознавцями. Л. Г. Гофман зробив спробу вияснити, хто із петрашевців зустрічався з декабристами і їх дружинами. Він твердить, що петрашевці – Ф. М. Достоєвський, І. Л. Ястржембський і С. Ф. Дуров ще у Тобольському острозі зустрічалися із Н. Д. Фонвізіною, П. О. Анненковою, К. Муравйовою.

Вчений розглядає питання матеріальної допомоги петрашевцям. Вона, на його думку, була всебічна: фінансування їх, збирання для них речей, захист петрашевців від сибірської адміністрації. Найтепліші стосунки Ф. М. Достоєвського склалися із Н. Д. Фонвізіною і сім'єю Анненкових. Л. Г. Гофман твердить, що із Н. Д. Фонвізіною «вероятно единственным человеком, которому удалось наладить переписку с Достоевским еще в бытности последнего в Омском остроге»[2].

Крім цих аспектів, літературознавець акцентує увагу на інших, не менш важливих сюжетах декабристсько-петрашевських зв'язків: вплив зустрічей декабристів на російського письменника Ф. М. Достоєвського. Він прийшов до висновку, що ці зустрічі впливали на «еволюцію світогляду письменника від утопічного соціалізму до християнського народництва».

Л. Г. Гофман досліджував ставлення Ф. М. Достоєвського «до самих декабристів і очолюваного, ними революційного руху»[3]. Дослідник прийшов до висновку, що петрашевець «високо цінував особисті якості декабристів», але засуджує їх за революційну діяльність. Саме цим пояснює вчений той факт, що Ф. М. Достоєвський

---

* Публікується вперше.

[1] Гофман Л. Г. Достоєвський і декабристи // Вісник Одеської Комісії краєзнавства при Українській Академії наук. – Ч. 2–3. – Одеса, 1925. – С. 13.

[2] Гофман Л. Г. Декабристы и Достоевский // Тайные общества в России в начале XIX столетия. – С. 193.

[3] Там само. – С. 194–195.

будучи редактором-видавцем (1873–1874 рр.) журналу «Гражданин», практично не друкував творів декабристів та праць про них[1]. З іншого боку, вважає літературознавець російський письменник використав риси характеру декабриста М. С. Луніна і втілив їх у великому грішнику в образі князя Ставрогіна у романі «Бесы»[2].

Автор дійшов вірного висновку, що зустріч Ф. М. Достоєвського із дружинами декабристів і той вплив декабристів на письменника сприяли еволюції його світогляду. Проте, відзначає Л. Г. Гофман, самі декабристи і очолюваний ними революційний рух «знайшли сумірно недостатнє висвітлення у художніх і публіцистичних творах Достоєвського»[3].

Необхідно відзначити, що дослідник не звернувся до всебічного вивчення стосунків інших петрашевців із декабристами та їх оточенням.

---

[1] Там само. – С. 195–194.
[2] Там само. – С. 197–198.
[3]Там само. – С. 198.

«Декабристские чтения»*

14–16 декабря 1988 г. в Киеве в рамках фестиваля «Декабристские вечера на Киевщине» состоялась Межвузовская научно-практическая конференция, посвященная 200-летию со дня рождения С. Г. Волконского и 1000-летию образования г. Василькова. Ее организаторами были Киевский орденов Ленина и Октябрьской Революции государственный университет им. Т. Г. Шевченко, Киевская областная организация Украинского общества охраны памятников истории и культуры, Музей истории г. Киева и Государственная Историческая библиотека Украинской ССР. В работе конференции участвовало свыше 50 историков, литературоведов и краеведов из Москвы, Киева, Омска, Читы, Архангельска, Кировограда, Винницы, Тульчина, Николаева, Одессы и др.

С вступительным словом выступил декан исторического факультета КГУ А. И. Слюсаренко. На пленарном заседании были заслушаны ряд докладов. В. П. Пасечный (Музей истории г. Киева) в докладе «Революционная деятельность С. Г. Волконского» отметил, что долгое время историки отводили С. Г. Волконскому второстепенную роль в декабрстском движении. Новые исследования. ранее включенные в научный оборот, некоторые данные его биографии опровергают это. Г. Я. Сергиенко в докладе «Вопросы просвещения и воспитания граждан России в программе декабристов», рассмотрел деятельность декабристов по организации школы грамоты для солдат и их детей, подробно остановился на применявшемся в этих школах методе так называемого «взаимного обучения». Доклад А. В. Семеновой (Ин-т истории СССР АН СССР) был посвящен участию семьи Капнистов в движении дворянских революционеров, идейному содружеству передовых общественных деятелей России и Украины. В докладе А. И. Серкова (МГУ) «Масонство на Украине в первой четверти XIX века и движение декабристов» отмечено, что членство в масонских ложах явилось для будущих декабристов хорошей школой конспирации. Я. В. Леонтьев (Московский историко-архивный ин-т) в докладе «Новые материалы к биографии П. Г. Каховского» выявил неточности в имеющихся работах и попытался их исправить на основании источников, хранящихся в ЦГВИА СССР. В. А. Святелик (музей декабристов, г. Тульчин) указал в своем докладе на важную роль краеведения, затронул основные проблемы участия краеведов в деле изучения декабристского движения.

---

* Вперше опубліковано: История СССР. – 1989. – № 4. – С. 204–205.

Дальнейшая работа конференции развернулась в трех секциях. В первой секции с докладом «Исследование советскими учеными в 1977–1987 годах движения декабристов» выступил Г. Д. Казьмирчук (КГУ). Он подвел итоги изучения деятельности первых русских революционеров, сообщил о том, что за истекающее десятилетие защищено 10 докторских и кандидатских диссертаций, посвященных декабристам. Прошедшие годы, отметил докладчик, ознаменовались огромным развитием источниковедческой базы истории декабристского движения. Публикация новых документальных материалов существенно поможет исследователям в их работе. В докладе А. З. Злобовского (МГПИ им. В. И. Ленина) «Возмущение Семеновского полка и военно-судное дело над офицерами полка» проанализирована работа А. Яковлева «Материалы из военно-судного дела над офицерами Семеновского полка».

Заслуживают внимания доклады сотрудников Научной библиотеки КГУ А. С. Каревина «Деятельность С. И. Муравьева-Апостола в Василькове» и А. В. Силкина «Памятники и памятные места декабристов в Киеве», а также О. А. Рафальского (КГУ) «В. Н. Лихарев: исторический портрет», Б. Б. Давыдова (ЦГВМА СССР) «Декабристы и военные поселения».

Во второй секции обсуждались проблемы литературоведения и историографии декабристского движения. Особый интерес здесь вызвал доклад научного сотрудника из Читы Р. И. Цуприк, киевского писателя Ф. Ф. Бурлачука, учителя из Кировограда Р. С. Вавренюка. В последнем докладе говорилось о преемственности поколений в русской литературе XIX в., влиянии декабристской поэзии на творчество поэтов, сотрудничавших с журналом «Искра», издававшимся в России с 1859 по 1873 г. Доклад Р. И. Цуприк был посвящен ссыльным декабристам – читателям А. С. Пушкина, их воспоминаниям о встречах с великим русским поэтом.

Темой доклада учащихся средней школы с. Марьяновки Васильковского района Киевской области Л. Голиневич и А. Горенко стал анализ записок помещика И. Руликовского, представляющих источник по истории восстания Черниговского полка при изучении этого вопроса в школе.

В третьей секции обсуждались вопросы музееведения и краеведения. Особое внимание было уделено проблеме, связанной с охраной памятников и памятных декабристского движения. В докладе, представленном Е. А, Иваненко (Киевский музей «Косой капонир»), освещены малоизученные факты революционной деятельности активного члена «Общества соединенных славян» подпоручика Я. М. Андреевича. Это выступление базировалось на документальных

источниках, которые ранее практически не публиковались в исторической литературе. Краевед из Киева Т. Л. Кавецкая обратилась к теме «С. П. Трубецкой в Киеве». Она сообщила о новых найденных материалах. Итоги работы конференции подвел ответственный секретарь оргкомитета «Декабристских чтений» Г. Д. Казьмирчук.

ЗМІСТ

Ю. В. Латиш. Слово про вченого 4

Г. Д. Казьмирчук. Декабристи в Іллінцях 11

Г. Д. Казьмирчук. Перший збройний виступ проти царизму (до 150-річчя повстання декабристів) 14

Г. Д. Казьмирчук. Де писалась «Руська правда» 17

Г. Д. Казьмирчук. Безмежна відданість революції 20

Г. Д. Казьмирчук. Навіки в народній пам’яті 23

Г. Д. Казьмирчук. Шануючи пам’ять 25

Г. Д. Казьмирчук. Шевченко і декабристи 27

Г. Д. Казьмирчук. Декабристи на Київщині 29

Г. Д. Казьмирчук. Декабристи на Вінниччині 52

Г. Д. Казьмирчук. Пам’ятники і пам’ятні місця декабристів на Вінниччині 76

Г. Д. Казьмирчук. Маловідомі пам’ятні місця декабристів на Вінниччині 78

Г. Д. Казьмирчук. Пам’ятники і пам’ятні місця декабристів на Вінниччині в радянській історіографії 79

Г. Д. Казьмирчук. Провісники свободи на Тульчинщині 81

Г. Д. Казьмирчук, Я. Г. Казьмирчук. Діяльність декабриста О. П. Барятинського на Вінниччині 100

Г. Д. Казьмирчук. Декабристи на Поділлі 101

Г. Д. Казьмирчук, А. В. Сілкін. Поділля в біографіях декабристів: маловідомі факти 103

Г. Д. Казьмирчук. Декабристи на Волині 104

Г. Д. Казьмирчук, А. В. Сілкін. До питання про перебування членів Товариства об'єднаних слов'ян на Волині 126

Г. Д. Казьмирчук. Пам'ятні місця декабристів на Волині 128

Г. Д. Казьмирчук. Декабристы на Житомирщине 130

Г. Д. Казьмирчук, О. С. Каревін. Декабристи на Сумщині 149

Г. Д. Казьмирчук. Декабристи на Одещині: результати й перспективи вивчення 151

Г. Д. Казьмирчук, Я. Г. Казьмирчук. Слідчі справи і мемуари декабристів як джерело вивчення життя й діяльності дворянських революціонерів у Одесі 153

Г. Д. Казьмирчук. Декабристи і Миколаївщина 155

Г. Д. Казьмирчук, Т. И. Бабак. Памятные места декабристов на Кировоградщине 157

Р. С. Вавренюк, Г. Д. Казьмирчук. Пам'ятні місця декабристів на Кіровоградщині 173

Г. Д. Казьмирчук. Мемуары декабристов – источник изучения истории Елисаветградщины (конец XVIII – первая четверть XIX в.) 176

Г. Д. Казьмирчук. Легенди та дійсність старих Вороньків 178

Г. Д. Казьмирчук, А. В. Сілкін. Декабристи Борисови і Полтавщина 183

О. П. Реєнт, Г. Д. Казьмирчук, Ю. В. Латиш. Хомутець – місце пам'яті декабристів 185

Г. Д. Казьмирчук. Дніпропетровщина і декабрист О. С. Гангеблов 208

Г. Д. Казьмирчук, Т. І. Загуляєв. Маєток декабриста Давидова у судових змаганнях в Україні кін. XVIII – перш. пол. XIX ст. 210

Г. Д. Казьмирчук. Родина Раєвських і декабристи 216

Г. Д. Казьмирчук. Освещение в «Истории городов и сел Украинской ССР» жизни и деятельности декабристов на Украине 224

Г. Д. Казьмирчук, А. В. Сілкін. До питання про висвітлення в «Історії міст і сіл Української РСР» життя і діяльності декабристів Борисових 226

Г. Д. Казьмирчук, *А. В. Сілкін*. Базилевич В. М. і зародження краєзнавчого напрямку в українському декабристознавстві 1920-х рр. 228

Г. Д. Казьмирчук, *А. В. Сілкін*. В. М. Базилевич – фундатор краєзнавчого руху в Києві 231

Г. Д. Казьмирчук, А. М. Куликівська. Я. Я. і М. П. Драгоманови: перегук доль 234

Г. Д. Казьмирчук. Декабристи в Сибіру 236

Г. Д. Казьмирчук, А. В. Силкин. «Декабристские чтения» 238